

А.Ю. КРИМСЬКИЙ-
УКРАЇНІСТ
І ОРІЄНТАЛІСТ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

А. Ю. КРИМСЬКИЙ— УКРАЇНІСТ І ОРІЄНТАЛІСТ

(Матеріали ювілейної сесії
до 100-річчя
з дня народження)

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1974

Збірник містить матеріали ювілейної наукової сесії АН УРСР, присвяченої 100-річчю з дня народження видатного українського вченого — академіка АН УРСР А. Ю. Кримського. Крім статей, в яких висвітлюються життєвий і творчий шлях ученого, проблеми україністики та орієнталістики, сюди входять також статті, присвячені питанням тюрксько-слов'янських мовних контактів.

Розрахований на філологів — наукових працівників, викладачів і студентів філологічних факультетів та фахівців з мов народів Сходу.

Редакційна колегія:

академік *І. К. Білодід* (відповідальний редактор), доктор філол. наук *М. О. Баскаков*, канд. філол. наук *Р. В. Болдирев* (відповідальний секретар), доктор філол. наук *М. А. Жовтобрюх*, канд. філол. наук *Г. І. Нікулін*, доктор філол. наук *В. М. Русанівський*

Редакція літературознавства і мовознавства

К $\frac{70101-322}{M221(04)-74}$ 501—74

© Видавництво «Наукова думка», 1974 р.

ПЕРЕДМОВА

Наукова сесія ордена Леніна Академії наук Української РСР, що відбулася 13—15 січня 1971 року в місті Києві, була присвячена сторіччю з дня народження Агатангела Юхимовича Кримського. Пленарне засідання вступним словом відкрив президент Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон. Відзначаючи великі заслуги А. Ю. Кримського у створенні Академії наук УРСР, в розвитку сучасної світової цивілізації, президент наголосив на тому, що в затверджений XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО перелік видатних подій і діячів внесено в 1970 р. ювілей Агатангела Кримського.

Голова ювілейної комісії по відзначенню 100-річчя з дня народження А. Ю. Кримського віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід у своїй доповіді «Творчий подвиг ученого», проаналізувавши різні етапи сходознавчої і славістичної (в тому числі українознавчої), історико-культурної, зокрема історико-філологічної, науково-педагогічної, науково-організаторської і літературно-критичної діяльності Агатангела Кримського, підкреслив велику роль видатного вченого, теоретика і організатора, письменника і перекладача в історії світової філологічної науки XIX—XX ст., особливо звернувши увагу на те, що він був одним з основоположників радянського мовознавства, літературознавства та сходознавства, і спадщина його «становить вагомий вклад у розвиток світової цивілізації, служить справі миру, прогресу, єднання людей доброї волі у всьому світі».

Висвітленню складних питань, пов'язаних з вивченням літературно-критичної спадщини Агатангела Кримського, ідейно-політичної еволюції поглядів ученого в галузі історії й критики давньої і нової української літератури присвячена доповідь О. Є. Засенка (Київ) «А. Ю. Кримський — дослідник і критик української літератури». В доповіді І. М. Смілянської (Москва) «А. Ю. Кримський як сходознавець-арабіст» відзначалося, що вивчення проблем різнобічних культурно-історичних зв'язків народів Близького і Середнього Сходу завжди було одним з головних напрямів творчості А. Ю. Кримського. Доповідачка подала характеристику ряду найважливіших результатів досліджень видатного вченого, докладно розглянула, наприклад,

питання про цінність і значення фундаментальної рукописної його праці «История новой арабской литературы».

На засіданнях секції україністики (керівник — доктор філологічних наук В. М. Русанівський) окремим важливим історико-філологічним аспектам українознавчої спадщини ювіляра були присвячені такі доповіді, як «А. Ю. Кримський про деякі проблеми історії України» (І. О. Гуржій, Київ), «Поетична творчість А. Ю. Кримського» (А. А. Каспрук, Київ), «Роман А. Ю. Кримського «Андрій Лаговський» (П. Й. Колесник, Київ), «А. Ю. Кримський — дослідник української народної творчості» (О. І. Дей, Київ). До того ж тут було заслухано ряд власне мовознавчих доповідей з різних актуальних питань української фонетики, граматики, лексикології і лексикографії, діалектології і українського правопису тощо. В доповіді М. А. Жовтобрюха (Київ) «Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А. Ю. Кримського» підкреслюється, що видатний український вчений набагато точніше, ніж його попередники й сучасники, відзначив специфічні фонетичні особливості української мови на різних етапах її історичного розвитку. Саме ним були глибоко вивчені, багатопланово проаналізовані і сформульовані так, як це приймається й сучасним мовознавством, певні закономірності історичних змін у фонетичній системі української мови, зокрема зміна *е* в *о* після шиплячих і *ј* тощо.

Широке висвітлення розробки А. Ю. Кримським ряду важливих загальнотеоретичних питань історичної морфології української мови подано в доповіді «Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського» В. М. Русанівського (Київ). Зокрема, доповідач відзначає, що витлумачення фактів історії граматичної структури вчений підпорядковував висвітленню найдавнішого періоду в історії східнослов'янських мов, представленого писемними пам'ятками XI—XIV ст. Розгляду найрізноманітніших наукових проблем, пов'язаних з певною традицією вивчення і видання писемних пам'яток української мови у вітчизняному мовознавстві, присвятив свою доповідь «Пам'ятки української мови, опубліковані А. Ю. Кримським» В. В. Німчук (Київ). Значне коло теоретичних і практичних питань у галузі досліджень з української діалектології, насамперед її історичної сфери, що порушуються в багатьох працях видатного вченого, було докладно розглянуто в доповіді «А. Ю. Кримський як діалектолог» І. Г. Матвіяса (Київ). Інші важливі аспекти діяльності видатного мовознавця розглянуті в таких доповідях, як «Питання розвитку української літературної мови в працях А. Ю. Кримського» (П. Д. Тимошенко, Київ), «А. Ю. Кримський як лексикограф» (С. І. Головащук, Київ), «Роль А. Ю. Кримського в розвитку українського правопису» (А. А. Москаленко, Одеса), «Ономастика в працях А. Ю. Кримського» (К. К. Цілуйко, Київ), «Полісся в мовознавчих інтересах А. Ю. Кримського»

(А. П. Непокупний, Київ). Підводячи підсумки роботи секції україністики, у своєму заключному слові В. М. Русанівський, зокрема, відзначив, що зроблені на науковій сесії доповіді і повідомлення, присвячені ювілею А. Ю. Кримського, — це лише початок у справі вивчення і популяризації величезної наукової і художньо-літературної спадщини визначного діяча нашої багатонаціональної культури.

На засіданнях секції сходознавства (керівник — доктор філологічних наук М. О. Баскаков) учасники наукової сесії заслухали і обговорили матеріали, значну частину яких було присвячено різним, насамперед історико-культурним, аспектам наукової, науково-педагогічної і літературно-критичної сходознавчої діяльності одного з найвидатніших орієнталістів сучасності: «А. Ю. Кримський — дослідник мов Близького і Середнього Сходу» (Г. І. Нікулін, Київ), «А. Ю. Кримський — талановитий український перекладач і дослідник літератур народів Сходу» (О. І. Ганусець, Київ), «Внесок А. Ю. Кримського у вивчення нової арабської літератури» (Ю. М. Кочубей, Київ), «Праці А. Ю. Кримського з іраністики» (Н. О. Кузнецова, Москва), «А. Ю. Кримський — видатний дослідник історії арабського Сходу» (Г. Г. Зибіна, Київ), «А. Ю. Кримський і розробка питань історії Туреччини» (І. Ф. Черников, Київ), «Внесок А. Ю. Кримського у вивчення історії культури Азербайджану» (С. М. ʼАлієв, Москва), «Наукова і педагогічна діяльність А. Ю. Кримського в Москві» (А. П. Базіянц, Москва), «До сторіччя академіка АН УРСР А. Ю. Кримського (з листів А. Ю. Кримського до В. О. Гордлевського)» (М. О. Баскаков, Москва).

До того ж, у цілому ряді доповідей секції сходознавства розглядалося широке коло питань, пов'язаних з проблематикою третього Всесоюзного симпозіуму «Тюркські лексичні елементи у східних і західних слов'янських мовах», скликаного за ініціативою Наукової ради з комплексної проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», Інституту мовознавства АН СРСР та Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР і приуроченого до сторіччя з дня народження академіка АН УРСР А. Ю. Кримського. Тут було, зокрема, заслухано й обговорено доповіді і повідомлення, присвячені головним чином історико-етимологічному вивченню тюркських лексичних елементів східнослов'янських мов, теорії і практиці складання національних, регіональних, ареально-професійних та лексико-тематичних словників тюркізмів, а також загальнолінгвістичним проблемам з теорії міжмовних контактів і взаємодії мов, білінгвізму і полілінгвізму, фонетико-морфологічних субституцій і власне семантико-асиміляційних зрушень в умовах іншомовного запозичення на матеріалі тюркських лексичних елементів у слов'янських мовах: «Проект інструкції для укладання національних

словників тюркізмів» (М. О. Баскаков, Москва; Р. В. Болдирев, Київ; І. Г. Добродомов, Москва; А. Є. Супрун, Мінськ), «Проблеми східнослов'янсько-тюркських мовних контактів і взаємодія мов та діалектів Карпатського ареалу». (О. М. Рот, Ужгород), «Тюркізми у лексико-семантичних системах східнослов'янських мов» (І. С. Козирев, Орел), «Тюркські лексичні елементи в давньоруських повістях і сказаннях» (В. Д. Аракін, Москва), «До питання про татаризми, що увійшли у білоруську мову з татарсько-мусульманських пам'яток» (А. К. Антонович, Вільнюс), «З історії семантичних змін тюркізмів у білоруській мові» (М. Г. Булахов, Мінськ), «Тюркізми в перших академічних словниках російської мови» (Г. Н. Асланов, Баку), «Тюркські елементи в складі аргю» (В. Д. Бондалетов, Пенза), «Тюркізми в російській мові мешканців Середньоазіатського ареалу» (Е. М. Кушліна, Душанбе), «Словник тюркізмів у російській мові жителів Киргизії» (З. С. Шеломенцева, Фрунзе), «Тюркізми в російських назвах хижих тварин» (Д. С. Сетаров, Карші), «Про болгарські елементи української мови» (І. Г. Добродомов, Москва), «Розпад лексичного мікрополя внаслідок неодночасного запозичення» (Г. Ф. Благова, Москва), «Семантичні зміни тюркізмів при їх запозиченні» (К. Р. Бабаєв, Бухара).

У зв'язку з тим, що значна частина названих тут доповідей, зокрема з літературознавчої та історико-сходознавчої проблематики, була вже опублікована в інших спеціальних виданнях, цей збірник містить лише ті матеріали ювілейної сесії, в яких в основному розглядаються різні аспекти (наукові і педагогічні) мовознавчої діяльності визначного вченого, а також статті, присвячені складним питанням тюрксько-слов'янських міжмовних відносин.

ВСТУПНЕ СЛОВО

президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона
на відкритті ювілейної наукової сесії АН УРСР,
присвяченої 100-річчю з дня народження
академіка АН УРСР А. Ю. Кримського

Дорогі товариші, шановні колеги!

15 січня 1971 року громадськість нашої республіки, братніх республік і наукових центрів усього Радянського Союзу відзначає 100-річчя з дня народження видатного українського вченого, одного з засновників Академії наук України, заслуженого діяча науки Української РСР, академіка АН УРСР Агатангела Юхимовича Кримського.

Разом з видатними ученими нашої радянської Вітчизни В. І. Вернадським, Д. І. Багалієм, М. І. Петровим, О. І. Левицьким, П. А. Тутковським, М. Ф. Каченком, В. М. Перетцом, М. Ф. Сумцовим, В. І. Липським, В. О. Кістяківським, К. Г. Воблим та іншими діячами науки А. Ю. Кримський став одним із перших дійсних членів Української Академії наук.

Першим президентом АН УРСР, які відомо, був академік В. І. Вернадський, а першим її неодмінним секретарем — академік А. Ю. Кримський. Вихованець гімназії і колегиї Павла Галагана, яка високо тримала історичні традиції київської ученості, він науково сформувався в Лазаревському інституті східних мов і Московському університеті як сходознавець-орієнталіст і славіст-україніст. Уже в дореволюційні роки він був відомий і на Батьківщині і за рубежом як видатний учений-сходознавець і оригінальний український письменник, перекладач.

А. Ю. Кримський був одним із тих учених-професорів, які з перших днів Радянської влади віддали свої сили будівництву нового життя. В тяжкі роки громадянської війни і боротьби за владу Рад на Україні А. Ю. Кримський здійснює велику організаційну роботу по налагодженню нормального функціонування Академії наук УРСР.

«На літо 1919 року Академія наук, дякуючи Радянській владі, стала вже широкою, поважною, імпозантною

науковою інституцією», — писав А. Ю. Кримський в автобіографії¹.

У 1924 р., як повідомлялося в пресі, «неодмінний секретар ВУАН акад. А. Ю. Кримський робить загальну доповідь про роботу Всеукраїнської Академії наук, зазначаючи, що Академія за ці п'ять років дійсно перетворилась в могутню всеукраїнську організацію, яка блискуче довела свою працездатність. Через все академічне життя ВУАН червоною ниткою проходить один основний акт — це активна підтримка Академії з боку Центральної радянської влади»².

Передові прогресивні вчені мріяли побачити Українську Академію наук могутнім центром науки, освіти й культури. Для того щоб ця мрія стала дійсністю, чимало зусиль доклав у свій час її перший неодмінний секретар, заслужений діяч науки Української РСР, невтомний дослідник мов, історії, літератур, мистецтва, культури й освіти арабських, тюркських, іранських та інших східних народів, славіст-українознавець широкого профілю і письменник, ім'я якого з повагою згадується в республіках Радянського Союзу і в зарубіжних, зокрема арабських, країнах, академік АН УРСР Агатангел Юхимович Кримський.

Академік Кримський був зразком такого вченого, який уміло поєднував професійну дослідницьку наукову працю з великою організаторською діяльністю. Адже поряд із виконанням своїх численних обов'язків він створив понад 1000 наукових праць, знав десятки іноземних мов. Він був палким патріотом своєї Радянської Вітчизни і справжнім інтернаціоналістом. Його великий внесок у розвиток науки і культури українського народу разом з тим є внеском у науку і культуру нашої багатонаціональної Батьківщини, у світову цивілізацію.

Ім'я українського академіка Агатангела Кримського в 1970 році внесене в затверджений XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО перелік видатних подій і діячів для відзначення в усьому світі.

За 52 роки своєї діяльності Академія наук УРСР стала видатним центром наукового життя не тільки на Україні. Вона є одним із провідних науково-дослідних осередків Радянського Союзу і всього світу.

¹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, 22404.

² Газ. «Пролетарська правда» від 14 березня 1924 р.

Шановні товариші! Дозвольте мені від імені Президії ордена Леніна Академії наук Української РСР і громадськості Радянської України щиро привітати присутніх тут учених з інших радянських братніх республік і оголосити наукову сесію, присвячену 100-річчю з дня народження академіка АН УРСР Агатангела Юхимовича Кримського, відкритою.

ТВОРЧИЙ ПОДВИГ УЧЕНОГО

Ім'я Агатангела Юхимовича Кримського — вченого-філолога, сходознавця, оригінального письменника і перекладача, передового громадського діяча — широко відоме не тільки на Україні, а й у всьому Радянському Союзі, а також у наукових колах багатьох зарубіжних країн.

Громадське, наукове і художньо-естетичне кредо вченого Павло Тичина схарактеризував такими словами: «...поет, учений, громадський діяч, що всім еством народові належить»¹.

Як філолог — орієнталіст, україніст і славіст взагалі А. Ю. Кримський своїми дослідженнями здобув великий науковий авторитет ще в дореволюційні часи. Славний він був тоді і своїм доробком у галузі художнього слова. Ще яскравіше розквітла наукова творчість і громадська діяльність А. Ю. Кримського після Великої Жовтневої соціалістичної революції, переможне утвердження якої він палко привітав. В автобіографії вченого читаємо: «Коли в Москві настала Жовтнева революція 1917 р., я був секретарем професорської ради Лазаревського інституту. ...Скликавши [у перший же день, коли гармати заспокоїлися.— *Примітка олівцем у рукописі*]² засідання професорської ради Інституту, [я] схилив своїх колег послати якнайшвидше депутацію до представників Радянської влади. Таким чином, з усіх вузів Москви Лазаревський інститут був найпершим, який не загаявся заявити про свою відданість радянському перевороту. Главою привітальної депутації був я»³.

Можна без перебільшення сказати, що А. Ю. Кримський, репрезентуючи вітчизняну орієнталістику, посідає

¹ П. Тичина, А. Є. Кримський.— Газ. «Комуніст» від 15 січня 1941 р.

² Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, фонд І, 22404.

³ Там же.

одне з найвизначніших місць у цій галузі філологічної науки кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. Все життя А. Ю. Кримського — це подвижницька, невтомна праця вченого-трудівника.

Агатангел Юхимович Кримський народився 3 (15) січня 1871 р. в м. Володимирі-Волинському (нині Волинської області УРСР) в родині вчителя історії та географії, нащадка бахчисарайського татарського роду. Незабаром батько його переїхав працювати на Наддніпрянщину, в м. Звенигородку. Після закінчення другої київської гімназії А. Кримський вчиться в колегії Павла Галагана (1885—1889), де на нього мав великий вплив відомий український філолог П. Г. Житецький. У 1889 р. А. Ю. Кримський вступає до Лазаревського інституту східних мов у Москві, після закінчення якого (1892) його залишили при кафедрі арабської філології для підготовки до професури. Протягом 1892—1896 рр. молодий учений пройшов також курс історико-філологічного факультету Московського університету під керівництвом мовознавця, фольклориста і етнографа В. Ф. Міллера, славіста Р. Брандта, фахівця з порівняльно-історичного індоевропейського мовознавства П. Ф. Фортунатова, істориків П. Г. Виноградова, В. І. Гер'є, В. Й. Ключевського і склав у 1896 р. магістерські іспити з арабістики (у Петербурзькому університеті) і з слов'янської філології (у Московському університеті). Отже, наукова кваліфікація А. Ю. Кримського, його дослідницькі інтереси формувалися в науковому середовищі найвищого російського і європейського рівня тих часів.

Для поглиблення знань з орієнталістики і для роботи над арабськими рукописами А. Ю. Кримського у 1896 р. було відряджено на два роки до Сирії та Лівану. Після повернення з арабських країн (1898) А. Ю. Кримський багато сил і енергії віддає діяльності в Лазаревському інституті східних мов, де він викладає в спеціальних класах курси історії семітських мов, керує практичними справами щодо перекладів з російської мови на арабську і навпаки, читанням історико-географічних пам'яток на перших курсах, вивченням «Корана» і граматичних текстів, читає лекції з історії арабської літератури і «Корана», досліджує арабську поезію і проблеми перекладу на арабську мову філософсько-літературних текстів. З 1901 р. А. Ю. Кримський очолює кафедру арабської словесності,

до 1918 р.— він професор арабської літератури та історії мусульманського Сходу, читає лекції з історії ісламу, історії Сходу. Після смерті Ф. Є. Корша А. Ю. Кримський протягом трьох років (1915—1918) викладав також перську мову та літературу і протягом двох років — турецьку мову (замість тюрколога В. О. Гордлевського)⁴. В Московському університеті А. Ю. Кримський працював також на кафедрі російської мови.

Протягом багатьох років А. Ю. Кримський виконував обов'язки неодмінного секретаря Східного відділу Московського археологічного товариства (1900—1918), дійсним членом якого його обрали у 1902 р.⁵, був редактором періодичного видання цього товариства «Древности восточные», де вміщено чимало власних його статей, а також редактором серії «Труды по востоковедению», що видавалися Лазаревським інститутом східних мов.

У 1918 р. А. Ю. Кримський переїхав до Києва. Він став одним із засновників і перших академіків Української Академії наук (разом з мінералогом В. І. Вернадським, геологом П. А. Тутковським, істориком Д. І. Багалієм та іншими вченими), першим її неодмінним секретарем (1919—1929)⁶.

В Академії наук України А. Ю. Кримський очолював також Історично-філологічний відділ, Кабінет арабо-іранської філології, Комісію словника живої мови, Комісію історії української мови, Діалектологічну і Правописну комісії; з 1921 р. він став директором Інституту української наукової мови. У 1918—1921 рр. А. Ю. Кримський працює професором всесвітньої історії в Київському університеті та інших учбових закладах і одночасно редактором видання «Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук». У 1925 р. з ініціативи А. Ю. Кримського було створено Київський філіал Все-союзної наукової асоціації сходознавства (з філіалами у Харкові та Одесі), в цьому ж році він стає його почесним головою, а в 1926 р. обирається членом правління і почесним членом Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства.

⁴ Див. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. І, 22404, 25587 та ін.

⁵ Див. «Московское археологическое общество и первое пятидесятилетие его существования (1864—1914)», т. II, М., 1915, стор. 182—183.

⁶ Див. «Історія Академії наук Української РСР», кн. 1, К., 1967, стор. 94; Посвідчення УАН № 2084.—Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. І, 26792, 22404.

Ця бурхлива, всебічна, плідотворна наукова діяльність А. Ю. Кримського в Академії наук і в Київському університеті була перервана початком Великої Вітчизняної війни. А. Ю. Кримський був евакуйований до Казахстану, де і помер 25 січня 1942 р.

Наукова і письменницька спадщина вченого надзвичайно багатогранна. Ще навчаючись у гімназії, А. Ю. Кримський почав свою літературну діяльність: писав вірші, оповідання, які друкувалися в рукописному журналі, переклав «Енеїду» Вергілія і кілька глав «Анабазиса» Ксенофонта, що були згодом видані під псевдонімом Я. Крамер.

У студентські роки А. Ю. Кримський друкує в галицьких виданнях науково-критичні й публіцистичні статті, рецензії, переклади, матеріали про культурне життя в Росії, а в російській пресі — про життя Галичини. Крім кількох збірок віршів, А. Ю. Кримський написав також прозові твори — «Повістки й ескізи з українського життя» (1890—1894) та повість «Андрій Лаговський», дві частини якої були надруковані в 1905 р. у Львові. Автор двічі (1915—1919) робив спроби здійснити видання всіх чотирьох частин повісті, але до нас дійшло лише кілька примірників цих видань. У цей час А. Ю. Кримський встановлює дружні стосунки з великими українськими письменниками, революціонерами-демократами І. Франком, М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Художньо-белетристичні твори А. Кримського відзначаються оригінальністю і новаторством мистецьких засобів, виразністю соціально-типових характеристик представників різних верств тогочасного українського суспільства, зокрема інтелігенції.

Науково-педагогічна діяльність А. Ю. Кримського позитивно відбилася на розвитку вітчизняної арабістики. Як слушно відзначив академік І. Ю. Крачковський, «широка течія в цій галузі, яка особливо захопила викладання і популяризацію, відчувалася з кінця ХІХ ст., коли в 1898 р. розпочав свою педагогічну діяльність А. Ю. Кримський (1871—1941): у 1901 р. він був обраний секретарем Східної комісії, яка стала тепер живим науковим центром Москви»⁷.

⁷ Акад. И. Ю. Крачковский, Очерки по истории русской арабистики, М.—Л., 1950, стор. 168.

Працюючи в Лазаревському інституті східних мов, А. Ю. Кримський видає фундаментальний посібник «Лекции по истории семитских языков» (вип. I — «Семитские языки и арабский язык доклассический» — 1902, вип. II — «Классический арабский язык» — 1903). Такої глибокої характеристики фінікійської, арамейської, сірійської, вавілоно-ассірійської, арабської, хамітської та інших мов народів Близького Сходу наша вітчизняна, а в ряді випадків і світова, орієнталістика ще не мала. А. Ю. Кримський створює також інші важливі посібники: «Источники для истории Мохаммеда и литература о нем» (1902), «История мусульманства», ч. I (1904), «Мусульманство і його будучність» (1904), «История арабов и арабской литературы светской и духовной» (1911—1914), «Арабская хрестоматия» (1916).

З лінгвістичних праць у галузі арабістики особливо слід відзначити «Очерк произношения арабских звуков» (1910), «Из области арабской лингвистики» (1912), переклад «Корана» з коментарем, переклад вправ, уміщених у книзі М. О. Аттаї⁸.

Критичний перегляд поширених тоді в науці помилкових поглядів на антологію уривків із творів старорарабських поетів IX ст. «Хамаса» і на її укладача поета Абу-Теммама містить у собі книга А. Ю. Кримського «Хамаса» Абу-Теммама Тайского (ок. 805—846)» (М., 1912).

Монографії-посібники А. Ю. Кримського з різних галузей сходознавства, на думку академіка І. Ю. Крачковського, відігравали винятково важливу роль у вихованні молодих орієнталістів: «Вони витримували багато видань, не завжди були закінченими, іноді мали переважно бібліографічний характер, який затінював провідну нитку викладу, але завжди поширювалися далеко за межі найближчої аудиторії молоді, яка навчалася, завжди знаходили доступ у найвіддаленіші кутки Росії, в найрізноманітніші кола. ...Досить пригадати, що Л. Толстой, за його власними словами, «вивчав «Коран» за Кримським», йому ж належить дуже похвальний відзив на працю А. Ю. Кримського про «1001 ніч»⁹.

⁸ М. О. Аттая, Практическое руководство к изучению арабского языка, М., 1907.

⁹ Акад. И. Ю. Крачковский, Очерки по истории русской арабистики, стор. 169.

А. Ю. Кримський був автором усіх найважливіших статей, в яких йшлося про мови, історію, етнографію, літератури народів Близького і Середнього Сходу, Енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона і Словника Граната.

Плідно працював учений і в галузі іраністики. Він створив багатотомну капітальну працю «История Персии, ее литературы и дервишской теософии» (т. I, вип. 1—4, 1909—1915, т. II, 1912, т. III, 1914—1917), монографію «Історія Персії та її письменства»¹⁰. Питанням походження і розвитку перського театру присвячена праця вченого «Перський театр, звідки він узявся і як розвивався»¹¹.

У 30-і роки виходить з друку оригінальне дослідження «Хафиз та його пісні в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі»¹². У зв'язку з ювілеєм Фірдоусі (1935) вчений написав нарис історії іранського письменства періоду до Фірдоусі. Серед праць А. Ю. Кримського з іраністики є й етимологічні розвідки.

З тюркологічних праць А. Ю. Кримського найважливішими є такі, як нарис історії мов і літератур тюркських народів (турецького, азербайджанського, татарського, казахського, башкирського, туркменського та ін.) «Тюрки, їх мови та літератури»¹³, «Історія Туреччини»¹⁴, «Історія Туреччини та її письменства» (т. II, вип. 2, 1927)¹⁵, «Вступ до історії Туреччини (європейські джерела XV—XVI ст.)», «История Турции и ее литературы» (т. I, 1916; т. II, вип. 1, 1910).

У 1941 р. на прохання уряду Азербайджанської РСР до 800-річчя з дня народження Нізамі А. Ю. Кримський підготував рукопис «Нізамі та його сучасники».

Оцінюючи науковий доробок А. Ю. Кримського-сходознавця, академік І. Ю. Крачковський писав, що «для по-

¹⁰ «Збірник Історично-філологічного відділу УАН», К., 1923, № 3, вип. 1.

¹¹ «Збірник Історично-філологічного відділу УАН», К., 1925, № 6.

¹² «Збірник Історично-філологічного відділу УАН», К., 1924, № 9.

¹³ «Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН», К., 1930, № 15.

¹⁴ «Збірник Історично-філологічного відділу УАН», К., 1924, № 10.

¹⁵ «Збірник Історично-філологічного відділу УАН», К., 1926—1927, № 10, вип. 1.

пуляризації науки у нас він зробив більше, ніж усі попередні й сучасні йому арабісти»¹⁶.

А. Ю. Кримський-орієнталіст (арабіст-іраніст-тюрколог і ін.), за загальним визнанням, є одним з найвидатніших учених-фахівців Європи в цій галузі знань. Його ім'я стає в один ряд з іменами таких вітчизняних дослідників, як індіаністи С. Ф. Ольденбург, О. П. Баранников, історики Сходу В. В. Бартольд, Б. О. Тураєв, семітолог П. К. Коковцов, арабіст І. Ю. Крачковський, китаїст В. М. Алексеев, тюркологи В. О. Гордлевський, В. Радлов та ін., іраністи В. Жуковський, А. Фрейман, монголісти Б. Я. Владимирцов та ін.¹⁷

Мовознавець широкого профілю, А. Ю. Кримський інтенсивно працював також над проблемами слов'янської філології, його цікавила українська грамати́ка, лексиколо́гія і лексикографія, діалектологія, український правопис, українське літературознавство, фольклористика та етнографія.

В 1896 р. разом з І. Франком він переклав книгу англійського фольклориста В. Клоустона «Народні казки та вигадки, їх мандрівки та переміни» на українську мову; у свій час цей твір уважно вивчали М. Коцюбинський, М. Горький та інші передові діячі й письменники. Ця книга імпонувала ідеям А. Кримського про обмін духовними цінностями, зокрема зразками фольклорної творчості, між народами, про загальнолюдський характер багатьох сюжетів, метафор та інших засобів художнього мислення, а також про спільність фігур логіки мислення різних народів. Глибокий і багатогранний знавець, дослідник культур, літератур і мов багатьох народів Сходу і Заходу, А. Кримський вважає, що цей обмін здійснюється насамперед природними, усно-народними шляхами спілкування¹⁸.

Художні переклади А. Ю. Кримського (з арабської мови: з Антари, аль-Маарі — з арабського фольклору;

¹⁶ Акад. И. Ю. Крачковский, Очерки по истории русской арабистики, стор. 169; див. також И. Ю. Крачковский, Академик АН УССР А. Е. Крымский.— «Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка», М., 1941, № 3.

¹⁷ Див. В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, Л., 1925, стор. 232; «Известия Академии наук СССР», т. II (1803—1917), Л., 1964, стор. 634.

¹⁸ Див. П. М. Попов, Видатний фольклорист.— Газ. «Комуніст» від 15 січня 1941 р.

з перської: з Фірдоусі, Омара Хайяма, Сааді Джалаледдіна Румі, Гафіза, Джамі; з турецької: з Мігрі Хатун, Халіда Зея; з турецького фольклору, а також західноєвропейських поетів — Гейне, напр.) та його власні художні твори (вірші із збірки «Пальмове гілля», 1901, 1908, 1922, «Бейрутські оповідання», 1906) знайомили українську громадськість з побутом і культурою східних країн, розвивали у неї почуття інтернаціоналізму.

Високо цінував наукову і громадську діяльність А. Ю. Кримського великий буревісник пролетарської революції М. Горький. На збори українських громадських діячів, письменників, поетів, скликаних М. Горьким у 1916 р. в редакції журналу «Украинская жизнь» у Москві, був запрошений і А. Ю. Кримський, який і зробив запис промови М. Горького. Великий друг українського народу, М. Горький говорив про братні зв'язки і спільну боротьбу російського і українського народів за політичні права, проти війни, за соціалістичну революцію. Зокрема, він закликав присутніх створити спеціальну книгу з історії України, що стала б своєрідною енциклопедією українознавства, і взяти на себе редагування окремих розділів цієї праці. Говорячи про «талановитий і могутній український народ», М. Горький підкреслив: «Я люблю чарівні мелодії української народної пісні, хвилюючу красу української музики, прекрасну українську мову, чудове його народне мовлення». Про ці збори і промову на них М. Горького ми й знаємо із статті А. Ю. Кримського «Незабываемый вечер (о неизвестной речи Максима Горького)» («Советская Украина» від 24.IV 1940 р.).

Визначним явищем у галузі україністики того часу була оригінальна праця А. Ю. Кримського «Украинская грамматика» в двох томах (1907—1908), яка відзначається багатством матеріалу, цікавими спостереженнями, використанням багатьох історичних джерел, порівнянням фактів української мови з відповідними фактами слов'янських та інших індоєвропейських мов. У цій праці поєднані принципи теоретичного аналізу мовних явищ з історичним коментарем до фактів сучасної мови (фонетика, орфоепія, морфологія, правопис та ін.).

Відзначаючи, що «Украинская грамматика» А. Ю. Кримського не позбавлена деяких хиб і недоліків, відомі фахівці-вчені (О. О. Шахматов, І. Франко, В. О. Розов та ін.) оцінили її як працю, що збагатила філологічну

науку даними про українську мову і стала важливим посібником для середньої і вищої школи ¹⁹.

«Украинская грамматика» А. Кримського названа в переліку праць про слов'янські мови, що його склав В. І. Ленін для своїх студій у цій галузі в 1911 році ²⁰.

У працях «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор» та ін. А. Ю. Кримський виступав проти хибних тверджень М. П. Погодіна і О. І. Соболевського про те, нібито в Києві до XIV—XV ст. жили лише предки великоросів, а українці прийшли до міста десь у XV—XVI ст. Однак, правильно окреслюючи спільні східнослов'янські мовні риси, що потім розвинулися в три братні мови — великоруську (російську), українську, білоруську (основні риси саме майбутньої української мови — такі, як подовження і перехід *о, е* в *і* і под.), вчений помилково зараховував деякі спільні давньоруські пам'ятки і певні мовні явища лише до українських.

Будучи насамперед лінгвістом, А. Ю. Кримський при розгляді інших проблем (наприклад, питання походження народів, зокрема українців) ґрунтувався переважно на фактах мови, що в ряді випадків приводило до певної односторонності.

У 1910 р. А. Ю. Кримський склав і видав разом з К. П. Михальчуком «Програму для збирання особливостей малоруських говорів», а пізніше в співавторстві з О. О. Шахматовим опублікував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» (К., 1924). Остання фактично була першим посібником з історії української мови для радянських вузів, що відіграв значну роль у підготовці філологів. Висвітлюючи мовні явища, властиві всій українській етнічній території, А. Ю. Кримський услід за І. Франком підкреслював роль говорів Наддніпрянщини як центру творення загальнонаціональної української мови в її писемному і усному типах. Як бачимо, в цих та інших працях з питань слов'янського мовознавства А. Ю. Кримський приділив багато уваги і дослідженню історії східнослов'янської спільності, і дослідженню історії української мови зокрема.

¹⁹ Див. В. С. В а ш е н к о, Праці Аг. Кримського з українського мовознавства. — «Українська мова в школі», 1959, № 3, стор. 17—18, та ін.

²⁰ Див. «Ленинский сборник», кн. XXV, М., 1933, стор. 309.

Як директор Інституту української наукової мови АН УРСР (заснований у 1921 р., потім перетворений на Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР), головний редактор академічного Російсько-українського словника, автор ряду праць з різних галузей українського мовознавства він невтомно дбав про розвиток стилів української мови і вітав її бурхливий розквіт у радянські часи. Зокрема, велику роль відіграв академік А. Ю. Кримський у виробленні норм української орфографії. Ще в 1897 р. він виступив проти штучного етимологічного правопису, якого тоді додержувались деякі галицькі й буковинські та всі закарпатські видання²¹. У своїх теоретичних працях А. Ю. Кримський завжди обстоював потребу створення єдиної української орфографії на основі тієї практики, яка склалася в Східній Україні. Цікаві з цього погляду його додатки до брошури Б. Д. Грінченка «Три питання українського правопису», виданої в Києві 1908 р., в яких він повністю підтримав всю аргументацію її автора, спрямовану проти локальних галицьких написань, крім вживання окремих літер для розрізнення палатальної і непалатальної вимови після зубних консонантів (*нїс* і *ніс*), дещо поглибив наукові докази на користь написання частки **ся** разом з дієсловами тощо.

Багато зробив А. Ю. Кримський як голова Правописної комісії Академії наук республіки у складанні «Найголовніших правил українського правопису» (1919—1920), схвалених Народним Комісаріатом освіти УРСР. Це була перша українська орфографія, затверджена Радянським урядом (1921) як обов'язкова для всіх державних, громадських, культурно-освітніх установ і організацій, для всіх видавництв і періодичної преси. Ця орфографія, безперечно, вплинула на розвиток і нормалізацію української літературної мови в перші повоєнні роки, на піднесення освіти українського народу. Наукові принципи, на яких її побудовано, були покладені в основу дальшого вдосконалення українського правопису.

А. Ю. Кримський, будучи головою Правописної комісії, створеної Радою Народних Комісарів УРСР 23 липня 1925 р., при обговоренні принципових питань української орфографії як у комісії, так і на правописній конференції

²¹ Див. А. Кримський, Про научність фонетичної правописи.—«Буковина», 1897, № 70.

завжди обстоював наукові основи і прогресивні традиції правописної практики українського народу.

Цікавили вченого і питання історії української орфографії. Йому належить «Нарис історії українського правопису до 1927 р.»²², в основі якого лежить доповідь, прочитана ним на правописній конференції.

Отже, в історію української філології різних галузей, в історію українського мовознавства зокрема, академік А. Ю. Кримський увійшов як найвидатніший вчений-фундатор, теоретик і організатор українського радянського мовознавства цілої епохи в його розвитку, у благородній широті його зв'язків з мовознавством російським і всеслов'янським, зв'язків з західноєвропейською і східною орієнталістичною наукою. Це він — як директор наукової мовознавчої установи Академії наук, перший неодмінний секретар Академії — своєю творчою думкою і своїми невтомними трудами, здійснюючи настанови ленінської національної політики, заклав фундамент українського радянського багатогранного мовознавства. Творчий вклад А. Ю. Кримського в науку про українську мову, вітчизняну і світову орієнталістику з вдячністю і шаную використовує сучасне мовознавство.

В останні роки життя А. Ю. Кримський закінчив «Історію хозарів», написану на основі грецьких, римських, слов'янських, вірменських, іранських, арабських та інших джерел, працював над тритомною «Історією нової арабської літератури», яка «була першою спробою не тільки у нас, а й взагалі у науці створити всеохоплюючу монументальну працю з історії нової арабської літератури»²³. А. Ю. Кримський готував також до друку «Історію абіссінського письменства», в якій доводив, що абіссінський народ мав видатну стародавню культуру.

Відомо, що А. Ю. Кримський досконало володів багатьма мовами світу — західними і східними, а також досліджував їх структуру, історію. Як свідчить колишня дисертантка А. Ю. Кримського, нині директор музею Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук К. П. Дорошенко, на запитання про те, скільки мов він знає, учений відпо-

²² «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. XXV.

²³ Г. Ш. Шарбатов, Арабистика в СССР (1917—1959). Филология, М., 1959, стор. 34—35; див. також А. П. Ковалівський, Кримський А. Ю. — УРЕ, т. 7, К., 1962.

відав: «Мабуть, із шістдесят, а то й більше...» З цього ж приводу він писав: «В дитячі роки я досконало знав німецьку, французьку, польську, англійську мови. В юнацькі роки добре володів грецькою, турецькою, італійською, давньоєврейською, санскритом. Деякі з моїх близьких друзів володіли багатьма мовами. Валерій Брюсов знав кілька європейських і східних мов. Академік Корш вивчив близько 40 мов. Багато мов знали академіки Міллер, Фортунатов, славіст Брандт, Леся Українка, Іван Франко... Кардинал Меццофанті, що жив у другій половині ХІХ ст., знав 98 мов»²⁴.

Вивчати мови інших народів — численно великих і малих — учений не припиняв до кінця свого життя. «Зараз, на схилі років,— продовжує він у тій же статті,— я володію кількома десятками мов. Уже в зрілі роки я вивчив абіссінську (ефіопську), вавілонську мови». Тут же вчений дав ряд важливих порад щодо вивчення іноземних мов, яке ніколи не було для нього самоціллю, ґрунтувалося на його науковій і громадській концепції розширення обріїв культури українського народу, її зв'язків з культурами, літературами і мовами інших народів світу. Ця концепція впливала з усвідомлення ним великого значення, яке має знання іноземних мов для будівництва комуністичного суспільства, із розуміння значення філології для розвитку інших наук, для виховання сили і логіки мислення людини взагалі. «Цими днями Михайло Іванович Калінін,— писав учений,— вручаючи мені орден Трудового Червоного Прапора, сердечно побажав дальших успіхів у галузі філології, додав при цьому: «Філологія для нас така ж важлива наука, як і всі інші. Вивчаючи будову мови, філологи допомагають і представникам точних наук надавати словесному виразові своїх досліджень висококультурних форм»²⁵.

Учений з широким колом наукових інтересів — семітолог і тюрколог, іраніст і славіст, письменник і перекладач, мовознавець, літературознавець, етнограф, фольклорист та історик — автор близько 1000 наукових праць, академік А. Ю. Кримський був ще й активним громадським діячем. У квітні 1920 р. співробітники Академії наук

²⁴ А. К р и м с к и й, Изучайте иностранные языки.— Газ. «Советская Украина» від 28 грудня 1940 р.

²⁵ Т а м ж е.

України обирають А. Ю. Кримського членом Київської Ради робітничих та червоноармійських депутатів, а в 1925 р.— трудящі України обирають його членом-депутатом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Учений жив трудовим і політичним життям разом із своїм народом, радіючи його успіхам, зростанню величі Республіки. Із захопленням він вітав возз'єднання західних українських земель в єдиній Радянській Українській державі (1939) — складовій частині великого СРСР.

Учений добре розумів значення цієї великої справи для історичної долі всього українського народу, зокрема в розвитку його мови. «Після війни, як Україна зробилася самостійною державою і впровадила в державне життя свою наддніпрянську мову, ми бачимо, що тая мова робить безперечний вплив і на Галичину. А як настало політичне з'єднання 1939 року²⁶ Галичини з Радянською Україною, починається на наших очах і об'єднання літературної мови»²⁷.

Коли почалася війна з білофінами, А. Ю. Кримський виступив на одному із засідань з такою заявою: «Треба записати, що і ми, сімдесятирічні, з великою радістю підемо на захист соціалістичної Батьківщини в лави нашої Червоної Армії. Правда, я вже рушницю не донесу, але я знаю велику кількість мов, прекрасно знаю фінську мову і, може, хоч цим послужуь Червоній Армії, просто перекладачем, і виконаю свій обов'язок перед нашою Батьківщиною»²⁸.

Радянська влада високо оцінила заслуги А. Ю. Кримського як ученого і громадського діяча. 22 червня 1940 р. А. Ю. Кримського Указом Президії Верховної Ради СРСР було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора за видатні заслуги в розвитку філологічних наук.

23 липня 1940 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР ученому було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки Української РСР. 15 січня 1941 р. громадськість України урочисто відзначила 70-річчя з дня народження і 50-річчя науково-педагогічної діяльності академіка А. Ю. Кримського.

Український народ пишається тим, що поряд з іменами славнозвісних учених світу стоїть і ім'я А. Ю. Кримсь-

²⁶ У рукопису помилково написано — 1938 р.

²⁷ А. К р и м с ь к и й, Історія української мови.— Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. I, 122430, стор. 320.

²⁸ «Літературна газета» від 22 травня 1940 р.

кого. Народи республік Радянського Союзу, народи багатьох зарубіжних країн, зокрема арабських, Ірану, Туреччини та ін., з подякою використовують той внесок у науку, який зробив український академік, заслужений діяч науки УРСР А. Ю. Кримський.

До 100-річчя з дня народження видатного вченого, громадського діяча і письменника Академія наук УРСР підготувала п'ятитомне видання вибраних творів академіка А. Ю. Кримського, яке охоплює опубліковані й неопубліковані праці вченого, що і в наш час становлять інтерес для наукової громадськості.

Наукова, літературно-художня, епістолярна спадщина А. Ю. Кримського — велика за обсягом і цінна своїм пізнавальним, естетичним, культурно-громадським змістом. У зібраному вигляді спадщина А. Ю. Кримського досі не видавалася. В 1965 р. видавництво художньої літератури «Дніпро» випустило в світ однотомник вибраних творів письменника²⁹, в якому більш повно, ніж у всіх попередніх виданнях, подано його оригінальний поетичний доробок; переклади, прозові твори й листи — лише в зразках. Такий же, приблизно, характер має й збірка вибраних поетичних творів А. Ю. Кримського «Поезії», що вийшла 1968 р. у видавництві «Радянський письменник» (серія «Бібліотека поета»).

Новим, незрівнянно масштабнішим, ґрунтовнішим і вагомішим кроком у пізнанні та науково-критичному вивченні багатогранної спадщини А. Ю. Кримського є видання його творів у п'яти томах, здійснене Академією наук УРСР до 100-річчя з дня народження. В основу п'ятитомника покладено тематичний принцип: у кожному томі зібрано в хронологічному порядку твори з певної галузі літературно-художньої творчості чи науки (літературознавства, мовознавства, фольклористики, етнографії, орієнталістики).

У першому томі вміщено оригінальні й перекладні поетичні твори А. Ю. Кримського, переклади з перської, турецької, арабської мов. В такому широкому обсязі поетична спадщина письменника видається вперше. У другій половині першого тому вміщено всі кращі оповідання, нариси і новели з книжки «Повістки й ескізи з українського життя» (Коломия — Львів, 1895) та з циклу

²⁹ А г а т а н г е л К р и м с ь к и й, Вибрані твори, К., 1965.

«Бейрутські оповідання», опублікованого 1906 р. в журналі «Нова громада».

Другий том п'ятитомника відкривається повістю А. Кримського «Андрій Лаговський» в чотирьох частинах, яка вперше виходить повністю. Другу, більшу частину цього тому складають історико-літературні й критичні статті, розвідки та рецензії, присвячені українській літературі.

У третьому томі вміщено лінгвістичні, фольклористичні та етнографічні праці А. Ю. Кримського з питань української, російської та інших слов'янських мов та їх взаємозв'язків, з проблем народної творчості і народознавства.

Четвертий том присвячено працям А. Кримського з орієнталістики. Ця частина спадщини вченого вимагає подальшого всебічного вивчення, яке тепер тільки розпочалося. Оскільки ця галузь науки є сферою посиленої уваги головним чином учених-сходознавців, а не широкого загалу читачів, у четвертий том включено тільки найпопулярніші праці А. Кримського з орієнталістики. Малося на увазі, що всі інші численні (зокрема, капітальні обсягом, змістом і значенням) праці А. Кримського з орієнталістики відомі й доступні фахівцям у перших виданнях та публікаціях. В пригоді фахівцям-сходознавцям стане й повна бібліографія літературних і наукових праць А. Кримського, яка впорядкована до ювілею вченого і вийшла у видавництві «Наукова думка».

П'ятий том (у двох книгах) зібрання творів А. Кримського присвячено його багатій і змістовній епістолярії. Тут вміщено родинне листування, а також його листи до багатьох письменників, учених, діячів культури української (І. Франка, П. Житецького, Б. Грінченка, О. Кониського, О. Маковея та ін.) і російської (В. Ф. Міллера, І. Ю. Крачковського та ін.).

Тексти, як правило, друкувалися за останніми, прижиттєвими публікаціями, перевіреними за автографами (якщо вони збереглися), мовою оригіналу — українською чи російською, за сучасними правописними нормами із збереженням характерних фонетичних, морфологічних та всіх лексичних і стилістичних особливостей мови письменника. До зібрання праць А. Ю. Кримського в п'яти томах не ввійшли деякі белетристичні твори письменника, менш досконалі з художнього погляду, та наукові праці вузько-

спеціального спрямування, надто великі за обсягом або застарілі.

Взагалі ж це зібрання творів А. Ю. Кримського дасть широким колам читачів можливість значно поглибити й збагатити свої знання про видатного українського вченого-філолога і письменника (поета, прозаїка, перекладача), сучасника і друга великих речників українського народу — Івана Франка і Лесі Українки.

Оцінюючи наукову діяльність вченого, слід згадати висловлення І. Франка про багатогранність творчої особистості А. Ю. Кримського: «Незвичайна поява серед українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любов'ю до України і різносторонністю знання й таланту, се Агатангел Кримський. Філолог із фаху, орієнталіст із замилювання, він виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем»³⁰.

Наукова — теоретична і організаторська — діяльність А. Ю. Кримського є важливим і багатогранним джерелом історії українського народу, його зв'язків з іншими народами, його науки і культури. Вона є одним із яскравих виявів творчого генія українського народу, гідним внеском у творчість усіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни і у світову культуру.

Ім'я українського академіка Агатангела Кримського в 1970 році внесене в затверджений XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО перелік видатних подій і діячів для відзначення в усьому світі.

³⁰ І в а н Ф р а н к о, Молода Україна, ч. I, 1910, стор. 63.

М. А. Жовтобрюх

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ФОНЕТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
А. Ю. КРИМСЬКОГО

Серед численних лінгвістичних проблем, що привертали до себе увагу А. Ю. Кримського, значне місце належить історичній фонетиці української мови. Правда, А. Ю. Кримський не залишив спеціальної повністю завершеної праці з цієї галузі лінгвістичної науки, але в багатьох його наукових розвідках, а також в «Украинской грамматике» формуванню фонетичної системи сучасної української мови приділено дуже велику увагу. Іноді, полемізуючи з приводу різних питань розвитку української мови з іншими вченими, більше над усе з О. І. Соболевським, він спирався, головним чином, на факти з історії її фонетики. Ними здебільшого оперує вчений при розгляді спірних питань про віднесення тих чи інших давньоруських писемних пам'яток до певної території за їх походженням (праці «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор», «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів»).

Це пояснюється, певно, тим, що А. Ю. Кримський вважав «українську мову досить консервативною в галузі морфології», однак «далеко не такою в галузі фонетики»¹. Специфіку української мови вбачав він насамперед у звукових особливостях, що розвинулися в ній після розпаду давньоруської мовної єдності.

Оцінюючи наукове значення згаданих трьох розвідок А. Ю. Кримського в українському мовознавстві, відомий дослідник мови староукраїнських грамот В. О. Розов підкреслював, що їх автор, крім висвітлення деяких загальних питань з історії української мови, «дає ряд надзвичайно цінних відомостей про українську фонетику»².

¹ А. К р и м с к и й, Филология и погодинская гипотеза.— «Киевская старина», 1898, червень, стор. 348.

² В. Р о з о в, Трилогія проф. А. Кримського.— ЗНТШ, Львів, 1907, т. XXVIII, стор. 171.

Рецензенти «Украинской грамматики» — І. Я. Франко і О. О. Шахматов — теж найціннішими в ній вважали сторінки, присвячені питанням фонетичного розвитку української мови. І. Франко, наприклад, підкреслюючи, що ця праця є «першою спробою історичної граматики української мови від найдавніших часів, тобто від XI віку аж до наших днів, у всіх її діалектах», зазначав, що в ній зібрано «велику силу інтересних спостережень про звукові форми нашого язика, і се, власне, головна заслуга проф. Кримського»³.

Щоб правильно зрозуміти наукове значення розвідок А. Ю. Кримського в галузі історичної фонетики української мови, треба, аналізуючи їх у світлі дальшого розвитку лінгвістичної науки, не відривати від тих умов, у яких вони писалися, зважати на тогочасний рівень розвитку науки про історичну фонетику взагалі й українську зокрема. Згадаймо, що з історичної фонетики української мови на той час ми мали лише ґрунтовну працю П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876) та кілька розвідок О. О. Потебні. Можна ще назвати уже й на той час застарілу працю О. Огоновського «*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*» (Львів, 1880) та окремі історичні екскурси в праці В. Науменка «Обзор фонетических особенностей малорусской речи» (1889). Оце, власне, й усе, якщо не брати до уваги окремих заміток з того чи іншого питання, здебільшого зроблених побіжно, а часом і по-дилетантськи, при розгляді інших наукових проблем.

Тому вихід у світ праць А. Ю. Кримського, в яких дуже багато місця приділено історичній фонетиці української мови, зокрема його «Украинской грамматики», правда, так і незакінченої, викликав велику зацікавленість мовознавчого світу. В. О. Розов назвав «Украинскую грамматику» А. Ю. Кримського «великою», хоч і «безсистемною енциклопедією з питань українського мовознавства»⁴. А О. О. Шахматов, рецензуючи її, писав, що «професор Кримський відмінний знавець сучасної малоруської мови в її наріччях»⁵, що його книга відзначається

³ ЗНТШ, Львів, 1907, т. XXVII, стор. 232.

⁴ В. Р о з о в, Исследование языка южнорусских грамот. — «Университетские известия», 1913, № 12, стор. 77.

⁵ А. Ш а х м а т о в, А. Крымский, Украинская грамматика. — «Rocznik slawistyczny», 1908, II, стор. 144.

«багатством матеріалу, який свідчить про велику начитаність автора», що він збагатив «російську філологічну науку багатьма цінними міркуваннями і зближеннями» і, нарешті, що «ряд пояснень професора Кримського описаних ним звукових і незвукових процесів можуть бути прийняті без застережень»⁶.

У своїх дослідженнях А. Ю. Кримський розглядає — одні повніше, інші лише побіжно — майже всі найголовніші питання української історичної фонетики.

Уже в першій великій розвідці про українську мову «Филология и погодинская гипотеза» він, визначаючи ті фонетичні прикмети, за якими можна відмежувати староукраїнські писемні пам'ятки від інших східнослов'янських, зупиняє свою увагу на таких важливих питаннях історії звукового розвитку української мови, як компенсаційне подовження [о] та [е] після занепаду зредукованих [ъ] і [ь] у наступних складах, їх дифтонгізація та подальший перехід у монофтонг [і], зміна [ѣ] в [і], поступове зближення артикуляції давніх [ы] й [і] та злиття їх в одному сучасному звукові [и], виникнення в певних позиціях чергувань голосного [у] й губно-губного приголосного [в], подовження пом'якшеного приголосного внаслідок асиміляції ним звука [j], звукові відповідники в народних говорах до приголосного [ф] у запозичених словах та деякі інші.

Особливо докладно аналізуються в праці ті явища з історичної фонетики української мови, які О. І. Соболевський, що з ним полемізував А. Ю. Кримський, не вважав за українські, зокрема перехід голосного [е] в [а]. Автор не тільки довів, що це явище властиве українській мові, відоме багатьом або й усім її діалектам, а й визначив позиції, в яких такий перехід відбувається, а саме:

а) в суфіксі пасивних дієприкметників: *зробляний, кришаний, принесяний, плетяний, паляний*, звідки і *паляниця*;

б) після шиплячих: *часник, щавель*, також *кажаниха* («Ізборн. Святослава» 1073 р.);

в) після приголосного [j]: *Явдоким, Явдоха, Явтух, Ярема, ялина*;

г) після сонорних [л], [р], [н]: *лящ, зблякнути, шкрябати, драглі*, діал. *рандар, панянка*;

⁶ А. Шахматов, А. Крымский, Украинская грамматика. — «Rocznik slawistyczny», 1908, II, стор. 143.

д) після зубних: діал. *сердячко, цікавий*;

е) після інших приголосних: *Оксана*.

У розвідках «Древнекиевский говор» і «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів», теж присвячених розмежуванню східнослов'янських писемних пам'яток на підставі їх мовних ознак, А. Ю. Кримський додає чимало нових питань з історичної фонетики української мови, що привернули увагу дослідника. Крім уже згаданих, він розглядає зміну [e] на [o] в позиції після шиплячих та [j], зближення вимови ненаголошеного [o] з [y] в позиції перед [y], зміну ненаголошеного [o] на [a], як у словах *Сафон, Макей, Радіон*, а діалектно також *Саламон, Саламія*, виникнення початкового [o] у словах типу *Одарка* (з *Дарія*), *Оксана* (з *Ксенія*), діалектно *олжа* (із *льжа*), *олгати* (із *лгати*), *опорок* (із *порок*), зміну [л] на [в], [ф] на [х], як у власному імені *Малахій* (із *Малафей*), діалектну зміну пом'якшених [т] і [д] на [к'] і [г'], як у словах *кісто, кіло, кісний, гля* (відповідно *тісто, тіло, тісний, дя*), і навпаки — *Овдотьа, Мартьян* (із *Маркіян*), літописне *Дюрдий* (*Георгій*), *Диорьдия* («Буков. грам.» 1471 р.), вимову фрикативного [г] та ін. Зокрема, дуже докладно висвітлюється в цих працях історія довгих [o] та [e] в українській мові та еволюція давнього і так званого нового [ѣ] в [і].

Автор розмежовує фонетичні особливості української мови на головні, загальномовні, й другорядні, діалектні, або такі, що відомі й окремим чи багатьом говорам російської та білоруської мов. У системі вокалізму серед головних рис української мови він називає подовження етимологічних [o] й [e] в складах, після яких занепали [ъ] і [ь], та подальшу зміну їх через дифтонгічну стадію в [і], злиття в одному голосному двох давніх звуків [ы] та [і] й виникнення секундарного [і] з давнього [ѣ], а в системі консонантизму — придихову вимову звука [г].

Ще повніше висвітлюються проблеми історичної фонетики української мови в фундаментальній праці автора «Украинская грамматика». У порівнянні з попередніми розвідками в ній особливо багато уваги приділено питанням історичного консонантизму. Зокрема, тут аналізуються артикуляційні властивості давньоруських приголосних у позиції перед голосним [e] й поступова еволюція їх вимови вже на українському ґрунті, розглядається історія палаталізованих шиплячих і [ц], губних приголосних, сонорних

[л] і [р], задньоязикових та [г], висвітлюються асиміляційні процеси в системі приголосних, вплив на неї занепаду зредукованих [ъ] і [ь] та ін. Не буде перебільшенням сказати, що А. Ю. Кримський обіймав у своїх дослідженнях майже все те коло питань, яке й тепер цікавить мовознавців, що вивчають історичну фонетику української мови.

Що ж нового в науку про українську історичну фонетику вніс А. Ю. Кримський у порівнянні із своїми попередниками?

Перш за все він точніше, ніж це було в науці до нього, визначив звукову специфіку української мови на різних етапах її історії, докладно й переконливо обґрунтував наявність в українській мові й деяких таких фонетичних рис, які окремі його сучасники заперечували, зокрема довів, що історії української мови відома зміна [о] на [а] не тільки перед складом з наголошеним [а], як у словах *багато, гарячий, хазяїн, гаразд* і под.,⁷ а й у деяких інших позиціях; широко знані їй процеси зміни [е] на [а], [у] на [о], як у словах *окріп, онук, Оляна* (із *Іуліанія*), виникнення [о] на місці початкового [а] в словах іншомовного походження (*Олександр*), поява приставного [о] перед приголосними, зміна [д'] і [т'] на [г'] і [к'] тощо; він відокремив фонетичні явища загальнонаціональні й діалектні. Разом з цим А. Ю. Кримський значно розширив наукову проблематику в галузі вивчення історичної фонетики української мови.

По-друге, А. Ю. Кримський розглядає багато процесів у розвитку фонетичної системи української мови глибше й повніше, ніж його попередники. Так, у сучасній українській мові існує ряд слів з голосним [у], що розвинувся на місці давнішого [о]: *парубок, сусід, яблуко, Юхим, діал. туполя, зузуля, уп'ять, кумедний* тощо. Це явище помітив ще О. О. Потебня, але історії його не з'ясував. А. Ю. Кримський цьому явищу приділив досить багато уваги. Він насамперед відокремив випадки зближення вимови ненаголошеного [о] з [у] перед складом з наголошеним [у] від повної заміни [о] на [у]. Процес зближення [о] з [у] ним простежується від найдавніших часів, починаючи з фіксації цього явища в пам'ятках XI ст., як, наприклад, *умьноюу мыслью* в «Ізборн. Святослава» 1073 року. Він

⁷ Див. А. Потебня, Два исследования о звуках русского языка, Воронеж, 1866, стор. 113.

визначає всі умови, за яких можливий цей процес, зокрема в основах слів, в прикметникових закінченнях, у дієслівних суфіксах і т. д.

Дослідник визначає і всі ті умови, за яких етимологічний [y] в деяких діалектах може змінюватися на [o]: *оживали* зам. *уживали* («Буков. грам.» 1431, 1436 рр. і ін.), *правою и вѣрною службу* зам. *правую и вѣрную* («Буков. грам.» 1436 и 1445 рр.), *чистою вѣру* («Буков. грам.» 1448 р.) тощо.

Докладно, на великому фактичному матеріалі А. Ю. Кримський вперше простежив таке притаманне українській мові фонетичне явище, як зближення артикуляції ненаголошених [e] та [и], що його писемні пам'ятки починають відбивати з XIII ст. Він уточнив умови зміни [e] на [o]. Ще Я. Головацький, як відомо, приділив увагу з'ясуванню такого, теж специфічного для української мови, явища, як зміна [e] на [o] після шиплячих, однак він не зумів правильно його пояснити і вважав, що ця зміна залежить навіть від наголосу, вона, на його думку, помітна особливо тоді, «коли на е ударение голоса паде»⁸.

Докладніше розглянув це явище О. О. Потебня й відзначив, що [e] змінюється на [o] не тільки після шиплячих, а й після деяких інших приголосних (*льон, слъоза, тръох, пісеньок, тьохкати*)⁹. Пізніше він установив, що така зміна відбувається в українській мові «незалежно від наголосу»¹⁰, а перехід [e] в [o] після шиплячих можливий лише в позиції «перед приголосними твердими»¹¹. А. Ю. Кримський у своїй «Украинской грамматике» набагато повніше, ніж до нього, аналізує назване фонетичне явище. По-перше, автор підкреслює, що зміна [e] на [o] за однакових умов відбувається не тільки в позиції після шиплячих, а й після [j]; по-друге, він доводить, що такій зміні підлягає як етимологічний [e], так і [e] з давнього [ь]; по-третє, наголошує на тому, що обов'язковою умовою зміни [e] на [o] після шиплячих та [j] є споконвічна твердість приголосного подальшого складу, тобто він сформулював

⁸ Я. Головацкий, Грамматика русского языка, Львів, 1849, стор. 20.

⁹ Див. А. Потебня, Два исследования о звуках русского языка, стор. 105.

¹⁰ А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, Воронеж, 1871, стор. 39—40.

¹¹ Там же, стор. 40.

розглядану закономірність так, як вона формулюється й у сучасній науці. Цікаві спроби автора пояснити також перехід [e] в [o] не тільки в позиції після шиплячих та [j], а й після інших приголосних; заслуговують на увагу його міркування про долю кінцевого [e] в українській мові та [e] в позиції перед історично пом'якшеним приголосним¹².

Менше значення надавав А. Ю. Кримський історії українських приголосних. Розвиток консонантизму він розглядає дещо спрощено. Зокрема, він писав, що приголосні «в XI столітті були в літописних киян, переяславців та чернігівців все ті ж, які ми й тепер чуємо в центрально-придніпровських говорах... Відповідне треба сказати й про мову малорусів західних. І це видно вже і з найстаріших пам'яток, які дійшли до нас з Києва та з інших місць, населених в XI столітті предками малорусів»¹³. І все ж, незважаючи на це, у працях А. Ю. Кримського знаходимо дуже багато глибоких міркувань, аргументованих великим фактичним матеріалом, про різні зміни не тільки в системі українського вокалізму, а й у системі консонантизму.

Для свого часу надзвичайно цікаві, наприклад, були його спостереження над вимовою сонорного [л]. О. О. Потебня вважав, що [л] української мови «в деяких випадках перед приголосними ствердів»¹⁴, як у словах *вілний, білший, пиленько* і под. А. Ю. Кримський довів, що в українській мові є три артикуляційних різновиди приголосного [л]: твердий, м'який і середній. На його думку, середній [л] у мові східних слов'ян XI ст. був поширений набагато більше, ніж у сучасній українській мові, й у різних позиціях, про що свідчать пам'ятки цього періоду: *болишимь, Силвестрѣ, Пулхеріа* («Ізборн. Святослава» 1073 р.), *елма, полъзуюшти, погыбѣлѣ* («Слсва Григорія Богослова», XI ст.) та ін. Із змінами в артикуляції [л] пов'язує він також процес переходу в певних позиціях звука [л] у [в]. Через неповну твердість [л] та завдяки тому, що зредукований [ъ] ще не занепав, «старокиївська мова XI століття не знала переходу л у в»¹⁵, — пише А. Ю. Кримський. Такий перехід, вважає він, відбувся;

¹² Див. А. К р и м с к и й, Українська грамматика, т. I, М., 1907, стор. 387—389.

¹³ Т а м ж е, стор. 83—84.

¹⁴ А. П о т е б н я, зазнач. праця, стор. 130.

¹⁵ А. К р и м с к и й, Українська грамматика, т. I, стор. 88.

певно, аж у XV ст., як це й фіксують пам'ятки того часу: *невдовзѣ* (Четгя мінея 1489 р.), *Здовбицу*, поряд із *Здолбицу* (Луцька грамота 1487 р.) та ін.

Всебічно розглянув автор «Української граматики» вимову запозиченого звука [ф] та способи його заміни в українських діалектах іншими приголосними — [в], [п], [х], [хв]: *шинквас* (із нім. Schenkfass), *Пилип*, *парус*, *Хома*, *хвіртка* (з нім. Pfortchen); у праці проаналізовано українські відповідники до праслов'янського [dj], якими в одних говорах виступає африката [дж], а в інших — простий звук [ж]¹⁶, простежується асиміляційна зміна звукосполучення приголосних [вн] та [мн] у багатьох народних говорах, що відбита ще пам'ятниками XI ст., де плутаються приголосні [в] і [м] у позиції перед [н]: *вѣножьство* («Ізборн. Святослава» 1076) зам. *множьство*, та ін. На рівні мовознавчої науки початку XX ст. висвітлена в працях А. Ю. Кримського історія зредукованих [ѣ] та [ь], асиміляція м'яким приголосним наступного звука [j] після занепаду перед [j] зредукованого [ь] та подовження внаслідок цього процесу приголосних [н'], [т'], [с'], [л'], [з'], [ц'], а в деяких говорах також і [р'], історія етимологічних [о] та [е], звука [ѣ], виникнення секундного [і], виникнення українського голосного [и] та багато інших явищ історичної фонетики української мови.

У своїх дослідженнях А. Ю. Кримський користується переважно порівняльно-історичним методом, зокрема при аналізі походження та вимови [ѣ] і [ь], походження шиплячих і [ц] тощо. Заслужовує на увагу його пояснення етимології таких українських слів, як *чебрець*, *цебер*, *цуцик* та деяких інших, що ґрунтується на даних, здобутих порівняльно-історичними дослідками. Проте іноді він недооцінював порівняльно-історичного методу, що в свій час відзначали й рецензенти його праць¹⁷.

А. Ю. Кримський зважав на можливість фонетичних змін під впливом інших форм, тобто під впливом діяння аналогії. Він виявив багато фактів аналогічних змін в історичній фонетиці української мови, серед них діалектний перехід [е] в [о] після шиплячого перед колись пом'якшеним

¹⁶ Див. А. К р и м с к и й, О малорусских отглагольных существительных на -енне и -інне. — «Юбилейный сборник в честь Вс. Миллера», М., 1900, стор. 298.

¹⁷ Див. А. Ш а х м а т о в, А. Крымский, Украинская грамматика. — «Rocznik slawistyczny», 1908, II, стор. 144.

голосним у слові *шостисот* («Буков. грам.» 1421 р.)¹⁸, виникнення [а] на місці [о] в ряді запозичених власних імен, як, наприклад, *Сафон*, у якому голосний [а] розвинувся, на думку вченого, під впливом імені *Іосаф*, власне ім'я *Макей*, у якому [о] змінився на [а] за аналогією до власного імені *Маковей* та іменника *мак*¹⁹ та ін.

Не можна залишити поза увагою й те, що автор хоч і не спромігся розглянути всі фонетичні процеси в їх взаємозалежності й у системних зв'язках, а може, ще й не прагнув до цього, все ж при аналізі багатьох фонетичних змін така взаємозалежність у нього не ігнорується, а, навпаки, підкреслюється. Це, зокрема, стосується трансформацій зредукованих, різних змін етимологічних [о] та [е], переходу [е] в [о] та [а], процесів депалаталізації губних і шиплячих, спрощення і чергування приголосних та деяких інших.

Важливим позитивним фактом у фонетичних студіях А. Ю. Кримського є прагнення до об'єктивної хронологізації в розвитку звукової системи української мови. Звичайно, не всі визначені ним межі в розвитку окремих явищ українського вокалізму й консонантизму зберегли історичну достовірність до нашого часу, проте залишається безсумнівним, що багато обстоюваних А. Ю. Кримським хронологій не заперечує й сучасна наука.

Стала, наприклад, науковим надбанням думка про те, що на місці дифтонгів з етимологічного [е] в новому закритому складі вже в XIV ст. розвинувся монофтонг [і] (принаймні в південно-західних говорах української мови) і що випадки написання [и] на місці [е], які трапляються в пам'ятках XII—XIII ст. в закінченні *-ень*, ще не свідчать про перехід [е] в [і], а пояснюються різними орфографічними аналогіями²⁰. Здобула загальне визнання і обстоювана А. Ю. Кримським думка, що монофтонг [і] на місці дифтонгічного звука з етимологічного [о] розвинувся трохи пізніше, уже в XV ст., хоч приклад на *иткиль*, наведений автором як найдавніше свідчення цього явища, й виявився помилковим²¹.

¹⁸ Див. А. К р ы м с к и й, Украинская грамматика, стор. 378.

¹⁹ Див. А. К р ы м с к и й, Древнекиевский говор.— ИОРЯС ИАН, 1906, т. XI, кн. 3, стор. 404.

²⁰ Див. А. К р ы м с к и й, Украинская грамматика, т. I, стор. 201.

²¹ Див. Ю. О. К а р п е н к о, Зауваження до пояснення виразу *на иткиль*.— «Українська мова в школі», 1959, № 5, стор. 93.

Важливі міркування А. Ю. Кримського про хронологію так званого нового [ѣ], що його О. І. Соболевський вважав одним із головних критеріїв територіального розмежування давньоруських писемних пам'яток.

Суттєві уточнення вносять праці А. Ю. Кримського в хронологію таких фонетичних явищ, як рефлексія [ѣ], зближення і злиття в одному звукові голосних [ы] та [и], зближення ненаголошених [е] та [и], зміна в певних позиціях [л] на [љ], виникнення чергування приголосного [в] з [љ], депалаталізація шиплячих та ін.

Важливим у його працях є також і те, що він простежував реалізацію того чи іншого фонетичного явища в територіальних діалектах і визначав час його поступового поширення в українській мові в цілому. Так, розглядаючи процес зближення [ы] та [і] (орфогр. [и]) в українській мові, А. Ю. Кримський простежує найбільш ранні його виявлення в говорах Київської землі, трохи пізніше — в північній Галичині та південно-східній Волині, що межують з Київщиною, і ще пізніше — в південній Галичині та по всій Волині, підкреслюючи при цьому, що Волинь з цього погляду виявила найбільший консерватизм, що в її говорах ще і в XIV—XV ст. не відбулося злиття в одному голосному давніх [ы] та [і], хоч в інших говорах ці звуки, на думку вченого, в той час своєю артикуляцією уже не розрізнялись²². У такому плані розглядається в «Украинской грамматике» більшість фонетичних явищ української мови.

Однією з незаперечних позитивних рис мовознавчих робіт А. Ю. Кримського є дуже багате використання в них фактичних даних з писемних пам'яток.

Треба підкреслити, що праці А. Ю. Кримського з цього погляду виділяються з-поміж інших досліджень того часу, присвячених історії української мови. Особливо широко автор, як ніхто до нього та й після нього, залучив матеріал з українських грамот XIV—XVI ст. та книг міських урядів для аргументації висунутих ним теоретичних положень з історичної фонетики української мови.

На час, коли працював А. Ю. Кримський над історією української мови, багато пам'яток східнослов'янської писемності ще не були розмежовані, не було визначено місце їх написання. А. Ю. Кримський провів глибоке дослідження

²² Див. А. К р и м с к и й, Украинская грамматика, т. I, стор. 209в.

фонетики тих пам'яток, що викликали тоді суперечності щодо їх належності до певної території, і в основному на підставі фонетичних критеріїв багато в чому сприяв точнішому визначенню їх мовної природи, отже, й походження, хоч, розуміється, не всіх.

Не втратили й на сьогодні свого значення обгрунтовані застереження Кримського щодо некритичного ставлення до тих чи інших фактів, відбитих у пам'ятках. Він наводить багато прикладів з орфографії пам'яток, які не завжди відбивають живу вимову, зокрема подвоєне написання літер **оо**, **аа**, **ии**, яке могло бути і звичайною помилкою того, хто писав, і сербською графічною традицією на східнослов'янському ґрунті, і засобом позначення наголосу. Так само не завжди поплутання літер **оу** та **о**, **ю** та **е** свідчать про дифтонгічну вимову, властиву українській мові на місці етимологічних [о] та [е] після занепаду в наступному після них складі [ѣ], [ѥ]. Учений підкреслював, що треба також обережно ставитись до поплутання літер **ь** та **и**, **ы** та **и** і деяких інших, визначаючи початок і перебіг відповідних фонетичних змін. Свідчення пам'яток набирають сили лише при зіставленні їх з явищами діалектними та при врахуванні взаємозалежності в розвитку різних фонетичних процесів.

У своїх дослідженнях з історичної фонетики А. Ю. Кримський серед багатьох інших порушував і питання соціальної діалектології, намагаючись простежити перебіг окремих звукових змін у різному суспільному середовищі ²³.

Заслуги А. Ю. Кримського в історії вивчення еволюції звукової системи української мови незаперечні. Однак у його працях з української історичної фонетики є й суттєві методологічні прогалини, що вимагає критичного ставлення до окремих висновків автора.

Однією з важливих методологічних прогалин у роботах А. Ю. Кримського з української історичної фонетики, на яку в свій час звернув увагу і О. О. Шахматов, є нечіткість, а то й помилковість позицій автора в питаннях походження української мови. Кримський ніколи, на відміну від деяких його сучасників, не заперечував спільного давньоруського періоду в історії української мови, який він називав спільнослов'янським. Так, висвітлюючи питання про голосний [о] в східнослов'янських мовах на по-

²³ Див. А. К р и м с к и й, Украинская грамматика, т. I, стор. 205.

чатку слів типу *один, осінь, озеро, олень* і под., він писав: «Наявність у малоросів і взагалі у східних слов'ян, у таких випадках, звука *о*, тоді як усі слов'яни, крім східних, мають тут звук *є*, відноситься до далекої старовини: це початкове *о* треба вважати рисою не тільки прамалоруською, але й прамовною спільносхіднослов'янською (інакше «спільноруською»)»²⁴.

Трохи раніше з цього приводу ним теж досить виразно висловлювалися абсолютно правильні думки: «Малоруська і великоруська мови не виділились із спільнослов'янської мови... Спершу виділилась прामова спільноруська, що розпалась на дві вітки пізніше»²⁵.

Однак до якого саме часу належав спільний східнослов'янський, чи давньоруський, період у розвитку мови, з робіт автора вияснити важко.

Більше того, у нього в цьому питанні не було сталого погляду. У ранніх працях А. Ю. Кримського, присвячених українській мові, розпад спільносхіднослов'янської мовної єдності датувався часом після XII ст. Так, характеризуючи Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., дослідник зазначав, що «обидва вони відносяться до того періоду, коли руська мова, власне, ще не розпалася на наріччя великоруське і малоруське». А трохи нижче додавав, що «доводиться погодитись із зауваженнями Шахматова, що в XI і XII ст. не можна ще говорити про повне відособлення великоруського наріччя, бо найістотніших рис малоруського наріччя (*ѡ, ѣ*) тоді ще не було»²⁶.

Проте в «Украинской грамматике» можна знайти згадку і про «всемалоруський вокалізм XI ст.»²⁷, а в нарисі «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» категорично твердиться, що «усією сукупністю своїх позначок жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, ярко-індивідуальна одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо ж вона має вже в собі величезну

²⁴ А. К р ы м с к и й, Украинская грамматика, т. I, стор. 393.

²⁵ А. Крымский, Филология и погодинская гипотеза.— «Киевская старина», 1898, червень, стор. 15.

²⁶ А. К р ы м с к и й, Филология и погодинская гипотеза.— «Киевская старина», 1899, січень, стор. 9.

²⁷ А. К р ы м с к и й, Украинская грамматика, т. I, стор. 369.

частину сьогочасних малоруських особливостей»²⁸. Розглянувши фонетичні риси після ХІ ст., А. Ю. Кримський додавав, що «в ХІV ст. малоруська мова дообразувалася геть до краю; малоруська мова ХІV ст., в тих своїх говорах, котрі тоді встигли розвинути ся найбільше, це вже є сьогочасна українська мова»²⁹. Після цього історії української мови вже немає, власне, вона, ця історія, в ХV—ХVІІ ст. «зійшла тільки на те, що розвигі говірки впливали на нерозвигі, що архаїчні говірки випиралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної малоруської мови не вмерли й до сьогодні»³⁰. Правда, конкретні дослідження автора спростували ці його твердження: чимало фонетичних, та й морфологічних явищ української мови він сам відносить на період після ХІV ст., як, наприклад, зміну дифтонга на місці довгого [o] з [e] після м'якого приголосного на монофтонг [i] (*тітка, в нім*)³¹, ствердіння шиплячих³² тощо.

Нечіткістю в датуванні виникнення східнослов'янських мов пояснюється той факт, що окремі фонетичні процеси, спільні для всіх східнослов'янських діалектів, розглядаються ізольовано, як властиві лише українській мові (зміна [e] на [o] тощо); учений не завжди чітко відокремлював спільносхіднослов'янські звукові явища від власне українських, не завжди брав до уваги ту вихідну основу, на якій формувався український вокалізм і консонантизм³³.

Незадовільним з погляду методологічного є також і те, що автор у фонетичних дослідженнях іноді недооцінював порівняльно-історичний метод і тоді свої теоретичні висновки ґрунтував тільки на показаннях писемних пам'яток, орфографія яких, як він сам не раз підкреслював, не завжди відбивала справжню вимову. У його розвідках дуже рідко трапляються реконструкції тих чи інших звукових явищ, не засвідчених писемними пам'ятками або таких, що свідчення пам'яток про них сумнівні. Критикуючи окремі помилки у висвітленні історії [e], як вона представ-

²⁸ Акад. О. л. Шахматов — Акад. А. г. Кримський, Нариси з історії української мови, К., 1924, стор. 107.

²⁹ Там же, стор. 112.

³⁰ Там же.

³¹ Див. А. Кримський, Украинская грамматика, т. II, стор. 202.

³² Див. там же, стор. 104.

³³ Див. А. Шахматов, А. Крымский, Украинская грамматика.—«Rocznik slawistyczny», 1908, II, стор. 144.

лена в «Украинской грамматике», О. О. Шахматов справедливо писав, що «проф. Кримський, безсумнівно, уникнув би ряду утруднень у розумінні й поясненні долі *е* в українській мові, якби послідовно продумав відповідні явища в тому справді історичному висвітленні, яке дає один тільки порівняльний метод»³⁴.

Ряд висновків дослідника, зроблених лише на основі орфографії писемних пам'яток, видаються явно не переконливими. Так, обгрунтовано довівши, що занепад зредукованих [ѣ] та [ь] припадає на XI—XII ст.³⁵, він підкреслює, що цей процес не скрізь відбувся одночасно, й додає, що в Галичині він завершується аж у XIV ст., але в жителів м. Львова й у XV ст. «наявність глухих можна іноді буває вловити», були вони «досить цілі» на той час і в Буковині, а в східних українців ще й у XVII ст. не скрізь глухі зникли³⁶. Доказом існування зредукованих голосних в українській мові в XV ст. і пізніше є написання *панѣ Мошонѣччи* замість *Мошонѣччѣ*; *сеси листѣ* замість *сесь* (Львів, вексель 1421 р.), *вѣ Ливовѣ* замість *Львовѣ* (Догов. 1452 р.) і под. Виникає питання, як же тоді в говорах Галичини, Буковини й Східної України, в яких, на думку дослідника, до XV ст. ще не зникли зредуковані, уже тоді на місці етимологічних [о] та [е] вимовлявся секундарний голосний [і], розвиток якого тісно пов'язаний із занепадом [ѣ] та [ь]?

Можна натрапити в працях А. Ю. Кримського й на окремі неточні пояснення фонетичних явищ, як-от збереження [е] в слові *червоний* за аналогією до *червлений*³⁷, хоч насправді звук [е] після [ч] не змінився на [о] тому, що наступний [р] у давньоруській мові тут був напівм'яким, успадкувавши цю властивість ще із спільнослов'янської мови.

Із незрозумілих причин А. Ю. Кримський у своїх працях з української мови, навіть друкованих уже за радянських часів, ігнорував деяку усталену вже й тоді термінологію і писав не «голосні переднього, середнього й заднього ряду», а «м'яке е», «тверде е», «м'яке і», «м'яке о» і т. д., а також не «ствердіння (чи депалаталізація) приголосних

³⁴ А. Шахматов, А. Крымский, Украинская грамматика.— «Rocznik slawistyczny», 1908, II, стор. 149.

³⁵ Див. А. Крымский, Украинская грамматика, т. I, стор. 135.

³⁶ Там же, стор. 136.

³⁷ Див. там же, стор. 391.

перед е», а «ствердіння е» тощо. Подібна термінологія, як відомо, не відбивала природи означуваних нею звуків і звукових процесів.

Однак, незважаючи на окремі методологічні прогалини й деякі неточності, дослідження А. Ю. Кримського з історичної фонетики української мови не тільки були визначною подією в науці свого часу, вони багато в чому не втратили своєї наукової вартості ще й тепер, а величезний фактичний матеріал, що міститься в них, ще довго ставатиме в пригоді всім, хто прагне глибше пізнати процеси формування звукової системи української мови.

В. М. Русанівський

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ В ПРАЦЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО

А. Ю. Кримський не залишив повного систематичного опису історичного розвитку граматичної структури української мови. Проте питання історичної граматики, як і історичної фонетики, перебували в полі його постійних інтересів і знайшли своє висвітлення в цілому ряді праць. Витлумачення фактів історії граматичної структури вчений підпорядковував висвітленню історії найдавнішого періоду в історії східнослов'янських мов, представленого писемними пам'ятками XI—XIV ст. Інколи дослідник розширював хронологічні межі цього періоду, реконструюючи мовні факти VI—IX ст. або ж залучаючи до аналізу пам'ятки XVI—XVII ст. Проте головна увага була скерована саме на період спільноруської єдності, на початок й інтенсифікацію дивергентних процесів у східнослов'янському мовному світі, які зрештою привели до виникнення трьох східнослов'янських мов.

Усі праці А. Ю. Кримського, присвячені цій проблемі, мають полемічну спрямованість: вони покликані спростувати псевдонаукову гіпотезу, відому в науці під назвою погодінської, про неавтохтонність українців, про їх прихід на землі Наддніпрянщини з заходу. Цю гіпотезу наприкінці XIX ст. намагався лінгвістично обґрунтувати відомий історик мови О. І. Соболевський. Досить вільно групуючи пам'ятки за мовними ознаками і не зовсім точно

коментуючи їх, він доводив, що давньокиївські пам'ятки мали великоруський характер, а отже, українці з'явилися на території Київщини, Чернігівщини й Черкащини значно пізніше.

А. Ю. Кримський пристрасно спростовував цю, безперечно, антинаукову гіпотезу. Цьому присвячено такі його праці, як «Филология и погодинская гипотеза», «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (Львів, 1906) и «Древнекиевский говор» (СПб., 1907). Помітні сліди впливу критики ідей О. Соболевського відбилися також в «Украинской грамматике», що виходила окремими випусками в Москві 1907 р. До цих же питань А. Ю. Кримський повертається в пожовтневий час у статті «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася»¹. Велике значення для розуміння концептуальних положень походження української мови, що їх відстоював А. Ю. Кримський, має його машинописна праця «Історія української мови», що була підготовлена до друку в 1940 р. і являє собою значно розширений і збагачений новими фактами варіант уміщеної в «Нарисах» статті².

У запалі полеміки учений інколи робив несправедливі закиди опонентам з приводу витлумачення ним окремих фактів, припускався некоректних висловлень, сам помилявся і видавав уявне за дійсне. Проте цінність цих праць для висвітлення етногенезу східних слов'ян і розвитку їхніх мов безсумнівна. А. Кримський одразу рішуче став на бік тих учених, які обґрунтовували існування періоду східнослов'янської мовної єдності. Учений висміював М. Погодіна, який не міг навіть припускати, «щоб у початковий період руської історії могла бути одна спільноруська мова, не малоруська й не великоруська», і вважав це за «нечувану новину»³. Прихильники теорії, згідно з якою кожна зі східнослов'янських мов виділилася безпосередньо з спільнослов'янської мови, міняючи період східнослов'янської єдності, були й серед лінгвістів. Зокрема, до них належали такі вчені, як Ф. Міклошич, К. П. Михальчук

¹ Див. Акад. О. л. Шахматов — Акад. А. г. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв., К., 1922.

² Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, № 1, 22430.

³ А. Кримський, Филология и погодинская гипотеза, К., 1904, стор. 4.

та ін. Проте відомо, що в сучасній лінгвістичній науці, зокрема в працях В. В. Виноградова, Л. А. Булаховського, Т. Лера-Сплавінського, Ф. П. Філіна, І. К. Білодіда та ін., запанувала та концепція розвитку східнослов'янських мов, яку розвивав О. О. Шахматов і гаряче підтримував А. Кримський. Спільнослов'янський період розглядається тепер як «нечувана новина» тільки в окремих зарубіжних писаннях буржуазно-націоналістичного спрямування, що претендують на назву наукових.

А. Ю. Кримський виділяв у спільнослов'янській мовній єдності, хоч і не завжди й не скрізь послідовно, три етапи: 1) VI—IX ст.— виникнення мови східних слов'ян (етап, не засвідчений пам'ятками); 2) X—XI ст.— спільноруська мовна єдність, що мала зафіксовані в пам'ятках діалектні відмінності; 3) XII—XIV ст.— час активних дивергентних процесів у східнослов'янській мовній єдності, що привели до сформування в XIV ст. трьох окремих східнослов'янських мов. Така концепція походження східнослов'янських мов, якщо пересунути в ній початковий етап на VIII ст.⁴, в основному збігається з прийнятою у сучасному радянському мовознавстві.

Правда, вчений користувався незвичними для сучасного читача термінами. Тому діалектні відмінності, що їх відзначав А. Кримський, можна було розуміти як обґрунтування самостійного життя української і російської мов ще в X—XI ст. Він пише, наприклад, про «наших малоруських предків XI ст.»⁵, а в окремих працях веде історію української літературної мови від XI ст.⁶. Це дає підставу сучасним дослідникам твердити, що А. Кримський обстоював положення, ніби «українська мова в XI ст. була вже цілком відокремленою мовою»⁷.

Щоправда, треба зважити на одну термінологічну деталь: мову київських і галицьких пам'яток XI ст. А. Кримський називав не українською і не малоруською, а південноруською, в якій «можна пізнати прямого предка сього-

⁴ Див. Ф. П. Ф и л и н. Образование языка восточных славян, М.— Л., 1962, стр. 291.

⁵ А. К р и м с к и й, Украинская грамматика, т. I, вип. 1, М., 1907, стор. 92.

⁶ Див. Акад. О. л. Ш а х м а т о в — Акад. А. г. К р и м с ь к и й, Нариси..., стор. 97.

⁷ Див. В. С. В а щ е н к о, Праці Аг. Кримського з українського мовознавства.— «Українська мова в школі», 1959, № 3, стор. 19.

часної малоруської мови»⁸. Проте цей термін уживався не послідовно, відбиваючи методологічну нечіткість позицій автора в цих питаннях.

І все ж А. Кримський був одним із засновників історичної діалектології, зокрема він досліджує ті діалектні особливості давньоруської мови, які лягли в основу трьох сучасних східнослов'янських мов. Староруський період для нього — це активне вироблення місцевих північно-, середньо- і південноруських діалектних ознак, що в сукупності давали змогу виділити проторосійський, протобілоруський і протоукраїнський мовні типи. Цілком виразно А. Кримський говорить про це в неопублікованій «Історії української мови»: «Еру самостійності й викристалізування трьох руських мов, мабуть, краще буде визначати трохи ширше (ніж у Шахматова.— В. Р.): не просто XIII вік, ба XII—XIV в.»⁹ Щоправда, на цьому для А. Кримського формування української мови в основному й закінчується. «Само собою ясно,—пише він,— що документи XV-го, а тим паче XVI в., можуть мати для історії мр. мови XII—XIV в. самісіньку підсібну вагу. Вони.. тільки наочніш і вимовніш ілюструють те становище нашої мови, до якого вона вже встигла прийти протягом XII—XIV в., переважно в результаті занепаду глухих звуків»¹⁰. Незважаючи на цю заяву, А. Кримський сам зафіксував не одне явище, що розвинулося в українській мові в XV і XVI ст. До таких явищ належить, наприклад, дієслівна форма наказового способу 2 ос. мн. на приголосний (без кінцевого *є*), ствердіння приголосних перед *є* на Східній Україні та ін.¹¹

Характерною рисою творчого методу А. Кримського було обов'язкове врахування взаємозв'язку фонетичних і морфологічних явищ. Майже всі констатовані ним випадки морфологічної еволюції він пояснює як наслідок діяння певних фонетичних закономірностей або, рідше, як вияв аналогічних змін. Учений відзначив, що в історичних дослідженнях мови першість треба віддавати фонетиці. Найменше уваги в працях А. Кримського приділено історичному синтаксисові. Є лише одна згадка, що свідчить про всебічні знання вченого в галузі історії мовної

⁸ Акад. О л. Ш а х м а т о в — Акад. А г. К р и м с ь к и й, Нарис..., стор. 107.

⁹ А. К р и м с ь к и й, Історія української мови, стор. 195.

¹⁰ Там же, стор. 208.

¹¹ Див. А. К р и м с к и й, Украинская грамматика, стор. 198.

структури. Критикуючи «Уваги» О. Курило, Кримський відзначав, що вони «...во ім'я пуризму пнулися ще й до того, щоб так само викорінити декотрі звороти, безперечно властиві українській мові, чи давній чи теперішній; приміром, нібито не можна сказати по-українському «край, завойований татарами», а треба, мовляв, неодмінно казати завойований од татарів, або через татарів, або ще краще — зовсім відмовитися від пасивного дієприкметника та й перевернути речення так: «край, що його завоювали татари». Отак чинити — значно обмежити стилістичні засоби й спромоги української мови і біднити її»¹².

Як правило, А. Ю. Кримський обережно поводився з тими чи іншими свідченнями пам'яток. Особливо багато застережень викликали в нього твори, писані церковнослов'янською мовою. Так, він застерігає, що випадки поплутання *о з у і є з ю*, зафіксовані в церковнослов'янських пам'ятках південноруського походження, не можна вважати серйозним свідченням української рефлексії *о та є* в новозакритих складах, бо поплутання відповідних літер було властиве й південнослов'янським мовам¹³. Учений не наважується ідентифікувати територіально ту чи іншу пам'ятку лише за однією якою-небудь ознакою. Він вважає, що тільки ті документи, в яких засвідчено декілька взаємопов'язаних фонетичних особливостей, можна віднести до певної території.

Дуже допомогло А. Ю. Кримському в його історико-лінгвістичних екскурсах прекрасне знання літературної й живої народної української мови. Це якраз та риса, якої бракувало деяким іншим філологам — сучасникам А. Кримського. А. Кримський справедливо, хоч іноді не по-академічному різко, висміє О. Соболевського за те, що він відносить до числа зниклих в українській мові форми 1-ої ос. мн. наказового способу на *-бмъ*¹⁴, вважає, що в українській мові із форм 1-ої і 2-ої ос. дієслова «бути» є тільки одна: «еси»¹⁵, заперечує наявність в українській мові особових імен на *-ша*¹⁶, реконструє дивовижну форму імені *Вольдрись* зам. *Вольдрих* (Ольдрих), бо в тексті зу-

¹² А. К р и м с ь к и й, Історія української мови, стор. 327—328.

¹³ Див. А. К р и м с ь к и й, Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів, Львів, 1906, стор. 14.

¹⁴ Див. А. К р ы м с к и й, Филология., стор. 17.

¹⁵ Див. т а м ж е.

¹⁶ Див. т а м ж е, стор. 39.

стрілося «по Вольдрисѣ»¹⁷, твердить, що перехід *е* в *я* — не українська риса¹⁸, перекладає український вираз «пиллом припасти» як «возникнуть благодаря усердию» і под. Хоч. О. Соболевський ніколи не відповідав А. Кримському на критику, все ж таки він прислухався до неї і дещо взяв до уваги в 4-му вип. «Лекций по истории русского языка» (М., 1907), зокрема зовсім зняв згадку про форму «єси» в українській мові, не говорив, що явище переходу *е* — *я* не властиве українській мові, опустив так зв. «зменшувальні» форми особових імен (Волдрись, Бюс, Митуса), а головне, значно обережніше висловився про мову стародавнього Києва: «О древнекиевском говоре, говоре полян, мы имеем крайне скудные сведения»¹⁹.

У полемічному запалі А. Кримський сам допускався помилок, користувався не зовсім переконливими аргументами. Так, серед фактів, наведених О. Соболевським, що мають свідчити про рефлексію [о] в давньогалицьких говорах, є приклад з Галицького євангелія XIII ст. *воовъчии*. А. Кримський, дорікаючи авторові «Лекцій» за незнання української мови, каже, що тут [о] в живій мові не рефлексується. А тим часом у «Словарці», доданому до розвідки І. Верхратського про галицьких лемків, яка вийшла ще 1902 р., фіксується слово *вівчий*, що згодом потрапило й до словника, зредагованого Б. Грінченком. Так само не бачить А. Кримський рефлексії давнього [о] в слові *торгувля*, бо, мовляв, «слова *торгівля* в нашій мові нема: єсть українське *торго́вля* та галицьке *торговля́*»²⁰. Надто категорично висловлювався А. Кримський про відкритий О. Соболевським «новий «ѣ»: «ніякого галицько-волинського ѣ не існує»²¹. Щоправда, згодом учений дещо переглянув своє ставлення до праць О. Соболевського, і хоч ніколи не міг простити йому слабкого знання української мови, але визнавав його заслуги як збирача й систематизатора фактів давнього життя східнослов'янських мов і як публікатора пам'яток. Перерахувавши в «Історії української мови» праці видатних дослідників східнослов'янських мов (О. Х. Востокова, М. О. Максимовича,

¹⁷ Див. А. Кримский, Филология..., стор. 42.

¹⁸ Див. там же, стор. 53.

¹⁹ А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка изд. 4, М., 1907, стор. 38.

²⁰ А. Кримський, Деякі непевні критерії..., стор. 27.

²¹ А. Кримский, Филология..., стор. 11.

І. І. Срезневського, Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні, М. А. Колосова), він пише: «Все це підготувало ґрунт для двох найвидатніших дослідників, людей двох різних напрямків — крохобора-реаліста О. Соболевського та теоретика-філософа О. Шахматова, що з ними самісінькими й доводиться, на правду, тепер найбільше рахуватися»²². В іншому місці автор зауважує: «Треба визнати, що найкориснішого альбома для українознавців, фототипій переважно з грамот XIV в., видав О. Соболевський»²³.

Історико-граматичні студії А. Кримського найцінніші, мабуть, тим, що вони мають діалектологічне спрямування. А. Кримський у 1940 р. спеціально підкреслював, що «...для історика-лінгвіста виучувати архаїчні говори — це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії — це живий, наочний зразок того, чим була всенька малоруська мова років 800—600 тому назад, у XII—XIV віці»²⁴. Треба зауважити, що поряд з властивим А. Кримському комплексним підходом до витлумачення мовних фактів йому все ж бракувало розуміння системності мови. Так, тонко вловлюючи залежність одного фонетичного явища від другого, наприклад, взаємозв'язку ствердіння [и] і прагнення [ѣ] до монофтонгізації, дослідник, проте, досить часто перекидав місток від фонетичного явища, властивого мові XI ст., до відповідного явища в мові наших днів, хоч, звичайно, зміна в співвідношенні одного компонента фонологічної системи певного синхронного зрізу з рештою компонентів приводила до перебудови всієї системи. Позбавлене, наприклад, всяких наукових підстав твердження, нібито «... загалом приголосні звуки старокіївські були ті самі, що тепер на Київщині»²⁵.

Найціннішою і найсистемнішою працею А. Кримського з історичної граматики української мови є, безперечно, його «Украинская грамматика». Недаремно її високо оцінили такі видатні представники вітчизняної філології як О. О. Шахматов²⁶ і В. О. Розов²⁷. І. Франко в своїй рецензії на книгу вказував: «Хто надіявся знайти в тій

²² А. Кримський, Історія української мови, стор. 16.

²³ Там же, стор. 24.

²⁴ Там же, стор. 53.

²⁵ А. Кримський, Украинская грамматика, стор. 84.

²⁶ Див. «Rocznik slawistyczny», 1908, II, стор. 173.

²⁷ Див. В. Розов, Исследование языка южнорусских грамот.— «Университетские известия», К., 1913, № 12, стор. 77.

праці справжній учебник граматики для молодіжі середніх шкіл, той очевидно помилився... Значення праці Кримського далеко ширше, і можна її назвати першою пробою історичної граматики української мови від найдавніших часів»²⁸. Щоправда, матеріал викладено тут непослідовно, багато форм і категорій лишилися невисвітленими. Окремі доповнення до матеріалу «Граматики» можна знайти в неопублікованій «Історії української мови», хоч значно частіше автор посилається саме на «Граматику».

До цих двох праць А. Кримського ввійшов і той матеріал, що був використаний в брошурах, присвячених критиці погодінської гіпотези у викладі О. Соболевського.

А. Кримський глибоко, із залученням великого матеріалу з пам'яток і живих говорів української мови, насамперед наддніпрянських, розглянув історію таких граматичних явищ, як формування категорії роду в українській мові, зміни в формальному вираженні відмінкових закінчень іменників і прикметників та особових дієслів теперішнього часу, занепад часових форм аориста й імперфекта, розвиток дієслів з суфіксом *-ова-*, виникнення форм майбутнього часу недоконаного виду, заміна форм минулого часу на *-ль* формами на *-въ* та ін.

Дуже цінно, що А. Кримський завжди вказує на час виникнення тієї чи іншої форми, хоч, звичайно, не завжди точно.

До найстаріших морфологічних явищ, що виявлялися в східнослов'янських говорах і згодом стали й ознакою української мови, дослідник відносить форму род. мн. іменників чолов. роду *о-основ* на *-ов* (*садъ — садовъ*), що виникла під впливом іменників *й-основ*, форми наз. мн. на *-а* від іменників *s-основ* (*чудо — чуда*), форми членних прикметників на *-ый* (*-ий*) у наз. однини (*зълый, лихый, третий*), закінчення *-шь* зам. *-ши* у формах дієслів 2-ої ос. однини теперішнього часу та ін.

Згодом до них додаються риси, що їх фіксують південноруські рукописи XI ст.: виникнення чоловічих особових імен на *-о* (*Синько* в угоді кн. Ігоря з греками 945 р.; *Петро, Пауло* в «Ізборн. Святослава» 1073 р. та ін.), поширення впливу іменників *й-основ* на систему відмінкових закінчень іменників *о-основ*, зокрема поява форм *садовъ*

²⁸ «Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка», Львів, т. 77, 1907, стор. 232.

і под., вплив давальн. відмінка однини прикметників на місц. однини, виникнення форм порівняльного ступеня прикметників з суфіксом *-ьш-* (*дадьте острьшу пилу* в «Усп. зб.» XII ст.), поширення дієслів з суфіксом *-ова-* типу *облизовати*, *описовати* та ін. Розглядаючи форми дієслів минулого часу на *-въ*, що поступово витісняли відповідні форми на *-лъ*, А. Кримський, як і більшість сучасних дослідників, пояснює їх появу впливом форм колишніх дієприкметників на *-въ*. Відкидаючи фонетичне виникнення цієї форми, учений вдається до порівняння з сербською мовою, де колишні сполучення *лъ* (*ъл*) також зазнали фонетичних змін. Причому тут українським формам типу *повний*, *вовк* відповідають сербські *пун*, *вук*, а форма дієслів має зовсім інший сербський відповідник — *дошао* ²⁹.

Цікавими є міркування А. Кримського про поширення відмінкових закінчень множини з парадигми іменників а-основ, на парадигми о-основ та й-основ. Він відзначає, що цих форм не фіксують українські грамоти, і висловлює припущення, що українська мова почала запозичувати їх у XV ст. з білоруської мови ³⁰.

До новотворів, фіксованих пам'ятниками XII—XIV ст., А. Ю. Кримський відносить такі явища, як виникнення епентетичного [л] у формах 3-ї ос. мн. тепер. часу дієслів з тематичним суфіксом *-и-* та *-Ø-* після губних (*люблять*, *сплять*, *ловлять*), формування на Східній Україні інфінітивів типу *пекти*, *помогти* (факт, до речі, сумнівний, бо автор наводить вірогідні приклади лише з творів А. Радивиловського, написаних, як відомо, трьома — п'ятьма століттями пізніше), остаточна втрата імперфекта і майже повний занепад аористних форм, виникнення наказової форми типу *беріть*, *кажіть* замість старіших *беріте*, *кажіте* і *станьмо*, *сядьмо* замість старіших *станѣмъ*, *сядѣмъ*. Чимало цікавих спостережень є щодо походження окремих прислівників і прийменників.

Пояснення тих чи інших форм інколи супроводжується тонкими палеографічними спостереженнями. Чи можна, наприклад, припускати, що написання займенника *що* в буковинських грамотах, графіка яких перебувала під сильним південнослов'янським впливом, відповідало су-

²⁹ Див. А. Кримський, Історія української мови, стор. 214.

³⁰ Див. там же, стор. 246.

часному читанню *що?* «Не можна цього заперечувати,— відповідає А. Кримський,— бо ми маємо, наприклад, в грамоті 1393 р. написання «накануні водохрещь», а в грамоті 1395 р.— «на крещеньє»³¹.

Не всі пояснення А. Кримського викликають однакову довіру, як, наприклад, датування дієслівних форм типу *ходю, наситю* XII ст.; надто сміливим є й припущення про виникнення форм майбутнього часу на **-му** до XIV ст. (до речі, А. Кримський виводить їх з конструкції «имати + + інфінітив», хоч насправді вони базуються на конструкції «їати + інфінітив»); неправильно відмовляється українській мові XIV ст. у формах дієприслівників на **-въ** та ін.

Значний внесок А. Ю. Кримського в історичну граматику української мови (а також російської та білоруської) очевидний. Залучивши факти історичного розвитку форм давньоруської мови на різних східнослов'янських землях до витлумачення історії розвитку мов трьох братніх народів, визначний український філолог збагатив вітчизняне мовознавство новими оригінальними ідеями.

С. І. Головащук

А. Ю. КРИМСЬКИЙ ЯК ЛЕКСИКОГРАФ

У багатогранній творчій діяльності видатного українського вченого-філолога, сходознавця і письменника Агатангела Юхимовича Кримського почесне місце належить його лексикографічній праці, яка полягала в збиранні лексичних матеріалів, у редагуванні й рецензуванні двомовних словників, в організації їх укладання та друкування. Потяг до словникарської роботи, глибоке розуміння важливості цієї справи були притаманні А. Ю. Кримському ще в двадцятирічному віці. 13 (25) жовтня 1891 року в листі до Івана Франка він писав: «Глибокоповажний писателю, пане Франко! Цього року наша печать дуже часто зачіпала яzikове питання, і з усього видно, що дуже-дуже нам треба науково зложеного словаря російсько-українського. Нема чого й розводитись, яку велику вагу, який великий вплив мав би цей словар. Тільки ж біда, що робота це

³¹ А. Кримський, Історія української мови, стор. 256.

колосальна, одній людині з нею впоратися важко, бо тут треба було б довгих років праці, тим часом такий словар вже давно страшно потрібний... Чому б не зложити нам такий словник гуртом?»¹

В цьому листі А. Ю. Кримський викладає свій детальний план, як саме цю справу можна здійснити в якнайкоротший час. Його план полягав у тому, що кожен, хто зголоситься на участь у цій праці, має надіслати людині, що очолює її, коротенький словничок слів, виписаних з однієї чи кількох книжок. «З однієї книжки,— писав він,— зложити словарчик неважко: присвятити в день яку-небудь одну годину на цю роботу зможе всякий, і таким способом легко і в недовгий час кожен виконає свою частку спільної праці... За півроку, нехай навіть за рік, Ви матимете на своїх руках матеріал»². Далі А. Ю. Кримський висловлює свої міркування щодо того, де можна було б узяти кошти для видання цього словника, як упорядкувати лексичний матеріал, побудувати словникову статтю тощо. «Я особисто,— обіцяє А. Ю. Кримський,— беруся Вам пособляти якнайщиріше, якнайпильніше. Я радніший повибирати слова не з однієї книжки, а з кількох... Я ревно притягатиму других до роботи над словником, і взагалі Ви можете на мене рахувати. До речі скажу, що з декількох книжок слова у мене вже повідписувані, повідписувані як слід, з точним указанням сторін. Маю я матеріал, записаний з уст народу...»³

Іван Франко в листі від 4 листопада 1891 року відповів А. Ю. Кримському, що такий словник вже укладають одеські словникарі, і порадив йому «пристібнути туди свою роботу». І. Франко пообіцяв допомогти у виданні словника: «коли у вас його зроблять і зажадають від нас помочі при виданню, ми радо зробимо, що буде наша спромога»⁴.

У 1892 році до А. Ю. Кримського звернувся М. Ф. Комар (Комаров) з проханням допомогти у виданні укладеного в Одесі чотиритомного Російсько-українського словника. Словник почав друкуватися з 1893 року і пізніше став відомий під назвою «Словар російсько-український

¹ А. К р и м с ь к и й, Вибрані твори, К., 1965, стор. 564.

² Т а м ж е, стор. 565.

³ Т а м ж е, стор. 566—567.

⁴ І. Ф р а н к о, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., 1956, стор. 432—433.

М. Уманця і А. Спілки» (М. Уманець — псевдонім М. Комара, А. Спілка — «Адеська спілка», тобто одеські словникарі). М. Комар попросив А. Ю. Кримського приїхати до нього в Одесу на літо і «зредагувати словник філологічно», бо, хоч словник уже був і готовий, випустити його в світ без фахового перегляду досвідченим філологом він не зважувався⁵.

Добре усвідомлюючи, що «за три літні місяці дати філологічну редакцію великому рукописному словникові (чотирьом томам!), навіть і по десять годин на день працюючи, не буде ніякісінької фізичної спромоги», А. Ю. Кримський не поїхав на літо в Одесу, а натомість радив М. Комарові перебувати весь час у контакті з Б. Грінченком, бо «в Грінченка,— як він уже тоді спостеріг,— дарма що він не вчивсь на історико-філологічному факультеті, є природний філологічний, зокрема лексикологічний дар». З свого боку, А. Ю. Кримський пообіцяв М. Комарові пересилати до нього ще й свої лексичні матеріали, що їх він назбирав з народних уст на Звенигородщині, і взяв на себе обов'язок переглянути деякі етнографічні збірки і твори окремих письменників і повиписувати з них слова на картки. Це він поступово й робив і, пристосовуючись до того, яка літера готувалася остаточно до друку, надсилав в Одесу відповідну свою пайку⁶. У післямові до другого і третього томів словника М. Уманець, серед інших дописувачів, складає велику подяку й А. Ю. Кримському за чималу допомогу зібраними ним лексичними матеріалами.

У своїй рецензії на перший том словника М. Уманця і А. Спілки, опублікованій в «Этнографическом обозрении» (кн. XX за 1894 рік), А. Ю. Кримський дав цій праці «доволі сувору», як він казав, хоч і прихильну, доброзичливу оцінку. Судження А. Ю. Кримського про цей словник у загальних рисах збігаються з тією оцінкою, яку пізніше дала йому українська радянська лексикографія.

Відзначивши, що до виходу в світ словника М. Уманця і А. Спілки українська лексикографія мала лише один «невеличкий і зовсім не науковий» російсько-український словник — «Опыт русско-украинского словаря» М. Лев-

⁵ Див. А. Г. Кримський, Розвідки, статті та замітки, К., 1928, стор. 302.

⁶ Див. там же.

ченка (К., 1874), А. Ю. Кримський писав про перший том словника М. Уманця: «Про цю працю теж не можна сказати, щоб вона цілком задовольняла всі потреби, та будь-що-будь вона все ж надто багато важить для української філології». Вказавши на деякі прогалини в російській і українській частинах словника, що були наслідком неповноцінності тих джерел, якими користувалися його упорядники, А. Ю. Кримський зауважував: «Непретенсійну оцінку своїй праці склав сам упорядчик, обравши собі за гасло українське прислів'я: «хоч і щербатий ківш, а без його ще гірш». Щоб потішити д. упорядчика, ми можемо сказати, що його «ківш» зовсім не такий «щербатий», як він собі гадає. Насамперед, словник д. Уманця може статися вже за міцну підвалину для дальших студій над українською лексикографією,— підвалину, якої досі не було. Далі у словнику цьому є сила матеріалу геть нового і, разом з тим, дуже цікавого. Для етнографа можуть мати вагу щиро народні українські назви рослин та тварин, згуртовані в словнику д. Уманця з різнобірних джерел. Дуже цікаві — технічні назви ремесл, промислів, струментів та різних частин їх тощо... Багато важить те, що д. Уманець поставився до свого завдання аж надто совісно. От, напр., він не підпав одній, дуже несимпатичній течії, модній тепер серед певної частини української інтелігенції. Останніми часами ми раз у раз читаємо по українських часописах дивні писаннячка, що їх викликало бажання — я с к р а в і ш відтінити українську мову перед російською; через те вони чинять гонитву на силу загальноживаних, цілком народних українських слів. А саме: підпадають проскрипції тієї українські слова, котрі а) скидаються на російські і б) мають для себе інакші синоніми, що в російській мові однозвучних нема; оті-о несхожі з російськими синоніми проголошуються за «щиро народні» слова, а слова спільноруські трактуються як «русизми». Стоячи осторонь од таких вузьких і, до того, несовісних тенденцій, д. Уманець об'єктивно позаносив до словника геть усі ті слова, що їх звичайно знає в своїй мові наш народ. Це, звісно, анітрохи не перебило тому, щоб лексичне багатство і самостійність української мови виступили в словнику д. Уманця в повному блискі, не вважаючи навіть на численні прогалини... Багатство української мови, що без словника буває не таке наочне, попросту аж дивом дивує читача».

Які ж пропуски й недогляди помітив А. Ю. Кримський у рецензованому словнику? «Найважливіший його недобір,— писав він,— це те, що він кінець кінцем не повний. Звичайно, неповність — розуміння відносно: словник д. Уманця подає при кожному російському слові по скільки українських синонімів (частенько число синонімів досягає навіть кількох десятків); а все ж можна одзначити прогалини». Переглянувши літери А, Б, В словника, А. Ю. Кримський зазначає, що тут можна було б додати цілу низку українських відповідників до російських слів, зокрема: до *ан* — *ба* (наприклад: «—Ти цього не знаєш.— Ба знаю!»); *бездомник* — *безхатко*; *болтливый* — *балакучий*; *болтовня* — *балаканина*, *говорінка*; *бука* — *вова* («у д. Уманця стоїть маловживане «хоха»); *бедовый* — *моторний*; *вдруг* — *як стій*; *вертлявый* — *в'юнкий*; *видимая смерть* — *видюща смерть*; *вплоть* — *геть*; *впрочем* — *а втім*, *зрештою* та ін. Часто такі пропозиції супроводжуються розгорнутими лінгвістичними аргументаціями. «*Витязь*,— пише, приміром, Кримський,— перекладено багатьма підходящими словами, як-то «лицарь», «козарлюга» і т. п., тим часом як саме оце слово «*вїтязь*» частенько трапляється в українській народній поезії; у Головацького («Народн. песни Гал. и Угорск. Руси», т. I, ст. 169) є навіть здрібнілая форма: «*вितязенько*».

А. Ю. Кримський відзначає, що деякі російські слова в словнику перекладено не зовсім точно, наприклад: *аббат*, *аббатиса* перекладено *ігумен*, *ігуменя* (католицького монастиря). Рецензент детально аргументує, чому він той чи інший переклад вважає «неправдивим або, щонайменше, непевним». Наведемо один приклад: «*Женицина* — у Уманця «жінóщина», а посилається він на Кулішеві «Записки о Ю. Руси», саме на речення: «а вона, сказано жінóщина, вона йому те й простила». Ми гадаємо,— писав А. Ю. Кримський,— що «жінóщина» є тільки ім'я збірне (зам. «жіноччина» — жіноцтво, жінва́), а не одна «женщина».

Нарешті, А. Ю. Кримський аналізує і деякі неправильності морфологічні, фонетичні та акцентологічні, допущені в цьому словнику. Так, він писав: «Форми «*добро́бит*», «*по́бит*» (з звуком «и»), що їх додержується д. Уманець, це виразні полонізми (*dobrobyt*, *robyt*): в українській мові «*быть*» звучить «*бути*», і звук «у» ніколи не зникає в жодному з українських наріччів, за винятком спольщеної

говірки лемківської та підляської. Наголошені форми «збут[ок]», «здобуток», «прибуток» доводять, що й вище-згадані два слова мусять мати форму «добробут»... і «побут». Досить переконливими є зауваження А. Ю. Кримського з приводу наголошення слів. «Щодо наголосів,— підкреслював рецензент,— то відомо, що в цій царині потрібна особлива обережність: наголоси в українській мові надзвичайно примхливі та й варіюються навіть в одній тій самій окрузі. А що д. Уманець на бці мав завдання не так наукові, як практичні, і бажав зафіксувати ті наголоси, котрі найчастіші, то з цих міркувань він обрав собі за вихідний пункт не якесь, скажемо, наріччя карпатське (воно через свою архаїчність може мати неабияку вагу для філологічних дослідів, тільки ж говорить ним гурт люду невеличкий),— а обрав д. Уманець за норму те наріччя, що (невиразненько нівроку) зветься «українським». Через те, напр., «виносити», «виходити» він завсіди в словнику пише «винóсити», «вихóдити» (у західноукраїнських наріччях ми чуємо той самий наголос, що і в мові російській), він акцентує «питáння» (не «пíтання» або «пíтання») тощо». Принагідно А. Ю. Кримський зауважує, що упорядник українсько-німецького словника Є. Желехівський «геть усі слова, навіть тії, котрі трапляються в самісінькій Наддніпрянщині, попереробляв на галицький лад та й наголоси над ними поставив скрізь у дусі галицькому».

Загальний висновок про словник М. Уманця і А. Спілки А. Ю. Кримський робить такий: «Це надзвичайно цінна праця, тільки ж повний і абсолютно задовольний російсько-український словник ще чекає свого автора»⁷.

Особливо багато сил і знань віддав А. Ю. Кримський справі створення й видання двомовних словників після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Як відомо, в перші роки Радянської влади перед українським радянським мовознавством постала ціла низка невідкладних проблем щодо унормування й забезпечення дальшого розвитку української літературної мови. Поряд з урегулюванням українського правопису, другим завданням, як підкреслювавав академік АН УРСР Л. А. Булаховський, було на початку мовознавчої роботи в молодій рес-

⁷ Аг. Кримський, Розвідки, статті та замітки, стор. 307—309.

публіці створення великих, ґрунтовних словників, «які могли б забезпечити українському народові той рівень мовної культури, на який його виносила Велика Жовтнева революція, і задовольнити потреби невинного різнобічного розвитку, що невідкладно заявляли про себе. Конче потрібні були, разом з практичними невеликими, які вже раз у раз з'являлись і в тій чи іншій мірі задовольняли попит громадськості, словники з великим охопленням матеріалу та з глибокою його розробкою на наукових засадах...»⁸

Незважаючи на важке господарсько-економічне становище, яке склалося в нашій країні після імперіалістичної і громадянської воєн, Рада Народних Комісарів УРСР доручила Українській Академії наук підготувати й видати великий (чотиритомний) Російсько-український словник і асигнувала для цього відповідні кошти. Словник мав вийти обсягом 160 авторських аркушів. При Академії було створено Комісію для написання словника, яка складалася з трьох її постійних членів-редакторів і головного редактора академіка АН УРСР А. Ю. Кримського, обов'язком якого було погодження лексичних матеріалів, укладених двадцятьма філологами.

Про те, як відбувалося редагування цього словника, які труднощі доводилося долати його головному редакторові, А. Ю. Кримський писав: «Працюючи 11 годин на добу, ніколи не лягаючи спати раніш 4 г. ранку, я проте встигаю здавати до друкарні тільки один аркуш на тиждень, рідко 1¹/₄. І я не перестаю здобувати низку листів з Харкова від офіційних представників влади, які турбуються, чи не можна було б прискорити цю справу, і зазначають мені в своїх листах, що якнайшвидше надрукування Рос.-укр. словника — це є діло височенної державної ваги»⁹.

Чотиритомний Російсько-український словник Академії наук, підготовку якого очолив А. Ю. Кримський, почав виходити в 1924 р. Протягом 1924—1933 рр. було видано три томи в шести випусках, літери А — П. В цьому словнику зібрано величезний лексичний і фразеологічний матеріал української класичної художньої літератури та фольклорно-етнографічних джерел. Своїм обсягом він

⁸ Л. А. Булаховський, Мовознавство в АН УРСР за час Радянської влади.—«Розвиток науки в УРСР за 40 років», К., 1957, стор. 76.

⁹ Газ. «Більшовик» від 23 березня 1924 р.

значно перевищував усі українські словники, що виходили до того часу. Велика кількість зібраного в ньому українського лексичного матеріалу, до того ж часто документованого цитатами з художньої літератури і етнографічними записами, становить безперечну цінність.

Щодо загальних принципів, щодо тих засад, які лягли в основу побудови цього словника, то вони в основному відповідали тогочасним лексикографічним вимогам до видань такого типу і багато в чому збігаються з настановами сучасної двомовної лексикографії, зокрема в питанні про перекладні словники великого обсягу.

Розгляньмо хоча б деякі, основні питання двомовної лексикографії — наповнення словника лексичним матеріалом та способи передачі значень слів однієї мови засобами іншої мови, тобто питання перекладу — як їх розуміла Комісія і на що орієнтувала укладачів словника. «Складаючи «Російсько-український словник», — читаємо в передмові до першого тому, — Комісія мала перед собою два головні завдання: 1) дати відповідний потребам часу реєстр слів російських і 2) вичерпати якомога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови».

Чим пояснює Комісія ті прогалини, які трапляються в реєстрі російських слів? Насамперед тим, що «всі російські словники своїм реєстром слів страшенно застаріли. Величезного числа слів, широко вживаних у живій мові освічених шарів суспільства, в них немає; для прикладу можна згадати хоч би те, що в Російському академічному словникові (йдеться про «Словарь русского языка, составленный 2-м отделением Академии наук». — Г. С.) нема слова «Ведомственный», а у Даля нема таких слів, як «Заполняют», «Обслуживать» і т. д.; в обох словниках нема таких слів, як «Беспартийный» і т. п.»

Щодо наповнення української частини словника, то Комісія небезпідставно вважала, що вона була в кращих умовах «супроти своїх попередників на полі української лексикографії». Протягом п'ятих років свого існування при Українській Академії наук Комісія призбирала понад 700 000 карток (з них українсько-російських близько 350 000, російсько-українських близько 400 000). Жоден ще словник, чи то українсько-російський, чи російсько-український, не мав такої кількості українських слів (весь словник Б. Грінченка дав 108 950 українських карток).

Головна вага нового Російсько-українського словника, на думку Комісії, полягала в тому, що він використав більш-менш повно лексику української художньої літератури за останні 50—55 років (у словнику Б. Грінченка, як відомо, вона використана тільки до 1870 р.). Для нового словника вибрано лексику з основних творів Б. Грінченка, О. Кониського, М. Коцюбинського, А. Кримського, В. Самійленка, В. Стефаника, Лесі Українки, І. Франка та ін. Додатково дозбирано слова з творів Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, А. Свидницького, Ю. Федьковича, Т. Шевченка та ін. Використано також низку добрих перекладів на українську мову. Широко відбито в словнику лексику з етнографічних видань, творів тогочасної наукової, критичної та публіцистичної літератури. Чимало матеріалу дали й записи нових слів з народних уст (понад 12 000 карток), з тогочасної преси та живої мови української інтелігенції. З народних записів найбільше лексики дібрано із збірки академіка АН УРСР А. Ю. Кримського, протягом багатьох років записуваної на Звенигородщині.

У передмові до словника висловлено цілком прийнятне й зараз ставлення до провінціалізмів (діалектизмів), до їх місця й характеристики в загальномовному перекладному словнику, до введення в словник термінологічної лексики тощо.

В передачі значень російських слів і фразеологізмів упорядники словника керувалися такими настановами. «Щодо системи та порядку перекладів,— читаємо в передмові,— то в словникові російське слово здебільшого перекладається не одним-однісіньким словом, а цілою низкою слів українських, котрі почасти становлять точні його переклади, а почасти з'являються близькими синонімами. Порядок для розміщення українських синонімів такий, що після кожного російського слова подається попереду те українське слово, котре найбільше вживається в літературній українській мові і найближче віддає собою точний зміст російського слова. Далі наводяться українські синоніми рівнозначні з попереднім словом, але не такі часті в повсякчасній мові. Далі, знов, ідуть спеціальні відтінки. Таким чином, читач повинен пам'ятати: чим ближче в словникові стоїть українське слово до російського, тим більше, виходить, воно поширене і тим ближче воно відповідає семасіологічно слову російському». Цей прин-

цип, розроблений для словника 1924 року, без особливих змін використано і в пізніших двомовних російсько-українських та українсько-російських словниках.

І все ж, як це не раз відзначалося в сучасній українській лексикографічній літературі, Російсько-український словник 1924—1933 рр. мав і значні хиби: в ньому бракувало багатьох російських слів, насамперед лексики радянського часу, для нього характерними були архаїзація української літературної мови, наявність багатьох вузьких діалектизмів, недостатнє семантичне й стилістичне розмежування російських слів та їх українських відповідників тощо. Ці хиби словника, на нашу думку, були зумовлені кількома дуже не схожими одна на одну причинами: насамперед тим, що не були ще усвідомлені процеси, шляхи розвитку російської і української літературних мов, що до роботи над словником було залучено ряд працівників, які в своїй діяльності керувалися шкідливими буржуазно-націоналістичними тенденціями, і, нарешті, тією поспішністю, з якою готувалося це видання.

Слід відзначити, що на якості цього Російсько-українського словника позначились ті самі причини, які на той час перешкодили й здійсненню чудового задуму створити тлумачний словник російської мови. «Сумний кінець цієї роботи,— писав С. І. Ожегов про створення словника російської мови,— мав глибокі внутрішні причини. По суті, не були ясні завдання словника: його майбутня структура була дуже розпливчата — ще не були усвідомлені процеси розвитку літературної мови і зміни, які не просто накладалися чужорідним пластом на стару будову мови, а входили в неї живим компонентом, що створював нові взаємовідносини всіх — і старих і нових — елементів літературної мови. Важко було ще врахувати і новий характер зв'язків літературної мови з діалектами, міським просторіччям»¹⁰.

Аналогічні міркування висловив пізніше Л. А. Булаховський з приводу чотиритомного Російсько-українського словника. «Було б несправедливо,— застерігав він,— тепер, коли ми можемо повніше врахувати обставини формування літературної мови цього часу, повторювати геть усі закиди, що робились з приводу тих або інших окремих

¹⁰ С. И. О ж е г о в, О трех типах толковых словарей.— «Вопросы языкознания», 1952, № 2, стор. 88.

перекладів російських слів у цьому словнику Української академії. В час, коли сама практика літературної української мови ще не була досить усталеною..., знайти правильний підхід до вибору тих або інших слів для нормативного словника і в кожному окремому випадку опізнати те, що при цьому виборі слів виявить пізніше справжню життєздатність, було справою дуже нелегкою (часто цілком переконливо не розв'язаною аж до нашого часу). До того ж, ті томи академічного словника, що в зазначені роки вийшли в світ, ще виразно відбивають не в усьому схожі лексикографічні тенденції своїх упорядників. Про боротьбу, що точилась між ними самими, можна було і чути, і здогадуватись на підставі матеріалу словника, і те, отже, що являли собою окремі факти, як вони відбилися у друкові, аж ніяк не слід оцінювати сумарно»¹¹.

Що хиби цього словника зумовлені не неправильними методологічними настановами всього видання, як писали деякі мовознавці, а насамперед неусталеністю норм літературних української та російської мов і шкідницькою діяльністю деяких працівників, свідчить хоча б те, що другий і третій випуски другого тому цього словника (упорядники-редактори М. Калинович і В. Ярошенко, головний редактор А. Кримський), які вийшли в 1933 р., як добором російської і української лексики, фразеології та ілюстративного матеріалу, так і перекладом та стилістичною характеристикою слів цілком відповідають тим завданням, що стояли перед словником, і стали зразком для пізніших лексикографів при створенні інших аналогічних праць.

Нарешті, не можна обійти й того факту, що до помилок, якими позначені деякі місця цього словника, великою мірою спричинився також страшенний поспіх у роботі, зумовлений потребами його якнайшвидшого видання. «Редагування й друкування нашого словника,— пишеться в передмові до першого тому,— провадилося в дуже несприятливих і ненормальних умовах... Редакція не мала фізичної спромоги перевірити рукописний чорновик свого словника не частками, а увесь в його цілості, ще перед тим, як він ішов до друкарні. Живе життя із своїми спішними потребами не дозволяло нам чекати, доки наш словник доведений буде до краю, до останньої літери. Скоро-но якийсь складений аркуш бував зретагований, він негайно,

¹¹ Л. А. Булаховський, зазнач. праця, стор. 76—77.

з невисохлим чорнилом, ішов до друкарні та й друкувався, доки тим часом відбувалося редагування дальшого аркуша. Думати про ідеальне оброблення словника, складеного серед таких спішних умов, звичайно, нам не доводилося»¹².

Підсумовуючи свою оцінку Російсько-українського словника 1924—1933 рр., укладеного під керівництвом і за безпосередньою участю академіка АН УРСР А. Ю. Кримського, Л. А. Булаховський підкреслював: «Як би там не було, на свій час цей словник Академії становив плід великої праці серйозних знавців української мови і багато в чому, хоч, звичайно, й не в усьому, міг придатись для створення на закладеній в ньому основі чогось кращого»¹³.

Відповідальне редагування двомовних словників, рецензування лексикографічних праць, збирання лексичного матеріалу, участь у виданні енциклопедичних словників (Брокгауза і Єфрона, «Гранат»), невтомна організаторська діяльність у справі видання українських словників після Великої Жовтневої соціалістичної революції, численні поради окремим особам, редакціям та іншим установам з приводу загальних і конкретних питань, пов'язаних з розвитком словникарства на Україні,— таким є творчий внесок Агатангела Юхимовича Кримського в розвиток української радянської лексикографії.

П. Д. Тимошенко

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ПРАЦЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО

Вийшовши на українську філологічну ниву ще вісімнадцятирічним юнаком, спочатку як перекладач з інших мов на українську та кореспондент, що висвітлював у галицькій пресі східноукраїнське культурне життя й життя інших народів, літературно-театральний рецензент, а незабаром і автор оригінальних художніх творів — поезій та оповідань, А. Кримський не міг не звернути уваги й на українську мову, на її історію, тогочасні умови існування і перспективи розвитку.

¹² Російсько-український словник, К., 1924, стор. VI—X.

¹³ Л. А. Булаховський, зазнач. праця, стор. 77.

Питання поширення сфери застосування української літературної мови, її збагачення і нормалізації турбували багатьох тодішніх трудівників культури, і вони прагнули вирішувати їх залежно від реальних обставин, суспільних переконань і рівня своєї філологічної та спеціально лінгвістичної освіти, особистих уподобань, звичок. Виникло багато дрібних суперечок і великих голосних дискусій. Про деякі з них згадував М. Рильський в автобіографічній поемі «Мандрівка в молодість»:

Як сон пригадую я клубні вечори
(бував я там, герба зриваючи з кашкета
гімназійного). Там кожної пори
Могли ви бачити бухгалтера й поета,
Що, замість випивки чи карточної гри,
Вели завзятий спір (така вже в нас прикмета!),
Чи слово є таке українське — позаяк?
І аргумент лунав: у нас не кажуть так! ¹

Узяти участь в обговоренні актуальних питань розвитку української літературної мови А. Кримського зобов'язувала, крім усього іншого, ще й велика лінгвістична ерудиція, знання численних мов, розуміння законів історичного поступу багатьох літературних мов. Допомогала в цьому і глибока обізнаність з діалектами української мови та нашим старим і новим письменством.

Була ще одна обставина, що відіграла дуже важливу роль у житті й науковій діяльності ученого. Швидко після його народження батьки переїхали з Володимира-Волинського до Звенигородки. Тут він виріс, здобув початкову освіту. Говірки Звенигородщини стали для нього рідними. Наслідком вивчення усної народної творчості і говірок рідного краю є велика праця вченого «Звенигородщина». Вивчення звенигородських говірок позначилося і на його думках про українську літературну мову, принаймні у вирішенні часткових питань про доцільність чи недоцільність узаконення у літературному вжиткові тих чи інших слів і форм.

З юнацьких років учений знайомиться і з іншими говірками української мови, вивчає мову художньої літератури, преси тощо, зокрема посилено цікавиться розвитком нашого письменства у Галичині. Про це свідчать записні книжки молодого дослідника, що тепер зберігаються у

¹ М. Т. Рильський, Твори, т. 5., К., 1961, стор. 50—51.

відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Зокрема, звертає увагу книжка (№ 1 — 22426) «Спис слів (по змозі з галицькими й наголосами), які вибрано з галицьких газет 1889—1890 рр. і які можуть бути характерніші для діалектного галицького жаргону». На 32 аркушах А. Кримський виписав в алфавітному порядку з західноукраїнської преси близько 1500 слів, додавши до них переклади, пояснення тощо. В архіві А. Кримського зберігається також рукопис доповіді про умови і стан розвитку літератури й літературної мови в Галичині (№ 1 — 22407, 26 сторінок учнівського зошита), прочитаної 26 лютого 1891 р. в студентській «українській громаді в Москві». Двадцятирічний студент Лазаревського інституту східних мов оперує тут багатьма фактами, дає їм належну філологічну і суспільну оцінку, засвідчуючи свою наукову зрілість.

Уже в ранніх невеликих замітках і рецензіях на українські видання, вміщених у львівській пресі і в московському «Етнографическом обозрении», А. Кримський принагідно подає і мовні зауваження, найчастіше лексичного характеру².

Дуже швидко трапилася нагода виступити і з спеціальною статтею про українську мову. 1891 р. Б. Грінченко, під псевдонімом Василь Чайченко, виступив у львівській «Правді» з критичною статтею «Галицькі вірші». Автор статті, стоячи в цілому на правильних позиціях боротьби за єдину українську літературну мову на східній основі, не завжди був тактовний у своїх критичних зауваженнях

² Такі зауваження є, зокрема, в рецензіях на «українсько-руські любочні видання» («Зоря», 1890, № 21 та 1893, № 7), збірку оповідань «В поті чола» І. Франка («Зоря», 1891, № 3 і 4), образки «Кістяки Гольбайна» В. Масляка («Зоря», 1891, № 24), «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», № 1, 2 і 3 («Етнографическое обозрение», 1893, кн. 18 і 19 та 1894, кн. 23), «Словар російсько-український» М. Уманця і А. Спілки («Етнографическое обозрение», 1894, кн. 20), «Галицько-руський вестник» («Етнографическое обозрение», 1894, кн. 23), «Оповідання про заздрих богів» М. Драгоманова («Етнографическое обозрение», 1895, кн. 24), монографію І. Франка «Іван Вишенський, його життя і твори» («Киевская старина», 1895, № 9, 10), «Абу-Касимові капці» («Зоря», 1896, № 19) та «Лиса Микиту» («Зоря», 1897, № 23), «Царівну» О. Кобилянської й збірку оповідань «Перші зорі» Т. Галіпа («Зоря», 1897, № 1), переклад книги Дрепера «Історія боротьби між релігією і наукою» («Зоря», 1897, № 20) тощо; в біографічному нарисі «Михайло Комар» («Зоря», 1896, № 18), у розвідці «Про рукописи Руданського» («Жите і слово», 1895, № 4), публікації «Нові поетичні твори Руданського» («Зоря», 1895, № 17—23, примітка) та ін.

і докорах на адресу галицьких письменників, висловлюючи часом зневагу і допускаючи деякі неточності в деталях. У розпалі полеміки він передчасно поставив категоричну вимогу — писати так, як пишуть східні українці. Б. Грінченкові відповів І. Франко статтею «Говоримо на вовка, скажімо і за вовка»³. Та, подаючи цілком справедливі зауваження й пояснення, він також не утримався від докорів і дошкульних зауважень, що дало привід для розширення кількості учасників дискусії. У ній взяли участь Школиченко (псевдонім поета П. Кононенка), І. Кокорудз, Лосун (І. Верхратський). Крім того, відгукнулися про неї Л. Глібов, П. Грабовський, Леся Українка. Вступив у дискусію і студент А. Кримський. У № 24 «Зорі» за грудень 1891 р. з'явилася його чимала стаття «Наша мовна скрута та способи зарадити лихові».

Відстоюючи основну принципову думку Б. Грінченка, він захищав і деякі погляди галицьких письменників, хоч у деталях, у судженнях про окремі слова і форми, їх територіальне поширення й можливості літературного вжитку не завжди мав рацію.

Очевидно, враховуючи тактичні помилки Б. Грінченка і намагаючись певною мірою нейтралізувати їх, А. Кримський зазначав, що не час іще цим ділом клопотатися: такі справи найкраще рішаються не теорією, не «історическими початками», а практикою, — не розправами (розвідками. — П. Т.), а написаними творами»⁴.

Про цю статтю схвально відгукнувся І. Франко. У листі до А. Кримського 18 лютого 1892 р. він писав: «Щиро мушу Вам погратувувати за статтю о нашій мовній безголов'ю. Се, признаюсь Вам, перша ваша стаття, котра мені вповні сподобалася і під котрої висновками й аргументацією я готов майже всюди підписатися»⁵. Позитивно оцінив І. Франко статтю А. Кримського в огляді «Наше літературне життя в 1892 році», визнавши її за «безперечно, найліпшу з усіх, які оголошені були в сій справі»⁶.

Удруге спеціально на теми літературної мови А. Кримський виступив через 10 років — з статтею «Про нашу літературну мову»⁷, викликаною циклом заміток «У справі

³ «Зоря», 1891, № 18.

⁴ «Зоря», 1891, № 24, стор. 475.

⁵ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, К., 1956, стор. 444.

⁶ «Зоря», 1893, № 1.

⁷ «Літературно-науковий вісник», 1901, кн. 10.

народного языка», друкованих за підписом Н. у газеті «Діло» 1900 р. Тут учений торкається практичних і деяких теоретичних питань збагачення і нормалізації лексичного складу літературної мови — говорить про можливості використання запозичень і внутрішніх словотвірних ресурсів. 1894 р. у № 70 газети «Буковина» вміщено невелику репліку вченого «Про научність фонетичної правописі», у якій він заперечує аргументи буковинських прихильників етимологічного правопису.

Визначною працею А. Кримського з питань української мови був його незакінчений «Практический курс для изучения малорусского языка»⁸. У вступній частині до «Курсу» автор визначає діалектну основу, на якій мав ґрунтуватися його посібник: «Граматика, яку в моєму практичному курсі знайдуть (етимологія, синтаксис, фразеологія), — це буде граматики переважно для тієї української мови, якою говорить центр східної України і якою писали й пишуть найкращі наші письменники, інакше сказати, — це буде граматики тієї мови, що нею говорить Україна Наддніпрянська, а найбільше Київщина та Полтавщина.

Так само й словарний репертуар, якого я держуся в своєму курсі, це буде переважно спільний словар Наддніпрянської України, обох боків Дніпра... Тільки ж мусю застерегти перед читачами, що лівобережний і правобережний словар розходяться між собою, то я більше прихилиюся до словарного засобу Наддніпрянщини правобережної, ніж лівобережної. Це я роблю раз тому, що на Правобережжі (приміром, у середній та південній Київщині) мова дуже чиста,... а друге, що правобережну наддніпрянську мову зовсім легко розуміють геть усі малоруси, чи будуть вони з лівого Дніпрового берега, чи будуть з Волині, з Поділля, з закордонної Австрійської України»⁹.

А. Кримський описує ряд фонетичних та морфологічних явищ української мови, указуючи на їх відображення у письменстві і не допускаючи при цьому категоричних рекомендацій, осудів і різних слів на адресу тих, хто дотримується інших, ніж він, поглядів на остаточне унормування літературної загальноукраїнської мови. Матеріал «Курсу» вчений включив у свою велику (також не закін-

⁸ «Зоря», 1906, № 1—2, 3—4, 7—8.

⁹ «Зоря», 1906, № 1, стор. 26.

чену) працю «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья» (1908), що є власне дослідженням з історичної фонетики та морфології української мови, де принагідно говориться і про ряд рис літературномовного вжитку звуків і норм та їх графічного відображення на письмі. Часткових питань орфографії він торкається в додаткові до полемічного виступу Б. Грінченка «Три питання нашого правопису» (1908).

Своє ставлення до актуальних питань розвитку і нормалізації літературної мови А. Кримський висловив також у великій статті «Украинский язык»¹⁰. Тон його висловлювань став категоричним і в деяких місцях навіть нетактовним щодо мовної практики в Галичині. Характеризуючи мову літератури, що видавалася на Західній Україні, він оперує виразами «это жаргонное наречие», «нарочито уродливая жаргонность», «галицко-украинофильский жаргон», «варварски антинаучное правописание» тощо.

Говорячи про труднощі і перспективи уніфікації літературних норм, А. Кримський з властивим йому запалом пише: «Вихід з труднощів може бути лише один: оскільки Російська У[країна] через своє народолюбство ні за що не сприйме штучного «галичанства», то доведеться галичанам очистити свій інтелігентський жаргон і повністю (розрядка наша.— П. Т.) перейти на літературну мову Російської У[країни], що ґрунтується на принципі близькості до народної мови. Дуже вдало формулював цю необхідність Б. Грінченко: «Нашу літературну мову ви розумієте, а вашої літературної мови ми не розуміємо,— отже, зрозуміло, хто за ким повинен піти»¹¹.

Як бачимо, тут А. Кримський ставив перед галичанами ще більші вимоги, ніж Б. Грінченко, який допускав певні компроміси. А. Кримський тепер уважав, що галичани цілком повинні відмовитися від свого «жаргону».

Нетерпимість А. Кримського до норм літературної мови, культивованих у Галичині, безперечно, була наслідком того, що частина галицьких діячів культури, підтримана і деякими східними українцями, зокрема Є. Тимченком та особливо М. Грушевським, рішуче прагнула поширити ці норми і на Східній Україні, особливо після 1905 р., коли з'явилися українські періодичні видання, наукові праці

¹⁰ Энциклопедический словарь «Гранат», М., 1913, т. 42.

¹¹ А. К р и м с к и й, Украинский язык.— Энциклопедический словарь «Гранат», т. 42.

тощо. А. Кримський, як і Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, цілком справедливо виступав проти таких прагнень.

Після Жовтня А. Кримський переклав статтю «Украинский язык» українською мовою і, з мінімальними змінами й доповненням, під назвою «Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася» вмістив її у книзі: О. Шахматов — А. Кримський «Нариси з історії української мови та хрестоматія» (1922 і 1924 рр.). У доповненнях він негативно відгукнувся про мовну практику М. Грушевського (про це він писав і в «Украинском языке», але не називаючи прізвища) і посилив негативну характеристику «Української граматики» Є. Тимченка, де перебільшувалася роль галицької традиції у формуванні загальномовних норм.

Ряд питань нормалізації літературної мови А. Кримському довелося вирішувати на практиці уже в Радянську епоху, працюючи головою історично-філологічного відділу Української Академії наук, будучи членом комісії для впорядкування правопису, головним редактором академічного Російсько-українського словника та деяких інших лексикографічних видань, рецензентом навчальних посібників і т. ін.

Хибною була теоретична настанова А. Кримського орієнтуватися в письменстві на мову простого сільського люду. Уперше цю настанову він висловив у статті «Про нашу літературну мову», правда, із застереженням: «Мені здається, що особливо поети і белетристи повинні не одхилятися од народної мови ні в чому ні на гич»¹². Для мови наукової він тут допускає певні відхилення, виходячи з її специфіки.

І пізніше, у передмові до «Практического курса...», яка увійшла і до «Украинской грамматики», він писав: «За принцип я собі поставив: користуватися самісінькою простонародною мовою, себто мовою селян. Тямуці люди знають, що простонародня селянська вкраїнська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі одтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народніми словами або зворотами — треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати». Аналогічну думку вчений пропонував і в згаданій енциклопедичній статті «Украинский язык», перевиданій 1922 і 1924 рр. під назвою «Українська мова, звідкіля вона взялася...»: «отак, як говорить простий нарід

¹² «Літературно-науковий вісник», 1901, № 10, стор. 43.

на Україні — так треба точка в точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови». Подібні думки висловлював, як відомо, й І. Нечуй-Левицький. Та в практичній діяльності їм обом більшою чи меншою мірою, залежно від обставин, доводилося відхилятися від цих категоричних тверджень. А в післяжовтневу епоху А. Кримський поступово їх зовсім позбавляється.

Як же учений підходив до конкретного вирішення окремих питань збагачення і нормалізації нашої літературної мови?

У зв'язку з помітним розширенням сфери застосування української літературної мови у дореволюційний період усе гострішим ставало питання про джерела збагачення її лексичного складу. Працівники культури погоджувалися, за поодинокими винятками, що основним джерелом є використання внутрішніх ресурсів мови, а допоміжним — запозичення, що характерно і для інших літературних мов. Розбіжності у поглядах виявилися щодо надання переваги тим чи іншим внутрішнім ресурсам і мовам, з яких пропонувалося брати запозичення.

З висловлювань ученого, зроблених у різних працях і в різні часи, видно, що, на його думку, лексикон української, як і будь-якої іншої, літературної мови має найбільше поповнюватися за рахунок внутрішніх засобів — шляхом використання діалектних та творенням нових слів. Але, вважав він, не всі діалектні слова можна піднімати до рівня літературних, а лише такі, що поширені в більшості або принаймні в багатьох говірках, особливо у східноукраїнських, зокрема, у говірках наддніпрянського Правобережжя. Якщо ж слово властиве не багатьом говіркам, особливо крайнім західним, то його доцільно вводити до літературного вжитку лише тоді, коли воно за своїм внутрішнім змістом і будовою легко сприйматиметься народом, не матиме омонімів та, по можливості, паронімів. Якщо ж необхідних слів в народній мові немає або вони малопоширені чи етимологічно непрозорі, треба творити нові слова або ж запозичувати їх із інших мов. Утворювати нові слова за допомогою наявних у рідній мові засобів необхідно так, щоб вони за своєю структурою легко усвідомлювалися читачами або слухачами. Якщо ж можливості для утворення слова немає, то краще взяти слово з іншої мови, особливо коли воно вже стало інтернаціональним. При цьому А. Кримський згадував арабський учений афоризм: «краще

позичити добрий варваризм, ніж недоладно скувати свій рідний неологізм.

Виходячи з цього, А. Кримський вважав, що українська мова може запозичувати слова і з російської, і з польської мови, якщо ці слова етимологічно прозорі, не громіздкі і якоюсь мірою вже поширилися в народній говірковій українській мові. Так, ще у статті «Наша язикова скрута» (1891), полемізуючи з Б. Грінченком, він, по-перше, пояснює, що не всі діалектні слова, що їх дехто вважає за русизми, такими є насправді, це можуть бути просто збережені давні спільноруські й спільнослов'янські слова; і, по-друге, відзначає, що «Драгоманов, Франко і другі не роблять смертельного гріха проти батьківщини, коли краще люблять з російської мови, ніж із польської».

У статті «Про нашу літературну мову» А. Кримський негативно оцінює ряд громіздких наукових термінів церковнослов'янського походження (так само оцінювали їх і деякі діячі російської культури, зокрема М. Горький), не рекомендує запозичувати їх, але звертає увагу на влучність багатьох російських народних слів і навіть висловлює побажання: «З чистовеликоруської мови, навпаки, нам можна було б понавивирати багацько дуже доброго матеріалу, дуже добрих термінів. От було б гарно, коли б хто основно переглянув «Словарь» Даля і повиписував звідти все, що могло б нам знадобитися»¹³.

Дотримуючись таких поглядів, А. Кримський у рецензіях на українські видання виступає проти надмірного захоплення деяких авторів словами церковнослов'янського походження. Таке надмірне захоплення він відзначає, зокрема, у М. Драгоманова (рецензія на «Заздрих богів», та першу книжку журналу «Жите і слово»), В. Масляка (рецензія на «Кістяки Гольбайна»). У «Замітках в справі літературної мови» рекомендує галичанам не вживати таких слів, як *діятель, писатель, случай, средство, учебник*¹⁴. У «Практической грамматики» (1906) учений вважає за недоцільне зберігати традиційну, громіздку і мало зрозумілу за своєю будовою церковнослов'янську граматичну термінологію, хоч відзначає, що дещо з цієї термінології усе ж краще за чимало довільно створених українськими авторами назв граматичних понять. Так само він

¹³ «Літературно-науковий вісник», 1901, № 10, стор. 41—42.

¹⁴ Див. А. Кримський, Замітки в справі літературної мови.— «Молода Україна», 1905, № 2, стор. 41—43.

заперечує потребу вживати деякі непрозорі й громіздкі полонізми, до яких в українській мові є добрі відповідники, наприклад, *людовий*, бо є здавна *народний*, *добробит* замість зрозумілішого і наявного в народній мові слова *добробут*, *справоздане* у значенні *звіт*. Про останнє учений писав: «се слово мов бур'ян»¹⁵.

Негативно оцінював А. Кримський чимало «кованих» слів, і його думки про них виявилися пророчими: слова ці здебільшого не витримали іспиту часу. Так, він не схвалював деяких граматичних термінів, створених українськими авторами у ХІХ та на початку ХХ ст.; пропонував, але не в категоричній формі, з застереженнями, свої терміни, більшість яких також не здобула прав літературного громадянства. Одначе запропоновані ним у «Практическом курсе» назви відмінків — *називний*, *родовий*, *давальний*, *знахідний*, *орудний*, *місцевий*, *кличний* — зразу ж почали витісняти всі інші наявні до того в нашій граматичній літературі назви і згодом стали нормативними.

Фонетична система літературної мови, на думку А. Кримського, цілком повинна ґрунтуватися на народній, причому наддніпрянській, основі. Він рішуче висловлювався за усталення у літературній мові східноукраїнських звукових варіантів типу *багатий*, *гаразд*, *гарячий*, *манастир*, що викликало заперечення з боку галичан, зокрема й І. Франка (див. його рецензію на «Украинскую грамматику» А. Кримського, ЗНТШ, т. 77, 1907). Він висловлювався проти м'якого *р* у *писарь*, *косарь* і под., проти вживання деякими галичанами твердих *з*, *ц*, *с* у прикметникових суфіксах (*українский*, *козацкий*). Вважав за потрібне усталити в літературному вжиткові звук *г* лише у тих словах, у яких він поширений у загальнонародній мові (*гава*, *гудзик*, *гуля* та ін.) і замінювати його на *г* у запозиченнях, що прийшли до нас переважно книжним шляхом, причому не тільки в давніших (*граматика*, *географія*, *Греція*), а й у нових (*алгебра*, *генеалогія*, *граніт* і под.). Та разом із цим, відстоюючи принцип народності у літературній мові, він пропонував іншомовне *ф* передавати через *хв* (*хвабрика*, *Хведір*), усталити «середнє українське» *л* і передавати його на письмі без м'якого знака (*білше*, *стілки*, *силний*), вживати *міні* замість *мені*, *дак* замість *так* тощо.

¹⁵ А. Кримський, Про нашу літературну мову.— «Літературно-науковий вісник», 1901, № 10, стор. 46.

Грунтуючись на цьому ж принципі, учений рекомендував використовувати по змозі всі евфонічні засоби народної мови, якнайбільше уникаючи важковимовлюваних сполучень приголосних. Про необхідність дбати про фонетичну красу мови він нагадував у рецензіях, зокрема й І. Франкові у рецензії на його «Абу-Касимові капці» (1896). У «Практическом курсе» він систематизує правила чергування *в з у, й з і*, відзначає інші евфонічні засоби народної мови, які, на його думку, можуть, принаймні факультативно, використовуватися й мовою літературною. У «Замітках в справі української літературної мови» радить галицьким авторам замість *всхід, всхідний, вспільний, взгляднити* і под. уживати *схід, східний, спільний, згляднити*, замість *тогда* запровадити *тоді*; рекомендує спрощувати важковимовлювані сполучення приголосних у випадках на зразок *вістний, первістний, совістний, честний* тощо.

Морфологічних рекомендацій було менше. Згадаємо, що спочатку А. Кримський вагався у виборі форм типу *зілля — зілле (зіле), життя — житте (житє)*. Деякий час навіть сам писав *житте, знанне*; ставив їх на перше місце після *життя, знання* в «Практическом курсе», у розвідці «О малорусских отглагольных существительных на -енне, -інне» (1909), але згодом почав рішуче висловлюватися за східноукраїнські *життя, знання*. Не радив галичанам уживати фонетико-морфологічні варіанти типу *синий, послідний*.

Небагато було рекомендацій щодо синтаксичної системи, оскільки вона уже в дожовтневий період цього вимагала менше, ніж морфологія й особливо фонетика. Рішуче радив А. Кримський галичанам відмовитися від ряду синтаксичних конструкцій, перейнятих із польської мови (переважно латинського походження), не властивих українській народній мові, і більше наслідувати синтаксис російської мови. Не схвалював він уживання активних дієприкметників, принаймні у художній літературі. Спочатку сам досить широко вживав сполучне слово *котрий*, але дуже швидко відмовився від нього, допускаючи його вживання у тому значенні, що і в народній мові («позбирав яблука, *котрі* були спілі» — тобто тільки ті, що доспіли, а зелених не брав)¹⁶.

¹⁶ Див. А. Кримський, Про нашу літературну мову.— «Літературно-науковий вісник», 1901, № 10, стор. 46—47.

Наукова діяльність А. Ю. Кримського активно сприяла процесові розвитку й нормалізації української літературної мови. До його в переважній більшості слухних, лінгвістично обґрунтованих рекомендацій не могли не прислухатися працівники культури уже в дожовтневий період. Ще вагомішими його погляди стали в Радянську епоху, коли він як керівник Історично-філологічного відділу АН УРСР брав участь у конкретному вирішенні актуальних питань нормалізації української літературної мови.

А. А. Москаленко

РОЛЬ А. Ю. КРИМСЬКОГО В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Питаннями української літератури й мови А. Ю. Кримський почав цікавитись ще на шкільній лаві: у Київській колегії П. Галагана, навчаючись у відомого мовознавця П. Г. Житецького. Під впливом свого вчителя він почав писати вірші українською мовою та перекладати на українську мову вірші російських і західноєвропейських поетів.

Перший його переклад (вірш Нікітіна «Ранок на березі ставу») був опублікований у львівському народовському журналі «Зоря» 1889 р., в якому все друкувалося за етимологічним правописом М. Максимовича, дещо змодифікованим у 1848 р. на «Соборі руських учених». Молодому поетові цей правопис, природно, не сподобався. З 1890 р. у Львові почав виходити за редакцією І. Франка та М. Павлика журнал «Народ», в якому все друкувалось за східноукраїнським фонетичним правописом журналу «Основа», правда, з деякими незначними відхиленнями від нього. У 1891 р. А. Ю. Кримський посилав в цей журнал переклад на українську мову трьох віршів східного поета Гафіза. У листі до І. Франка він просить надрукувати їх і звертає його увагу на те, що вірші написані і не за правописом «Зорі», і не за правописом Є. Желехівського, а за правописом журналу «Народ». «Зрештою,— пише молодий поет,— українці ще мусять бути вдоволені правописом «Народу» в порівнянні з другими часописами»¹.

¹ А. К р и м с ь к и й, Вибрані твори, К., 1965, стор. 561.

Ось так двадцятирічний А. Ю. Кримський почав цікавитися питаннями українського правопису. І цей інтерес до питань правописної нормалізації української мови зберігся в нього до кінця життя.

Під впливом П. Г. Житецького А. Ю. Кримський дедалі більше заглиблюється в питання української філології. У листі від 3 жовтня 1895 р. до І. Франка він писав:

«Сьогодні — якраз три тижні, що я безвихідно (розумійте так-таки дослівно, не як гіперболу) сиджу над одним: над Изборником Святослава 1073 року, за який я, здається, Вам і давніше не раз був писав. Дивне діло тая філологія. Ніколи наука не могла заволодіти цілою моєю істотою так сильно, як вона: вона, філологія тая, має якусь таку силу, що може поглинути геть усю натуру людини і не покинути місця нічому іншому»².

Гарячий інтерес до східнослов'янської філології, до історії української мови великою мірою визначив і дальший інтерес молодого А. Ю. Кримського до історії українського правопису.

Уперше А. Ю. Кримський виклав свої погляди й думки про український правопис в «Украинской грамматике». Як говорилося вище, А. Ю. Кримський приблизно з 1895 р. почав старанно вивчати мову давньоруських і давньоукраїнських пам'яток письменства. Цей інтерес до мови пам'яток письменства великою мірою підігрівався й стимулювався дискусією про українську мову, зв'язаною з гіпотезою М. Погодіна та О. Соболевського. У цій дискусії, як відомо, взяв участь і А. Ю. Кримський, надрукувавши на сторінках журналу «Киевская Старина» (1898—1899) велику розвідку — «Филология и погодинская гипотеза». Вивчаючи мову пам'яток письменства, щоб спростувати гіпотезу Погодіна — Соболевського, А. Ю. Кримський, природно, цікавився і правописом цих пам'яток. Свої спостереження над правописом пам'яток давньоруського і давньоукраїнського письменства він досить широко використав у своїй «Украинской грамматике», передусім у розділах, присвячених характеристиці української азбуки та правопису.

У розділі «Про вкраїнську азбуку» автор спочатку подає інше звукове значення деяких букв в українському письмі порівняно з російським, а далі чимало уваги при-

² А. К р и м с ь к и й, Вибрані твори, стор. 592.

діляє тодішнім дразливим азбучним і графічним питанням. Так, він звертає увагу на те, що в українській графіці нема засобів на позначення м'якості приголосних д, т, з, с, ц, н, л перед і з ь та ь. Автора граматики не задовольняє позначення м'якості названих вище приголосних буквою ї, як це зроблено в правописі Є. Желєхівського. Він вважає, що цю м'якість приголосних можна було б позначати крапкою під приголосною.

На противагу оборонцям правопису Є. Желєхівського, А. Ю. Кримський пропонує позначати роздільну вимову твердого приголосного з наступним складом, що починається йотованим, апострофом — *б'є, з'їзд, в'язати, пір'я, в'юн*. Нічого, зрештою, не має автор граматики і проти того, щоб замість апострофа уживати буквосполучення «й + наступний голосний»: *бйє, зйїзд, вйязати, пірйя, вйюн*. У цьому виявлена тенденція вченого, яку він обстоював і пізніше, покласти в основу загальноукраїнського правопису фонетичні особливості говорів Наддніпрянщини.

Розділ «В якій мірі вкраїнська правопись є фонетична або нефонетична» присвячений характеристиці принципів українського правопису. Автор передусім цілком справедливо виступає проти поширеної думки, що український правопис є тільки фонетичний. Називати український правопис тільки фонетичним, вважає він, не можна, бо в деталях між живою українською вимовою і правописом завжди зберігалась і зберігається розбіжність, невідповідність. Правда, зауважує А. Ю. Кримський, в історії українського правопису були спроби «писати все точнісінько, звук у звук, як вимовляє кожне слово простий люд у тих чи інших місцевостях; однак практика показала, що такі спроби приречені на неминучий крах»³, бо українські письменники, вчені, по-перше, не могли не зважати на попередні правописні традиції, не могли не орієнтуватися на правописи інших братніх літературних мов; по-друге, українські письменники, вчені не могли відмовитись «од дотримання основних принципів наукової етимології, принципів, які не дозволяють всім і кожному писати будь-яке слово так, як воно звучить у кожному конкретному випадку»⁴. Отож, робить висновок автор, український правопис ніколи не нехтував і, мабуть, не буде нехтувати етимологію.

³ А. К р и м с к и й, Украинская грамматика, М., 1907, стор. 218.

⁴ Там же, стор. 218.

Однак етимологічний принцип правопису треба застосовувати доцільно: «Малоруський літературний правопис повинен рахуватись з етимологією тільки малоруської і до того (майже виключно) мови сучасної. Правопис наш повинен бути народно-етимологічним. Він повинен, по можливості, об'єднувати всі малоруські наріччя і, значить, триматися етимології спільномалоруської»⁵.

У цьому важливому твердженні автора граматики, яке не втратило свого значення і в наші дні, варто підкреслити думку, що правописні норми повинні відбивати, фіксувати передусім фонетико-морфологічні норми, властиві всій українській національній мові. Через те, що в основу української національної мови в силу багатьох історичних обставин лягло найбільше й найоднородніше південно-східне наріччя, його фонетико-морфологічні норми і стали «найбільш придатними нормами для літературного правопису»⁶.

Тому, на думку вченого, оборонці західноукраїнського правопису з його орієнтацією на місцеві вузькодialeктні та архаїчні фонетико-морфологічні норми повинні, якщо вони щиро прагнуть створити українську літературну мову з єдиними правописними нормами, піти на поступки й прийняти східноукраїнський правопис. Зробивши критичний огляд правописних систем, які діяли в західноукраїнському письменстві протягом ХІХ і на початку ХХ ст., А. Ю. Кримський запитує: «Чи може Галичина розраховувати на те, що Україна прийме її рутенський правопис?» І тут же відповідає: «Безумовно не може... Нема майже ніякого сумніву, що не Україна буде віднині припасовуватися до орфографій галицьких, а Галичина — до орфографій українських»⁷.

У 1908 р. на сторінках газети «Рідний край» була опублікована, дещо підправлена А. Ю. Кримським, стаття Б. Грінченка «Три питання нашого правопису». Автор цієї статті досить гостро критикував правопис Є. Желехівського, зокрема — позначення м'якої вимови *д, т, з, с, ц, н, л* перед *і з е та ѣ* буквою *ї* (*приніс, сїно, літо*); окреме написання від дієслова зворотної частки *ся* (*дивлюся, ся бою*); відсутність апострофа на позначення розділь-

⁵ А. К р и м с ь к и й. Украинская грамматика, стор. 223.

⁶ Там же, стор. 223.

⁷ Там же, стор. 223, 262—263.

ної вимови твердого приголосного з наступним йотованим голосним (*не, вянупи, подвіря*). Статтю Б. Грінченка супроводжував додаток А. Ю. Кримського, в якому був такий заклик до галичан: «Закордонні земляки! Невже ви вірите, що українці російські коли-небудь згодяться писати «ся окроме»!? Сподіваюся, що поміж галичанами нема таких наївних людей, які б повірили, що українці коли-небудь згодяться написати: «він боїть ся», «він бояти меть ся». Тільки той з українців, який геть до краю одкинувся б од живого українського ґрунту, міг би пристати на оті «ортографії»... Я анітрохи не вагаюся сказати галичанам від імені всіх українців: На оте ваше «бояти меть ся» ми ніколи й нізачо не пристанемо»⁸.

У перші буремні роки революції особливо актуальні були питання нормалізації української літературної мови і, передусім, питання правописної нормалізації в зв'язку з ліквідацією неписьменності та запровадження загальнообов'язкової початкової освіти. В організації першого українського правопису радянського часу вчений взяв найактивнішу участь. Перші загальнообов'язкові правописні правила були вироблені протягом 1919—1920 рр. Правописною комісією на чолі з академіком АН УРСР А. Ю. Кримським і схвалені остаточно на спільному засіданні АН УРСР 29 листопада 1920 р. Ці правила, затверджені Народним комісаром освіти УРСР, були в 1921 р. опубліковані під назвою «Найголовніші правила українського правопису».

Офіційно в межах УРСР «Найголовніші правила українського правопису» діяли до 6 вересня 1928 р. І за цей порівняно короткий час в історії правописної нормалізації української літературної мови вони відіграли помітну роль. Так, прогресивна частина західноукраїнської інтелігенції вже в 1921 р. передрукувала їх і почала популяризувати в Галичині й на Волині. У 1925 р. вони були перевидані в Празі і спопуляризовані на Закарпатті. У зв'язку з цим навіть запеклі оборонці правопису Є. Желехівського змушені були дещо змодифікувати свій правопис і наблизити його до радянського (ми маємо на увазі видані 1922 р. «Правописні правила»). Ці «Правила» також були прийняті не без впливу академіка А. Ю. Кримського. Як відомо,

⁸ Б. Грінченко, Три питання нашого правопису. З додатком проф. А. Є. Кримського. Окремий відбиток, К., 1908, стор. 33.

в цей час була опублікована його праця «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася»⁹, в якій він піддав гострій критиці західноукраїнський правопис. «До того галичани ще й ортографію своєї галицької мр. мови,— писав він у цій праці,— всю збудували, базуючись на особливостях і граматичних традиціях мови польської, а не української. Ось через віщо дотеперішня галицька ортографія вражає нас своєю дикою антинауковістю; а галицькі русини не помічають її тільки через те, що її взаконено через їхні гімназіяльні граматики»¹⁰. Отож, галичанам, розвивав свою думку А. Ю. Кримський, які хочуть називати свою літературну мову українською, треба передусім «одректися безповоротно од своєї шкільної ортографії. Вона бо затушковує характеристичні особливості української мови»¹¹.

«Правописні правила», видані у Львові, і були першим кроком у справі зближення західноукраїнського правопису із східноукраїнським.

З кінця 1928 р., як говорилося вище, почав діяти новий варіант українського правопису. У виробленні і цього нового варіанту українського правопису академік А. Ю. Кримський взяв найактивнішу участь. За ухвалою уряду УРСР від 23 липня 1925 р. він увійшов до складу Державної правописної комісії, яка мала підготувати проєкт нового українського правопису. Коли члени Державної правописної комісії на основі «Найголовніших правил українського правопису» 1921 р. виготовляли в 1926 р. проєкт нового варіанту українського правопису, академік А. Ю. Кримський разом із професором О. Н. Синявським уточнив і відредагував його. З серпня 1926 р. по травень 1927 р. на сторінках періодичної преси в межах і поза межами УРСР друкувалися критичні зауваження та пропозиції багатьох учених-фахівців, учителів та громадян до опублікованого проєкту українського правопису. Академік А. Ю. Кримський уважно стежив за правописною дискусією.

І коли 26 травня 1927 р. в Харкові відкрилась Правописна конференція, щоб остаточно схвалити новий варі-

⁹ Акад. О. л. Ш а х м а т о в — Акад. А. г. К р и м с ь к и й, *Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—VIII вв.*, К., 1922.

¹⁰ Т а м ж е, стор. 117.

¹¹ Т а м ж е, стор. 118.

ант українського правопису з урахуванням, звичайно, і деяких пропозицій, поданих у процесі дискусії на сторінках преси, першим із доповіддю «Нарис історії українського правопису до 1927 року»¹² виступив академік А. Ю. Кримський.

Метою цієї доповіді було дати відсіч тим ученим, письменникам, які в своїх дискусійних статтях, присвячених проектів нового варіанту українського правопису, виступали або з ультралівацькими пропозиціями, або з пропозиціями, які в історії правописної нормалізації української літературної мови були вже випробувані й відкинуті.

Так, письменники С. Пилипенко, М. Йогансен, І. Ткачук у своїх дискусійних статтях¹³ і на Правописній конференції пропонували запровадити в українському письменстві латинську азбуку. Маючи на увазі цю пропозицію, А. Ю. Кримський у своїй доповіді спеціально підкреслив, що такі спроби нав'язати українському письменству латинську азбуку були ще в XVII, XVIII і XIX ст., і щоразу вони відкидались, бо для українського народу ця азбука була символом полонізації. Правописна конференція цю пропозицію відхилила абсолютною більшістю голосів. За неї голосувало тільки три делегати.

Професор Є. К. Тимченко у статті «Desiderata в справі нашого правопису»¹⁴ пропонував запровадити в українській літературній мові правопис М. Драгоманова, в якому, як відомо, традиційна гражданська азбука українського варіанту зазнала деяких змін. У доповіді А. Ю. Кримський досить докладно спинився і на цій пропозиції. Палке бажання академіка А. Ю. Кримського — створити в той час всеукраїнський правопис на традиційній східноукраїнській основі — не здійснилося. На Правописній конференції Проект нового варіанту українського правопису, в основу якого передусім клалися східноукраїнські право-

¹² Див. «Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. 25.

¹³ С. Пилипенко, *Odvertyi lyst do usix, xto cičavyt'sja cieju spravoju.* — «Червоний шлях», 1923, № 6—7; М. Йогансен, *Пристосування латиниці до потреб української мови.* — «Червоний шлях», 1923, № 9; І. Ткачук, *Невідкладне завдання (До справи введення латинського алфавіту в українському письмі).* — «Червоний шлях», 1929, № 4—5.

¹⁴ «Україна», 1925, № 4.

писні традиції, ураховувались культурні інтереси більшості українського народу, зазнав помітних, а в деяких розділах, наприклад у правописі іншомовних слів, і істотних змін. Ухвали Правописної конференції, прийняті незначною більшістю, пішли по лінії визнання деяких правописних правил, желехівки, незвичних і важких для засвоєння громадянами Радянської України.

А. Кримський рішуче виступав проти цих правописних правил, проти такого «всеукраїнського» правопису.

Проти нового правопису виступила і українська радянська громадськість. Український правопис, схвалений Правописною конференцією, в 1933 р. був зреформований з урахуванням саме тих найважливіших засад, які так гаряче обстоював у 1927 р. академік А. Ю. Кримський.

В. В. Німчук

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ОПУБЛІКОВАНІ А. Ю. КРИМСЬКИМ

Серед найрізноманітніших наукових проблем, що були в полі зору А. Кримського, поважне місце займають питання історії української мови.

Свої погляди на виникнення й розвиток того чи іншого явища мови видатний учений завжди прагнув обґрунтувати численними фактами з писемних пам'яток.

Опрацьовуючи величезну кількість доступних йому джерел, особливо при написанні розвідки «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (Львів, 1906), він дійшов (незважаючи на деякі категоричні або неточні твердження) правильного висновку, що повноцінними джерелами для вивчення історії мови є передусім оригінальні пам'ятки. Він показав, що факти з неоригінальних пам'яток, переписаних на тих чи інших землях давньої Русі, потрібно використовувати з великою науковою обережністю, виявляти в них сукупність певних специфічних рис.

Учений надавав першочергового значення світським текстам, насамперед актовим документам. Збираючи матеріал для своїх студій, А. Кримський, очевидно, вирішив опублікувати певну кількість українських грамот. Така

публікація була дуже доречна в книзі «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья» (М., 1907—1908), де питання історії мови посідають важливе місце.

На тимчасовій обкладинці цієї книги (т. I, вип. 2-й і 6-й, М., 1908) А. Кримський спеціально підкреслив: «С приложением текста 43 грамот XIV—XV вв.»

Хоч «Українська граматика» до кінця так і не була надрукована, в ній А. Кримський опублікував 41 текст.

При ознайомленні з текстовим матеріалом, який вміщено в «Українській граматичі», спочатку складається враження, що А. Кримський не мав твердого наміру публікувати пам'ятки, а тільки прагнув заповнити вільні аркуші, що залишалися у випусках, якими виходила його праця.

Так, у II томі книги на стор. 63 перед початком надрукованого тут вірша «Дума Козацкаіа о воупі s kozakamy pad rikoіu Styru» (про битву під Берестечком) автор пише: «Для заполнения пустого пространства, остающегося на стр. 63—64, приведем начало зап.-мр. ... стихотворения...» Продовження вірша знаходимо на стор. 258 і тому зі вказівкою «... см. т. II, стр. 63—64» та («Далее, см. стр. 269»), де справді знаходимо кінець поезії. На сторінці 204у і тому, очевидно, також для заповнення вільного місця, автор подав першу (невеличку) грамоту — «Зобов'язання луцького єпископа Іоанна 1398 р. королю Ягайлові заплатити гроші за поставлення своє в галицькі митрополити».

Наступні публікації (стор. 420α—420υ) грамот ідуть групами: «Галицкие грамоты XIV века» — посвідчувальний лист галицького старости Оти 1371 р., перемишльська купча 1378 р., перемишльська купча 1391 р., розмежувальна грамота галицького старости Гнівоша 1393 р., коломийський посвідчувальний лист старости Бенька 1398 р., дарча грамота кн. Володислава Опільського 1378 р., заставний лист 1386 р. на село Черепин на Львівщині, львівський свідочний лист воєводи Мацини 1400 р. (всього — 8 грамот).

Під заголовком «Из начала XV столетия» на стор. 420 v—420 μ надруковано: розмежувальну грамоту старости Петраша 1401 р. з Галича, праву грамоту перемишльських єпископів та знаті 1404 р. з Медики, фальсифіковану дарчу грамоту 1292 р. кн. Льва Даниловича Галицького, підроблену не пізніше 1448 року (всього — 3 грамоти).

Перед зазначеними текстами автор зауважив: «(Вставка для заповнення листа)». Підроблену дарчу грамоту кн. Льва Даниловича Галицького єпископії Перемишльській 1302 р. (фальсифікат не пізніше 2-ої чверті XV ст.) передрукував А. Кримський на стор. 454.

Далі з поміткою «Для заповнення листа приведем несколько малорусских грамот XIV века...» на стор. 501—507 маємо грамоти з різних територій (Луцьк, Краків, Вислок, Переяслав): договір волинського кн. Дмитра-Любарта 1366 р. з королем Казимиром, присягу близько 1386 р. луцького намісника кн. Федора Данилевича королеві Ягайлу, поруку 1388 р. луцького кн. Федора Данилевича перед королем Владиславом Ягайлом за Олехна, присягу 1388 р. сіверського кн. Дмитра-Корибута королеві Ягайлу на вірність, поруку 1388 р. бояр і князів перед Ягайлом за вірність князя Корибута, краківську дарчу грамоту 1394 р. короля Ягайла землянинові Данилу Задеревецькому, присягу 1393 р. сіверського кн. Федора Любартовича королю Ягайлові, переяславську поручну грамоту 1393 р. рязанського князя Олега Івановича перед королем Ягайлом за його брата, а свого зятя Корибута Сіверського, присягу 1400 р. стародубського князя Олександра Патрікевича на вірність Ягайлові (всього — 9 грамот).

Але на стор. 524—532 друкується продовження галицьких грамот з відсиланням до початку публікації («См. стр. 420 μ »): свідочний лист із Галича 1409 р. старости Яна Щекотського, львівський судовий вирок 1412 р. старости пана Срімського, львівський судовий вирок 1421 р. старости Срімського, свідочний лист 1418 р. галицького старости Михайла Бучацького, лист 1424 р. галицького старости Михайла Бучацького, дарча грамота 1424 р. чернігівського кн. Свидригайла, розмежувальна грамота 1424 р. старости Ленька Зудечевського (всього — 7 грамот).

Після них (стор. 532—539) знову видано групу документів під загальною назвою «Волынские и подляшские грамоты XIV—XV вв.»: дозвіл купцям м. Торуні, після 1341 р., від вел. кн. Кейстута Гедиміновича й волинського кн. Любарта Гедиміновича торгувати в Луцьку, судомирська присяга 1389 р. королеві Ягайлу від кн. Семена-Лигвенія, дарча волинська грамота (близько 1392 чи 1429 р.?) від вел. кн. Вітовта Бедрихові, житомирська дарча грамота 1433 р. вел. кн. Свидригайла Ленькові Зарубичу, дарча луцька грамота 1438 р. вел. кн. Свидригайла кухмістрові

Петрові Мишчичу, луцька дарча грамота 1445 р. вел. кн. Свидригайла шляхетним Чеботам, луцька дарча грамота 1454 р. вел. кн. Свидригайла панові Ходьку, вкладні записи пана Олізара Кирдієвича 1483 і 1487 р. із Луцького євангелія XIV ст. (всього — 9 документів).

При зазначеній групі маємо вказівку автора про те, що в інших місцях книги (стор. 501, 502, 503 та ін., 204 γ) надруковано решту волинських грамот.

Окремо подав учений (стор. 539—541) «Переяславские грамоты XIV в.» (власне, тут він надрукував тільки один документ — переяславську дарчу грамоту після 1356 р. кн. Олега Івановича Рязанського, відсилаючи читача до стор. 506—507, де подано поруку цього князя) та «Из киевских грамот XV и нач. XVI в.» (києво-печерський духовний заповіт 1446 р. кн. Андрія Володимировича, Ольгердового внука, дарча грамота 1459 р. київського кн. Семена Олельковича своєму слuzі Ієремії Шашкові, київський вкладний запис 1515 р. при євангелії 1411 р. Миколо-Пустинського Монастиря (всього — 3 документи).

Повний перелік документів, опублікованих в «Українській граматичі», зроблено тут для того, щоб показати, що матеріал подано не хаотично і що А. Кримський, очевидно, мав намір надрукувати окремий суцільний додаток до книги з українських актових пам'яток XIV—XV ст. Адже загалом пам'ятки розміщено за територіальним принципом: галицькі, волинські і перемишльські, переяславські й київські. Тільки в одному місці грамоти дано впереміш, а кілька грамот надруковано зовсім окремо. Усередині груп документи впорядковано за хронологічним принципом.

Очевидно, специфіка друкування «Української граматичи» окремими випусками спричинила те, що вчений заповняв підготовленими текстами вільні місця в зошитах випусків.

А. Кримський поглибив студії над виникненням і розвитком багатьох явищ української мови. В час написання «Української граматичи» він виступає найвидатнішим представником історичної україністики.

А. Кримський чи не найперший підкреслив, що пам'ятки є матеріалом як для історії української мови взагалі, так і для історії окремих її діалектів. Видатний знавець давніх текстів, він наголосив на тому, що пам'ятки із різних територій мають і специфічні особливості, які відбивають живу мову саме певної території. Через це

вчений подає в «Українській граматиці», наскільки це було можливо, групи пам'яток за діалектно-територіальним принципом. Цим принципом знехтував В. О. Розов при виданні українських грамот XIV—XV ст. Але з наукового погляду таке групування матеріалу виявилось доцільним. Його відновив у світлі теперішніх поглядів публікатор «Українських грамот XV ст.» В. М. Русанівський.

А. Кримський усвідомлював велику цінність буковинських («молдавських») грамот, але не опублікував жодної, бо, очевидно, не мав оригіналів чи добрих факсимільних видань.

До А. Кримського було вже чимало опубліковано актових документів XIV—XV ст. Однак ці публікації не задовольняли вченого. Він справедливо критикує видання грамот Я. Головацького в зб. «Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского» (Львів, 1867) та в «Актах Западной России» за довільні виправлення¹ і високо цінує публікації І. Срезневського в першому виданні «Древних памятников русского письма и языка» (СПб., 1863). Загалом позитивно оцінює він публікації в «Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej» та в «Archiwum ks. Sanguszków»². Справедливі його зауваження й щодо публікацій окремих документів.

Вимогливий дослідник не міг лише передруковувати навіть ті публікації документів, які він високо цінував. Коли тільки це було можливо, А. Кримський звертався до першоджерел. З усіх пам'яток, опублікованих в «Українській граматиці», він лише два тексти передрукував (через недоступність йому першоджерел) — пісню про битву під Берестечком (з журналу «Archiv für slavische Philologie») і підроблену дарчу грамоту кн. Льва Даниловича 1302 р. (з «Хрестоматії» Я. Головацького, Відень, 1854). За копією Румянцевського музею А. Кримський друкує підроблену дарчу грамоту 1292 р. кн. Льва Даниловича Спаському монастиреві (підроблена не пізніше 1448 р.). При цьому скрупульозний дослідник відзначає, що копії Румянцевського музею ліпші, ніж видання її в «Хрестоматії» Я. Головацького, який підновив правопис, неправильно порозкривав титла і повичитував деякі слова³.

¹ Див. А. К р и м с к и й, Украинская грамматика, т. I, вып. 1, М., 1907, стор. 58—59, 74—76.

² Див. т а м ж е, стор. 75.

³ Див. т а м ж е, стор. 420.

Безпосередньо працюючи над фондами Румянцевського музею, А. Кримський зробив транслітерацію й опублікував в «Українській граматичі» ще шість документів — зобов'язання луцького єпископа Іоанна 1398 р. королю Ягайлові заплатити гроші за надання йому галицької митрополії, дарчу грамоту 1438 р. вел. кн. Свидригайла кухмістрові Мишничу, дарчу грамоту 1445 р. вел. кн. Свидригайла шляхетним Чеботам, два вкладні записи з Луцького євангелія XIV ст.— 1483 і 1487 рр.— пана Олізара Кирдієвича, киево-печерський духовний заповіт 1446 р. кн. Андрія Володимировича. Безпосередньо з оригіналу, що зберігався в Московському архіві Міністерства юстиції, опублікував А. Кримський переяславську дарчу грамоту після 1356 р. кн. Олега Івановича Рязанського, хоч він згадує й більш ранню добру публікацію її у першому виданні «Древних памятников русского письма и языка» І. І. Срезневського.

З літографічного знімка Головацького опубліковано розмежувальну грамоту 1424 р. старости Ленька Зудечевського, з літографічного знімка І. І. Срезневського — дозвіл купцям м. Торуня від вел. кн. Кейстута Гедиміновича й волинського кн. Любарта Гедиміновича (після 1341 р.).

Решту публікацій А. Кримський здійснив з фототипічного альбома «Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века. Издание Санктпетербургского археологического института под редакцией А. Н. Соболевского и С. Л. Пташицкого» (СПб., 1903).

До виходу в світ збірки В. Розова (91 + 1 грамота) зібрання українських грамот XIV—XV ст. (41 текст) А. Кримського було найповніше. Для свого часу його публікації треба вважати найкращими. Це закономірно, адже видавав пам'ятки прекрасний знавець історії української мови й сучасних народних говорів.

Великою заслугою А. Кримського є те, що він перший почав публікацію групи актових документів як пам'яток української мови, а не документів узагалі.

Із технічних причин учений не міг абсолютно точно передати графіку грамот. Та й книжка його була призначена не для фахівців, а для учнів гімназій та семінарій. Для полегшення читання й сприймання документи видано з поділом тексту на речення, введено нову інтерпункцію, сучасні написання разом і окремо, з великої і малої букви. Проте це не применшило й не применшує наукової цінності

його публікацій. Публікатор зберіг усі найголовніші особливості мови оригіналів, зазначив сумнівні читання. Так публікуються староукраїнські пам'ятки (щоправда, з XVI—XVII ст.) і тепер. А. Кримський розкрив титла, але букви, яких немає в оригіналах, відзначив квадратними дужками.

Високий науковий рівень публікацій А. Кримського визнали його сучасники. Про це свідчить хоча б той факт, що зобов'язання луцького єпископа Іоанна 1398 р., яке видавалося до А. Кримського принаймні шість разів, В. Розов у своїй збірці українських грамот XIV—XV ст. передрукував (під № 30)⁴ із книжки А. Кримського.

Як уже зазначалося, абсолютну більшість текстів актових документів, надрукованих в «Українській граматиці», опубліковано (деякі — багато разів) до А. Кримського. Окремі тексти вперше транскрибовано в альбомі за ред. О. Соболевського та С. Пташицького (львівський судовий вирок 1412 р. старости пана Срімського, лист із Галича 1424 р. старости Івана Бучацького). Проте А. Кримський був невисокої⁵ думки про це транскрибування, тому не передрукував їх із зазначеного альбома, а транскрибував наново. Критика відтворення документів в альбомі за ред. О. Соболевського й С. Пташицького, напр. грамоти 1412 р., обгрунтована, хоч і різкувата. Зауваження В. Розова про те, що грамоту 1412 р. А. Кримський передрукував⁶ із цього альбома — непорозуміння. А. Кримський уперше транскрибував за альбомом дарчу грамоту 1454 р. вел. кн. Свидригайла⁷.

Зіставляючи публікації в «Українській граматиці» з наступними публікаціями В. Розова, пересвідчуємося, що, незважаючи на технічні труднощі, видання А. Кримського стоять на належному філологічному рівні (пор. видання грамоти 1429 р. вел. кн. Вітовта Бедрихові в Кримського, стор. 534, і в Розова, № 61, стор. 112).

Упадає в око те, що В. Розов у своєму виданні знехтував різночитання майже всіх попередніх публікаторів гра-

⁴ Див. «Южнорусские грамоты, собранные Владим. Розовым», т. I, К., 1917, стор. 30—31.

⁵ Див., напр., А. К р и м с к и й, Украинская грамматика..., стор. 525.

⁶ Див. «Южнорусские грамоты... XIV—XV вв.», стор. 80.

⁷ Див. т а м же, стор. 152; А. К р и м с к и й, Украинская грамматика..., стор. 527.

мот, бо цих різночитань була б безліч. Він здебільшого зазначає в коментарях ті місця в своїй публікації, які не збігаються з виданням в «Українській граматичній», засвідчуючи цим велику повагу до праці А. Кримського.

Та діяльність А. Кримського в галузі публікації пам'яток не обмежена виданням сорока двох грамот за авторитетними джерелами. А. Кримський перший уклав досить повну наукову хрестоматію з історії української мови.

Першою спробою в цій галузі були «Образцы письменного языка с признаками малорусского наречия», надруковані як додаток до студії П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876). П. Г. Житецький уклав невелику хрестоматію з пам'яток XIV—XVIII ст. (чотири грамоти XIV ст., чотири грамоти XV ст., уривки з Пересопницького євангелія 1556—1561, уривки з послання київського воеводи кн. Костянтина Острозького єпископу І. Потієві 1593 р., уривок з «Апокрисиса» 1591 р. — XVI ст., уривки з рукопису «Страсти Христовы» та з Львівського літопису — XVII ст., уривки з літописів Самовидця та Самійла Величка — XVIII ст.). До речі, П. Житецький висловив тут побажання (стор. 353—354), щоб видавці писемних пам'яток української мови мали на увазі не тільки історичну, але й філологічну науку. Побажання П. Житецького здійснив його учень із Галаганівської колегії А. Кримський⁸.

У книзі «Акад. Ол. Шахматов — Акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» (К., 1922) він з допомогою В. Дем'янчука (див. стор. 4) дав значну підбірку пам'яток.

Щоправда, в «Хрестоматії» не зроблено розподілу матеріалу на давньоруський і староукраїнський. Період XI—XIII ст., коли в пам'ятках почали виявлятися риси, притаманні пізніше насамперед українській мові, він помилково відносив до староукраїнського. Однак у питанні періодизації історії української мови А. Кримський був близький до сучасних поглядів, адже дослідник вважав, що три східнослов'янські мови як окремі виразні системи виступають десь із XIV ст.⁹

⁸ «Хрестоматія церковнославянских и угрорусских литературных памятников» (Ужгород, 1893) Є. Сабова мала регіональний характер.

⁹ Див. статтю В. М. Русанівського, вміщену у цьому збірнику.

Хоча видані «Нариси...» О. Шахматова та А. Кримського мали навчальну мету, А. Кримський починає «Хрестоматію» найдавнішими іншомовними текстами, в яких засвідчено давньоруські власні назви та апелятиви,— уривками з праць арабських істориків та географів IX—X ст. Можливі різночитання й науковий коментар визначного сходознавця до давньоруських слів, що зустрічаються в цих джерелах, зберігають наукову вартість і сьогодні. Як важливе джерело для вивчення мови давньоруського періоду в «Хрестоматії» передруковано й перекладено українською мовою весь розділ «Про русів, як їдуть вони на однокорінних човнах з Русі до Костянтинополя» відомої праці «De administrando imperio» Костянтина Багрянородного (905—959).

Цю добру традицію могли б продовжити сучасні укладачі хрестоматій із історії східнослов'янських мов. Іншомовні джерела із давньоруськими глосами, на жаль, не подаються, наприклад, ні в «Посібнику для практичних занять з історичної граматики української мови» (Ужгород, 1966) К. Й. Галаса і М. А. Лизанця, ні в «Хрестоматії по истории русского языка» (ч. I, М., 1952) С. П. Обнорського та С. Г. Бархударова.

У передмові до «Нарисів...» — «Од Видавництва» — зазначено, що «переважна частина тих пам'ятників, що уривки з них у хрестоматії подано, ще досі зовсім не друкувалися, або публіковано їх було не за вимогами сьогочасної науки».

Тексти подаються в хронологічній послідовності, але всередині епох зберігається й тематико-стильовий принцип (високі вимоги до текстів, що використовуються для студій над історією мови певного періоду, вчений чітко виклав у вже згаданій праці «Деякі непевні критерії...»). Із давньоруських пам'яток вибрано насамперед оригінальні тексти або уривки з книг, переписаних на півдні Київської Русі — «Дрібні великокнязівські написи початку XI в.» (написи на монетах, підпис Анни Ярославівни, французької королеви; напис на Тмутараканському камені), «Із київського Ізборника вел. кн. Святослава 1073 р.», «Із київського Ізборника 1076 р.», «Із червоноруських Слів Григора Богослова XI в.», «Із Успенського збірника XII в.», «Дрібні написи XII в.» (напис на чарі чернігівського кн. Володимира Давидовича, два графіті на стінах київських Звіринецьких печер та ін.), «З південногалицького Євангелія поповича Євсенія 1283 р.».

Характерною особливістю «Хрестоматії» є те, що й староукраїнські пам'ятки представлені насамперед світськими текстами. З релігійних текстів тут подано тільки уривки із т. зв. Києво-Печерського (Лаврського) євангелія XIV ст. (перед 1370 р.) і уривки з текстів іншої спеціальної літератури XV ст.

Головну частину староукраїнського матеріалу складають грамоти XIV—XV ст., які А. Кримський поділив на три групи: 1) галицько-волинські грамоти (група не має окремого заголовка; 4 тексти), 2) «Політичні грамоти буковинсько-молдавських господарів» (3 тексти), 3) «Князівські грамоти з Київщини» (2 тексти). Отже, тут представлені всі головні групи грамот XIV—XV ст.

Тільки пам'ятки світського змісту автор навів як зразки української мови XVI і XVII ст. — перший запис української народної пісні «Dunaју, Dunaју, čemu smuten tečeš» з чеської граматики Я. Благослава 1571 р., дві інтермедії Я. Гаватовича 1619 р., народну пісню «Oу v mīstī Peresławlu...» 1660-х років, уривок із листа полковника Андрія Романенка і сотника Чигиринського Тимоша (Хмельниченка), записаного до луцької гродської книги 15.VII 1649 р., та універсал Б. Хмельницького, записаний до житомирської гродської книги 3.X 1650 р., деякі рукописні уваги священика з Полтавщини близько 1669 р. на полях друкованої Гізелевої книги «Миръ челоуѣка съ Богомъ».

Очевидно, за браком місця не надруковано жодного тексту з XVIII ст.

Тепер можна б дорікати, що в «Хрестоматії» не представлені всі стилі української мови XIV—XVII ст. Але не треба забувати, що «Хрестоматія» А. Кримського мала за мету подати зразки, що ілюструють розвиток української мови взагалі, а не історію літературної мови. Орієнтація автора на тексти, що найбільше відбивають живу мову, заслуговує схвалення.

Після «Хрестоматії» А. Кримського вийшло кілька книжок, де у вигляді хрестоматій наводяться зразки старої української мови¹⁰, проте «Хрестоматія» А. Кримського і досі не втратила свого значення, бо в ній маємо й такі тексти, які потім не передруковувалися.

¹⁰ Див., напр., А. А. Москаленко, Хрестоматія з історії української літературної мови, К., 1954.

Традиції видатного вченого щодо публікування пам'яток давньої української літературної мови продовжено тепер в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

К. К. Цілуйко

ОНОМАСТИКА В ПРАЦЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО

А. Ю. Кримський як філолог відзначається універсальністю наукових інтересів. Він був широкого діапазону лінгвістом, літературознавцем, фольклористом, етнографом, перекладачем, редактором і письменником. Вражають багатством і різноманітністю безпосередні об'єкти його наукової діяльності: орієнталістика (з переважною увагою до мов і літератур арабських, іранських та тюркських народів), слов'янознавство (особливо проблеми східнослов'янської спільності й українознавства), крім уже відзначених іранських та слов'янських мов, класична індоевропейстика взагалі (зокрема мови тохарської й хетської груп) та ін. Відзначається багатогранністю і його літературно-письменницька діяльність: він був і прозаїком і поетом. Отже, для А. Ю. Кримського властиве поєднання всебічної наукової діяльності й активної літературно-художньої творчості. Саме масштабністю наукової діяльності та літературно-художньої творчості А. Ю. Кримського (на сьогодні виявлено близько 1500 публікацій, не рахуючи величезної архівної спадщини) визначається як завдання, так і обсяг введення ономастичного матеріалу до його наукових досліджень та художніх творів.

У загальному суть питання про місце і роль ономастики в дослідницькій і літературно-художній діяльності А. Ю. Кримського зводиться до виявлення теоретичних засад і практики залучення ономастичних даних для розробок багатьох наукових проблем і встановлення завдань введення ономастичних матеріалів у систему художньо-зображальних засобів прозового чи поетичного твору, тобто тих явищ, які позначаються загальним поняттям «ономастична стилістика».

У науковий обіг ученого ономастика потрапляє багатьма шляхами і з різноманітними дослідницькими настано-

вами. А. Ю. Кримський високо ставив ономастику як одну з найцінніших, а часом і єдине джерело постачання необхідними матеріалами для теоретичних узагальнень і висновків. Свідомість цього визначає той факт, що як у науковій праці, так і в художніх твори А. Ю. Кримський залучає різні категорії ономастики (антропоніми, топоніми, гідроніми, ороніми, етніоніми та ін.), які в спеціально лінгвістичних дослідженнях розглядаються на всіх мовних рівнях, хоча перевага тут і надається фонетичному, морфологічному та лексичному.

З лінгвогеографічного погляду, тобто врахування явищ мовнотериторіальної локалізації ономастичного матеріалу, слід відзначити, що і в наукових і в художніх творах А. Ю. Кримський вдається переважно до ономастики тих народів, мову, літературу й культуру яких він висвітлює. Отже, в обох стилях ученого — науковому і літературно-художньому — в цілому на передній план виступає ономастика арабська, іранська, тюркська, слов'янська, зокрема українська¹. Що ж до української ономастики, то слід врахувати, що її важливою особливістю є те, що основний фонд древньоруської топонімії успадкований українською мовою без істотних змін (пор. суч. *Бурімка* і літоп. *Буромль*, *Васильків* — *Василевь*, *Говтва* — *Голтва*, *Горошине* — *Горошинъ*, *Прилуки* — *Прилукъ* і под.)².

У наукових працях А. Ю. Кримського ономастика виступає то як прямий об'єкт дослідження, то як джерело розробки багатьох проблем історії, літератури й мови народу (чи народів). Для вченого властиве й широке використання ономастики як ілюстративного матеріалу, зокрема при розгляді питань української фонетики, морфології і т. ін. Значну увагу приділяв А. Ю. Кримський і питанням правопису власних імен.

Спеціально про важливість досліджень з ономастики А. Ю. Кримський висловився у зв'язку з важливими проблемами історії українського народу, його мови й культури. Висвітлюючи історію південної частини сучасної України, територія якої в давнину становила ворота для руху

¹ З цього погляду слід визнати доцільним укладання спеціального словника-показчика ономастики як у виданих працях, так і в архівних матеріалах А. Ю. Кримського.

² Див. А. Н. Н а с о н о в, «Русская земля» и образование территории древнерусского государства», М., 1951; М. Н. Т и х о м и р о в, Древнерусские города, в. 2, М., 1956.

різних народів із Сходу на Захід (гуннів — у IV—V ст.; аварів-обрів — у VI, хозарів — у VIII—IX, печенігів — у IX—X, половців (куманів, кипчаків) — в XI, татар — у XIII, ногайців — у XV і т. д.), в основному тюркомовних, А. Ю. Кримський окремо підкреслював: «Тепер тюркських слідів доводиться тут уже навмисне дошукуватися, бо одразу в вічі вони не кидаються і про себе мало нагадують, коли не брати на увагу, прим., т о п о г р а ф і ч н у н о м е н к л а т у р у (підкреслення наше.— К. Ц.), яка довго ще нагадуватиме собою про півторатисячне перебування тюрків на степах Чорноморщини. Варто було б тую виразно тюркську географічну номенклатуру (назви річок, ярів, гір, сіл) зареєструвати в певній системі та й дослідити її звуковий характер з історично-діалектологічного погляду»³.

Розвиваючи далі цю настанову, А. Ю. Кримський висловлює ряд цінних методичних висновків до опрацювання ономастичних матеріалів. Наприклад, він підкреслює: «Звертає на себе увагу, прим., чергування початкового «й» та «дж» (чи «ж»). Відповідно до того факту, що тюркське слово, яке значить «гадюка», в одних тюркських наріччях чується «йылан», а в других «(д)жылан» чи «(д)жулан», ми на території степової України зустрічаємо села, що мають на початку своєї близькозвучної назви вимови «Джу...», «Жу...». Зустрічаємо ми в одних виразно тюркських топографічних назвах звук «к», а в других, підхожих до них, звук «х» або «г» (сюди може належати й ім'я «Гумань», у якому, мабуть, не безпідставно підловлюють згадку про «куманів» — половців)»⁴.

До питання про давню історію південної території сучасної України А. Ю. Кримський повертається і в зв'язку зі складною проблемою східних імен у російських билинах. Для вироблення власної концепції у цьому питанні вчений вдається по допомогу до місцевої ономастики. Він зауважує: «щодо східного елемента в географічних билинних назвах, то, треба сподіватися, ніхто апріорно не стане заперечувати, що такий елемент у билинах і міг бути, і навіть мусив бути. Адже й тепер, коли ми переїздимо територію України, то скрізь усе нам нагадує, що тут колись

³ А. Кримський, Тюрки, їх мови та літератури. І. Тюркські мови, вип. 11, К., 1930, стор. 152.

⁴ Там же.

перебували східні народи, найбільше тюрки: в однім місці була тюркська «кріпостиця» («керменчук»), друге місце тюрки зазначили як «гадючник» («Єлань», тюрк. «ийлан» — гадюка) і т. ін. Особливо живучі бувають старі назви річок. По тюркськи «річка» буде «чай», по-осетинськи (чи аланськи) — «дон» (це саме «дон», що залишило свій нестертий слід в назвах великих наших рік: Дністер, Дніпро, Дон)»⁵.

З цією ж проблематикою пов'язані й етимологічні спостереження А. Ю. Кримського спеціально над гідронімією краю. Ці спостереження цікаві ще й тим, що висвітлюють мало досліджене питання в українській гідронімії про одночасне позначення того самого гідрооб'єкта українцями й татарами засобами своїх національних мов. У зв'язку з цим дослідник зазначає: «У билинних дослідників, здається, вже й аксіомою зробилося тлумачення, що билинна ріка Пучай — то історична Почайна. Тільки ж таке тлумачення не певне. Почайна тече в самім-таки Києві (там, де Поділ); а Пучай — ріка повинна бути десь оддалеки Києва, ближче до кочової пустелі; бо це ж там, на своїй «богатырской заставе», мусять богатирі вартувати та одбивати ворожі забіги. Живовидячки, річка Пучай — це якась степова. Етимологічно в назві «Пучай» неважко викрити тюркське «Пох-чай» — «Смердюча річка», або «Гнила річка». Певне, треба добачати в ній якусь неповноводну степову річку, що під палючим сонцем сильно пересихає й гние. Це дуже звичайний тип річок на степу, і їх у нас на степовому півдні багатенько; є Гнилиця та Гнила Оржиця на Лівобережжі, є Гнилий Тікич у Південній Київщині, що належить до системи Бузької і — через Вись — вливається в Синюху, Буга доплив. З іншого боку Київщини Гнилоп'ять, або Гнилопуть, — це річка Київщини та Волині, системи Дніпрової, вливається в р. Тетерев. Очеvidячки, одна з таких річок в билину дісталася під назвищем тюркським («Пох-чай», «Пучай»), а в натурі — залишилася під однозначним назвищем нашим «Гнила»⁶.

Одночасно тут розглядаються й етимології інших билинних річок, таких, як *Смородина (Самородина)*, *Самур*, *Сафат (Сахатар)-река*⁷.

⁵ А г. К р и м с ь к и й, Розвідки, статті та замітки, I—XXVII, К., 1928, стор. 156.

⁶ Т а м ж е, стор. 156.

⁷ Д и в. т а м ж е, стор. 156—158.

Взагалі ономастичне етимологізування властиве для багатьох праць А. Ю. Кримського. Серед топонімів, що етимологізувалися, були й такі назви, як *Перекоп* (з татарськ. «крым»), *Солхад* (*Солгат*), або *Крим* (*Старий Крим*), *Кирк-Єр*, або *Чуфут-Кале*, *Бахчисарай* («палац-садок») та ін⁸.

Питання методів ономастичного етимологізування завжди були об'єктом уваги вченого. На тюркомовному матеріалі вони порушувалися зокрема в працях із історії Північного Азербайджану, де наводяться й етимології багатьох власних назв, у тому числі і назва Тмутаракань⁹.

Окреме місце в ономастичних розробках А. Ю. Кримського займають етноніми. З величезної кількості етнонімів, які перебували в науковому обігу вченого, зокрема, привертають увагу такі, як татари, українці і под.

Етнонім *татари* для позначення тюркських народів Північного Причорномор'я, Волги, Сибіру й Кавказу в широкому значенні цього слова, як відзначає А. Ю. Кримський, є ненауковим, бо спочатку назва *татари* означала «монголи», а не «тюрки». Оскільки ж орди завойовників, куди входили й тюрки, очолювалися татарами — монголами, то назва останніх була поширена і на тюркський елемент цих орд. Відзначена тут ситуація добре відбита в руських літописах. Так, 1223 року сказано: «Того же лета явишася Языци, их же никтоже добре ясно не весть, кто суть и отколе изидоша, и что язык их, и которого племени суть, и что вера их; и зовут я татары, а инии глаголють — Таумены, а друзии — Печенези... Бог же един весть их, кто суть и отколе изидоша»¹⁰. Не менш виразно про це було сказано і ще під 1091 роком: «Татарове взяша гради... то ж есть Тръкмени, Печенези, Турци, Кумани, тож и Половци»¹¹.

Отже, за своїм походженням етнонім татари означав «монголи», а потім функціонально був перенесений і на

⁸ Див. А. Г. К р и м с ь к и й, *Сторінки з історії Криму та кримських татар*. — «Студії з Криму. I—IX», К., 1930, стор. 2 і 3.

⁹ Див. А. К р ы м с к и й, *Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании)*. — «Сборник в честь акад. С. Ф. Ольдероге», М. — Л., 1934, стор. 300; й о г о ж, *Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании)*. Шеки. — «Сборник памяти акад. Н. Я. Марра», М. — Л., 1939, стор. 24.

¹⁰ «Полное собрание русских летописей», т. I, М., 1962, стор. 445.

¹¹ «Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII века», М., 1851, стор. 51.

тюркські народи, які брали участь у навалі на Київську Русь та інші країни Східної Європи¹².

Питання по етнічну назву українців А. Ю. Кримський розглядає в багатьох працях і в різних аспектах. Найбільшу увагу він приділяє етнічним термінам *Мала Русь* та *Україна*.

У журналі «Рідний край» якийсь Л. П. публікував дилетантську статтю «Через віщо склалася і що означає назва «Мала Русь», у якій лейтмотивом було твердження про те, що саме через умалення стародавніх ознак людності своєї і Південна Русь названа Малою¹³. У відповідь на неї А. Ю. Кримський слушно зазначає, що приєднані до власної назви прикметники *великий* і *малий*, як і в грецькій і латинській мовах, в українській ні на що інше не вказували, як «тільки на обсяг, на розмір»¹⁴.

Спочатку, підкреслює А. Ю. Кримський, *Малою Русю* називалася не вся Південна Русь, а тільки Галицько-Волинське князівство. Так, галицький князь Юрій II в 1334 р. в своєму офіційному титулі писав: «Dei gratia patus dux totius Russiæ minoris», тобто «з божої волі уроджений князь усієї Малої Русі». У ті самі часи московський князь Симеон Гордий (1341—1358) позначав свої володіння «Всея Русія». Греки, які мали активні політичні й конфесійні зв'язки з Києвом і Москвою, щоб відрізнити північні московські землі від південних київських, назвали Північну Русь — *Велика Росія*, а Південну — *Мала Росія*. Назва *Велика Росія* зустрічається близько 1347 р. в грамоті Візантійського імператора, *Мала Русь* — в грецькій грамоті Царгородського Синоду 1354 р. «З того часу, — відзначає А. Ю. Кримський, — ім'я «Мала Русь» зробилося спільним для всієї України»¹⁵.

Термін *україна* спочатку означав «пограниччя». В Іпатіївському літописі під 1189 роком говориться про «украї-

¹² Див. А. Г. Кримський, Сторінки з історії Криму та Кримських татар, стор. 1 і 2.

¹³ Див. «Рідний край», 1906, № 17, стор. 6.

¹⁴ А. Г. Кримський, Розвідки..., стор. 389—392; його ж, Украинская грамматика, т. I., вып. 1, М., 1907, стор. 18—20; його ж, Филология и погодинская гипотеза, К., 1904, стор. 20, 49, 50; Акад. О. Л. Шахматов — Акад. А. Г. Кримський, Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. — «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини», К., 1924, стор. 89—90.

¹⁵ А. Кримський, Украинская грамматика, т. I, вып. 1, стор. 18—20.

ну» галицьку, власне Галицько-Волинську, під 1187 — про «україну» придніпровську, Лівобережну (суч. Полтавщину). Після татарської навали XIII ст. під «україною» розуміється степове пограниччя — лівобережжя й правобережжя Київської Русі. З XVI ст., після виникнення запорозького козацтва, термін *україна*, на думку А. Ю. Кримського, набуває етнічного значення і поступово поширюється на всі українські землі¹⁶. Так загальний термін *край*, *окраїна* історично став уживатися для позначення рідного краю, рідної землі, а згодом перетворився і в етнізм *українці*¹⁷.

Ономастика привертала увагу А. Ю. Кримського і в граматичному аспекті. Питання ономастичного словотвору вчений розглядає в багатьох мовознавчих працях, особливо в зв'язку з висвітленням етимології структурних одиниць різних категорій ономастики тих мов, які ставали об'єктом дослідження, як і систему їх словозмін. Із загальної системи деклінації власних назв він, зокрема, виділяє найменування населених пунктів на *-ів* (*-овъ*, *-евъ*)¹⁸.

З досить широкої і складної проблеми деклінації власних імен взагалі спиняємося тут, як нам здається, на найцікавішому, а саме: на принципах виділення А. Ю. Кримським в окрему групу словозміни ойконімів на *-ів* (*-овъ*, *-евъ*). Виділення словозміни ойконімів цієї групи обумовлене насамперед тим, що в українській мові наявне також відмінювання власних назв на *-ів* — прізвищ, близьких до прикметників. Їх відмінювання багато в чому збігається, але все ж в його основі лежать різні принципи¹⁹. А. Ю. Кримський також наголошує, що «передостанній склад непрямих відмінків назв міст на *-ів* — де в російській мові тільки *-е*: *Канев*, *Млеев*, *Дашев* та ін. — в українській неусталений і схильний до звукових варіацій, цей склад (за винятком стійкого *Київ*)²⁰ виникає в

¹⁶ Див. Акад. О. Л. Шахматов — Акад. А. Г. Кримський, Нариси..., стор. 89—90.

¹⁷ Про історію питання див. Д. І. Мишко, Звідки пішла назва «Україна». — «Український історичний журнал», 1966, № 7, стор. 41.

¹⁸ Див. А. Кримський, Украинская грамматика..., т. II, вып. 1, стор. 65.

¹⁹ Див. там же, т. II, вып. 1, стор. 66.

²⁰ Ми не розглядаємо тут, як і в інших працях, помилкових положень А. Ю. Кримського, до яких належить і віднесення відмінювання ойконіма *Київ* до зразка «колір» (род. в., за Кримським, «коліру») і под. Адже він розглядає *Київ* поза його етимологією.

таких назвах то в складі архаїчного, ще загальнослов'янського суфікса **-ев**, то у вигляді дещо новішого (але також старовинного, давньоукраїнського) суф. **-ьов**, **-йов** (а після шиплячих **-ов**), і це чергування буває досить капризним, а в локальній вимові окремих місцевостей виникають тут у непрямих відмінках замість **е** і **о** ще й нові звуки (**-юв**, **-яв**, **-ів**), неприпустимі для внесення в літмову, але які підбивають того, хто пише, на орфографічні помилки»²¹.

А. Ю. Кримський широко використовує ономастику і для підтримки, обґрунтування лінгвістичних концепцій, які безпосередньо з наукою про власні імена не пов'язані. Так, відомо, що класифікації писаних пам'яток давньої української мови здійснюються за властивими їм мовними особливостями. Власне, на цих же підставах поділяються й українські грамоти XIV та XV ст. на галицькі, буковинсько-молдавські, київські²². Але для їх локалізації і встановлення відносної хронології майже вирішального значення набуває ономастика. Це ґрунтується на тому, що в різного роду грамотах наявні кілька структурних підрозділів, органічно пов'язаних із ономастикою. Кожен з них має своє специфічне оформлення, обов'язковими складниками якого є відомості про особу, яка видає грамоту, особу, якій вона адресується, свідків, назви місця виконання документа, а також і зазначення писаря. У зв'язку з тим, що об'єктом грамот є майже завжди земля з усіма елементами своєї поверхні, то в них містяться й відомості про населені пункти, річки, ліси і т. д. або як прямі об'єкти, або ж як певні знаки (напр., при розмежуванні). Ось окремі їх зразки: «И сталося подъ державою великого кроля Краковского Казимира» (Свідчий лист галицького старости Оти 1371 р.)²³; «Дали ему село у Теробовльскии волости Новосельцѣ» (Межева грамота галицького старости Гнівоша 1393 р.)²⁴; «Мы, Иліа воевода, господар земли молдавских» (Львівська присяга Молдавського господаря

²¹ А. К р ы м с к и й, Украинская грамматика..., т. II, вып. 1, стор. 67.

²² Див. Акад. О л. Ш а х м а т о в — Акад. А г. К р и м с ь к и й, Нариси..., стор. 156—168.

²³ А. К р ы м с к и й, Украинская грамматика..., т. I, вып. 2, стор. 420.

²⁴ Т а м же, стор. 420.

1436 р.)²⁵; «Сим листом моим надаю городище Тимолов из лѣсомъ Гнилецкимъ, Томиловымъ, Печенѣжцемъ, Ключевомъ, Бугаевскомъ и иными лѣсами... Городища над рекою Русавою,.. Кусницею,.. Кусничкою,.. Каменицею. Землю держати маєть по самую Сухую Каменицю,.. по рѣчку Рашѣковъку» (Дарча грамота кн. Семена Олельковича 1459 р.)²⁶.

Ономастика використовується А. Ю. Кримським як неспростовне джерело для висновків і узагальнень і в інших пам'ятках. Так, у своїй рецензії на працю І. Франка «Іван Вишенський і його твори» А. Ю. Кримський на основі ономастичних даних спростовує тези автора рецензованої праці про те, що при дворі кн. Острозького нібито був якийсь іменитий родич Ів. Вишенського. Поряд з іншими аргументами, А. Ю. Кримський відзначає, що «згадуваний в уніатському «Антирезисі» Wiszeński не міг бути родичем Ів. Вишенського хоч би тому, що ці два прізвища навіть фонетично не збігаються. Містечко зветься «Вышня» (кор. «выс»). Іоанн досить акуратно пише в цій назві і в своєму прізвищі «ы», теж «ы» пишуть і сучасники в прізвищі «Вишенський»²⁷.

До ономастики звертається А. Ю. Кримський і в своїх орієнталістичних студіях. Так, розглядаючи проблеми історії Класичної Албанії (Північного, або Кавказького /Азербайджану), він спеціально наголошує, що «простежити хоч би у найзагальніших рисах або віхах історію названих (у джерелах.— К., Ц.) десятка міст — це означає стисло подати все найістотніше для загальної історії обох берегів Албанії, або, по-сучасному, Кавказького Азербайджану»²⁸.

А. Кримський широко використовує ономастику і для ілюстрації багатьох своїх висновків і положень. І це досить характеристично. Саме ономастичний матеріал, відповідно до своєї специфіки, однією з найхарактерніших рис якої є фонетична й морфологічна стійкість у порівнянні з світом апелятивів, виявився в науковій лабораторії

²⁵ Акад. О. л. Шахматов — Акад. А. г. Кримський, Нариси., стор. 161.

²⁶ Там же, стор. 166—167.

²⁷ А. Кримський, Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинения, К., 1895, стор. 11.

²⁸ А. Кримський, Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании).— «Сборник в честь акад. С. Ф. Ольдероге», М.— Л., 1934, стор. 289 і далі.

вченого одним з найцінніших і незамінних. Ономастичні ілюстрації він використовує найбільше в працях лінгвістичних, але широко представлений ілюстративний ономастичний матеріал і в творах з історії, літератури, культури різних народів і мов.

З мовознавчих творів А. Ю. Кримського ономастика як ілюстративний матеріал зосереджена насамперед в його українських граматиках та в нарисах з історії української мови. І це такою мірою, що до своєї розвідки з історії української мови вчений був змушений навіть додати спеціальний словничок особових імен арабських істориків і географів IX—X ст.²⁹ Тут і ономастичні ілюстрації з української фонетики, орфоєпії, морфології і т. ін., історії українського вокалізму й консонантизму, і приклади — ономастичні ілюстрації з інших слов'янських (переважно східнослов'янських) і неслов'янських мов. Наприклад, вираження категорії роду в українській мові подається в порівняльному плані з російською з такими прикладами, як рос. *Сибирь* (ж. р.) і укр. *Сибір* (ч. р.), де послідовно визначається відповідно жіночий чи чоловічий рід, але за А. Ю. Кримським уже *Волинь* і *Умань* в українській мові можуть мати значення і чоловічого і жіночого родів, а в російській — тільки жіночого і т. п. Або вживання в чоловічому відмінюванні і в загальному роді слів, що визначають професію, як «Леся Українка — один із найкращих поетів» при нормативному *авторка, приятелька* і т. п.³⁰, чи майже суцільні вибірки з ономастики українських (і східнослов'янських) писаних пам'яток³¹.

Вище вже відзначалося, що питання українського правопису були в полі зору вченого. Йому, зокрема, належить нарис історії українського правопису³². Але питанням

²⁹ Див. Акад. О л. Ш а х м а т о в — Акад. А г. К р и м с ь к и й, Нариси..., стор. 131—134. Насправді тут і різні етноніми, чимало антропонімів і окремі ойконіми.

³⁰ Див. А. К р ы м с к и й, Украинская грамматика, т. II, вып. 1, стор. 5 і далі.

³¹ Див. А. К р ы м с к и й, Украинская грамматика, т. I, вып. 2, стор. 201 і далі; А л. Ш а х м а т о в, Украинская грамматика Крымского.— «Rocnik slawistyczny», т. 2, Краків, 1909, стор. 135.

³² А. К р и м с ь к и й, Нарис історії українського правопису до 1927 року.— «Записки Історично-філологічного відділу АН УРСР», кн. XXV, 1929; й о г о ж, Украинская грамматика, т. I, вып. 1, стор. 217—269. Тут розглядаються загальні основи та історія українського правопису, подається багатий ономастичний матеріал.

правопису власних імен (географічних і особових) А. Ю. Кримський приділяв спеціальну увагу.

Якщо вдатися до сучасної термінології, то взагалі вчений підтримував принцип транскрибування власних назв у межах одного регіону, але був за застосування принципу транслітерації, коли йшлося про їх глобальне охоплення. І в його правописних настановах, що стосуються власних назв окремого мовного масиву, провідною є тенденція правописної єдності, хоч і з застереженням про доцільність урахування і традиційних говіркових особливостей у цій галузі. Правда, стан українського правопису на той час був таким, що в окремих випадках А. Ю. Кримський виявляв схильність і до правописного дуалізму³³.

Проте проблеми правописної нормалізації в галузі власних імен продовжують існувати і тепер. Тут і питання правописних контактів між національними правописами нашої багатомовної країни та ще й з структурною різноманітністю її мов, тут і проблема правописних стосунків українського правопису з правописами інших мов світу і т. д. У всій цій копіткій і важливій роботі ми повинні дбати як про змістовність і естетичну красу власного імені на нашій землі, так і про мовне його оформлення відповідно до норм рідної мови. З цього погляду знаходять свою оцінку і правописні настанови А. Ю. Кримського щодо власних імен.

Що ж до завдань введення ономастичного матеріалу в художні твори як окремої проблеми, то із спостережень над уживанням А. Ю. Кримським ономастики як у творах прозових, так і поетичних, впливає той висновок, що здебільшого різні категорії ономастики залучаються як засіб узагальнення й типізації. Введення ономастичного матеріалу до художнього твору сприяє відтворенню реалістичності зображуваного, дозволяє реалізувати художній задум навіть за тих умов, коли ономастика виступає тільки в функції локалізаційно-географічних орієнтирів. Саме цей принцип використання ономастики і з такою художньо-зображувальною настановою властивий А. Ю. Кримському як письменникові. В інтересах «ономастичної стилістики» необхідно в подальшому дослідити шляхи і способи введення ономастики в його прозові та поетичні твори.

³³ Див. А. К р и м с к и й, Українська грамматика, т. I, вып. 1, стор. 269.

Велика і різноманітна ономастична спадщина А. Ю. Кримського вражає. Хай не в усьому ця спадщина кореспондує сучасній науці про власні імена, але вона є одним із стимулів дальшого розвитку української ономастики нашого часу.

А. П. Непокупний

ПОЛІССЯ
В МОВОЗНАВЧИХ ІНТЕРЕСАХ
А. Ю. КРИМСЬКОГО

В історії дослідження Полісся в українському мовознавстві помітне місце посідає академік А. Ю. Кримський. Він народився на півдні Полісся у м. Володимирі-Волинському, й інтерес до цього краю, до збирання й опрацювання матеріалів поліських говорів можна простежити на протязі майже всього піввікового періоду наукової діяльності вченого, починаючи з використання ним поліських лексичних прикладів у статті «Наша мовна скрута та спосіб зародити лихові»¹ й закінчуючи монографією «Історія української мови», яку академік готував до друку в останні роки свого життя. В кінці свого життєвого шляху він писав: «Читання книжок різними мовами робило мені величезну насолоду»². До цього можна додати, що А. Ю. Кримський з неменшою цікавістю читав в оригіналі й записи українського фольклору та діалектних текстів. У величезному ареалі його лінгвістичних інтересів — від мови басків на заході до якутської й китайської на сході і ефіопської на півдні — знайшлося місце і для порівняно невеликого Полісся. У дев'яностих роках минулого століття, коли А. Ю. Кримський тільки-но розпочинає свою наукову діяльність, Полісся, територію якого він визначав, так би мовити, за рухом стрілки годинника, як киево-волинсько-мінсько-чернігівсько-полтавське³, вже вабило

¹ Див. «Зоря», 1891, № 24.

² А. К р и м с ь к и й, Изучайте иностранные языки! — Газ. «Советская Украина», 28.XII 1940 р.

³ Див. Акад. А г. К р и м с ь к и й, Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася. — Акад. О л. Ш а х м а т о в — Акад. А г. К р и м с ь к и й, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв., стор. 93.

до себе дослідників своєю старовиною і своєрідністю. 1890 р. у Києві В. З. Завітневич публікує в «Чтениях в историческом обществе Нестора-Летописца» звіт про археологічну поїздку у Прип'ятське Полісся, у Петербурзі виходить у світ збірник Д. Г. Булгаковського «Пинчуки», а М. В. Довнар-Запольський провадить фольклорно-етнографічну експедицію на Пінщину. Результатом цієї експедиції стала книжка про Білоруське Полісся⁴. Рецензія на цю працю М. В. Довнара-Запольського і є, власне, початком поліських студій А. Ю. Кримського.

У бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР зберігається примірник названої книжки з написом «А. Е. Крымскому от уважающего М. Довнар-Запольского» і — що особливо цінно — з зауваженнями до тексту, зробленими Кримським на полях (олівцем). Ці нотатки Кримського передують опублікованій у Києві у 1896 р.⁵ його рецензії на книгу «Белорусское Полесье», яка (рецензія) у збірці праць академіка 1928 р. перероблена на статтю під назвою «До етнографії Полісся»⁶. Таким чином, ми маємо змогу простежити за розвитком поглядів Кримського на трьох етапах: до друку (1895), у першій (1896) та другій (1928) редакціях тексту.

Особливий інтерес викликають насамперед ті «читацькі» примітки А. Ю. Кримського, що не потрапили до друкованого тексту рецензії. Наприклад, на полях коло однієї з пісень (стор. 14) занотовано: «Ільвів — часто згадується». До пісні «Там у полі є криниця» (стор. 86) зроблено зауваження на полях: «Романс, співається по містечках, у Києві і по Київщині».

Слід відзначити, що протягом своєї наукової діяльності Кримський неодноразово звертається до Пінщини. Він розглядає говірки Пінщини крізь призму явищ української мови⁷, порівнює окремі мовні факти Чернігівщини та Пінщини⁸ (а це протилежні кінці Полісся) і, наводячи

⁴ Див. «Белорусское Полесье. Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнаром-Запольским. Вып. 1. Песни пинчуков. (С приложением карты северной части уезда и статьи о говоре)», К., 1895.

⁵ Див. «Киевская старина», 1896, січень, стор. 30—42.

⁶ Див. Акад. А. Г. К р и м с ь к и й, Розвідки, статті та замітки, I—XXVII, К., 1928, стор. 231—265.

⁷ Див. А. Г. К р и м с ь к и й, Волосова борода.— «Розвідки...», стор. 3.

⁸ Див. А. Г. К р и м с ь к и й, До етнографії Чернігівщини.— «Розвідки...», стор. 276.

факти колонізації поліщуками південної частини Васильківського повіту на Київщині, наголошує на тому, що це були поліщуки не київські і не волинські, а пінські⁹.

Увага А. Ю. Кримського до перехідних від української мови до білоруської говорів Пінського Полісся була цілком своєчасною і виправданою. Адже через десять років після рецензії А. Кримського було опубліковано відгук О. Шахматова на словник Б. Грінченка, де було вказано на відсутність північномалоруських матеріалів як на один з основних недоліків словника. Показово, що в переліку пропущених джерел О. Шахматов називає, зокрема, саме праці з території Пінщини. «Словарь, собранный редакцией «Киевской старины», исключил из своего состава северномалорусское наречие... Так, среди источников нет этнографического сборника «Пинчуки» Д. Г. Булгаковского (СПб, 1890), ... нет в указателе и труда Zieńkiewicza «Piosenki gminne ludu pińskiego»¹⁰. І нарешті найважливіший висновок цієї рецензії: «Исключить из малорусского словаря северномалорусские говоры так же неправильно, как неправильно было бы исключить из словаря великорусского языка северновеликорусские или южновеликорусские говоры»¹¹.

З наведеної оцінки «Словаря української мови»¹² цілком виразно можна усвідомити, наскільки своєчасним і необхідним був загальний інтерес А. Ю. Кримського до Полісся.

Звернімося до загальної концепції Полісся у А. Ю. Кримського, оскільки Пінщина — це лише частина території поліських говорів. Щодо загального мовного

⁹ Див. А. К р ы м с к и й, Филология и погодинская гипотеза, К., 1904, стор. XIV.

¹⁰ А. А. Ш а х м а т о в, Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь.— «Киевская старина», т. ХСIII, 1906, май — июнь, стор. 195.

¹¹ Т а м ж е, стор. 198.

¹² Пор. сучасну позицію щодо рецензії О. О. Шахматова: «Думка О. Шахматова значною мірою справедлива: як попередні упорядники, так і Б. Грінченко свідомо чи напівсвідомо відсунули лексичні матеріали північних говорів на другий план» (М. М. П и л и н с ь к и й, З історії розвитку української лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка).— «Дослідження з мовознавства», К., 1962, стор. 12). І, до речі, саме через відсутність поліських матеріалів словник Б. Грінченка не дає підстав для хоча б побіжного уявлення про вживання литовських слів в українській мові, як, за його даними, намагаються це зробити деякі дослідники (див. V. Urbutis, Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai.— «Baltistica», V (1—2), 1969, стор. 43—68, 149—162).

характеру Полісся А. Ю. Кримський писав: «... історія малоруської мови у XV—XVII віках зійшла на те, що... архаїчні говірки випиралися щораз далі й далі на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної малоруської мови не вмерли й до сьогодні»¹³.

Виділяючи в українській (за його термінологією — «малоруській») мові три наріччя, А. Ю. Кримський одне з них називав північним («речь литвацкая»), архаїчним, яким говорять «північні малоруси (у тому числі жителі Чернігівщини), жителі київського і волинського Полісся, жителі північної частини Київщини. Київ тепер межа цього наріччя»¹⁴.

У збереженні старовини вбачав Кримський й етнографічну цінність Полісся, протиставляючи його у цьому відношенні іншим, більш новітнім районам України. Так, оцінюючи етнографічні матеріали з Чернігівщини, зібрані Б. Д. Грінченком¹⁵, він порівнював і протиставляв: 1) (про прикмети і повір'я) — «найбільшу вагу мають ті матеріали, котрі призбирано не на Слобожанщині, а в північно-західних повітах Чернігівщини, близьких до Білорусії. Несвідомо-поганські пережитки... там, на північно-західній Чернігівщині зовсім не дивина»¹⁶; 2) (про вірування) — «найцінніші од усіх, через те, що в них видно ще живу віру — це ті звістки, котрі йдуть не з центральної України, а з північної частини Чернігівщини»¹⁷.

Отже, для А. Ю. Кримського Полісся було живою історією мови і побуту українського народу. Але це ще не найважливіше у ставленні вченого до Полісся.

У тій полеміці, в питаннях етногенезу українського народу, яку А. Кримський вів із О. Соболевським, Полісся для українського академіка було не музеєм мови, а стратегічним напрямком його етногенетичної концепції.

Адже О. Соболевський стверджував, що «головна маса українців в XVI ст. вийшла на Україну з Поділля і Гали-

¹³ А к а д. О л. Ш а х м а т о в — А к а д. А г. К р и м с ь к и й, Нариси..., стор. 112.

¹⁴ А. К р и м с ь к и й, Филология..., стор. 87.

¹⁵ Див. Б. Д. Г р и н ч е н к о, Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч., вып. I, Чернигов, 1895; вып. II, Чернигов, 1896.

¹⁶ А г. К р и м с ь к и й, До етнографії Чернігівщини.— «Розвідки...», стор. 269.

¹⁷ Т а м же, стор. 271.

чини, і сусідніх з ними частин Волинської губернії,— маса, в якій безслідно зникла та порівняно незначна кількість колоністів, яку дали Україні Полісся, Київщина і Білорусія»¹⁸.

На противагу цій тезі О. Соболевського А. Кримський писав: «... віддаленість української (тобто південно-східної.— А. Н.) морфології і лексики від галицько-подільсько-волинської і її близькість до фактів мови власне Київщини, Чернігівщини і Полісся ясно нагадують, що північно-малоруські елементи відігравали в утворенні українського населення також значну роль, будучи його о с н о в о ю»¹⁹.

Отже, у О. Соболевського «головна маса українців» — з заходу, а у Кримського «основа» українського населення — з півночі; у Соболевського, так би мовити, західна (або умовно — галицька) теза, а у Кримського — північна (або власне поліська) антитеза. Ось чому можна говорити про Полісся як про стратегічний напрямок етногенетичної концепції Кримського. Таким чином, крім архаїки, Полісся привертало до себе увагу Кримського своїм місцем у процесі етногенезу українського народу — на його думку — навіть як основа «українського, тобто південно-східного, населення», що, безперечно, було перебільшенням.

Ця загальна ідея А. Кримського напевно надихала мовно-етнографічні пошуки вченого на Поліссі, і поліська антитеза А. Кримського до галицької тези О. Соболевського виразно простежується на сторінках монографії «Филология и погодинская гипотеза» у її першій публікації («Киевская старина», 1898—1899) і ще більш посилюється в окремому виданні 1904 р.

Наведемо ці місця: «Українське наріччя схоже з галицьким лише в головніших фонетичних рисах (і то в таких, які... могли розвинути в українському наріччі... самостійно, без щонайменшого впливу...), а за іншими фонетичними рисами, морфологією й лексикою українське наріччя стоїть надзвичайно близько, наприклад, до мови чернігівської і північнокиївської»²⁰; «між піснями українськими і північномалоруськими нема тієї різниці у формах, словах і зворотах мови, яка так відчутна при порівнянні пісень українських з галицькими»²¹.

¹⁸ А. К р и м с к и й, Филология..., стор. 88—89.

¹⁹ Т а м же, стор. 87.

²⁰ Т а м же, стор. 91.

²¹ Т а м же, стор. 93.

І нарешті в додатках до окремого видання своєї праці А. Кримський вказує на підтримку своїх поглядів, яку він знаходить у статті В. Милорадовича про близькість полтавського фольклору до білоруського: «Певно, білоруського характеру полтавського фольклору Милорадовичу довести не вдалося (усі зближення, які він зробив, прекрасно пояснюються не білоруським, а просто північноруським впливом), але стаття його важлива в тому відношенні, що вона встановлює більшу близькість етнографічного матеріалу України (чи хоча б Полтавщини) до північного, аніж до західного, до галицького»²².

Отже, як бачимо, у книзі «Филология и погодинская гипотеза» поліська теза Кримського нерозривно пов'язана з галицькою і постійно переслідує її як антитеза.

Іншим спрямуванням поліської концепції вченого була спроба провести безперервну мовну лінію від найдавніших пам'яток до сучасних говірок Полісся. Загальний архаїчний характер поліських мовних явищ, здавалось, скорочував розрив у часі між зіставляваними об'єктами і, таким чином, робив можливим саме зіставлення. Пор., зокрема, примітку Кримського до однієї з «Песен пинчуков»: «... держаўши край собѣ» (підкреслено) — на полях: Изб < орник > 1073: тебѣ дѣля»²³.

Маючи на увазі радянські дослідження лексики Полісся останніх років²⁴, слід підкреслити, що перше цілеспрямоване дослідження поліської лексики фактично провів саме А. Ю. Кримський. Як висновок цього дослідження були слова: «Безліч предметів і понять на теперішній північній та середній Київщині ХХ століття до цього часу зберегла у величезній масі ту саму старовинну назву, що й у київському літопису ХІ—ХІІІ ст.»²⁵.

Оцінюючи цей висновок, Л. А. Булаховський схарактеризував його як «думку-враження» Кримського, до якої він (Булаховський) не може приєднатися, бо «в цілому... зв'язок із староруською давниною в лексиці української

²² А. Кримський, Филология..., стор. XVIII.

²³ М. Довнар - Запольский, Белорусское Полесье., стор. 56 (примірник бібліотеки Інституту мовознавства АН УРСР).

²⁴ Див. «Лексика Полесья», М., 1968; «Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика)», М., 1968; «Лексика Полесья у прасторы і часе», Мінск, 1971.

²⁵ А. Кримський, Древнекиевский говор, СПб., 1907, стор. 25.

мови відносно обмежений, і на це були свої певні історичні причини»²⁶.

Проте в іншому місці своєї праці Л. А. Булаховський пише: «Дуже цінний аргумент про зв'язки сучасної української лексики зі староруською в свій час вніс А. Ю. Кримський («Древнекиевский говор», 85)» — йдеться про назву квітки *ліпок* (*лѣпок*) — і визнає також певну цінність за іншою вказаною Кримським паралеллю — словом *глек*, яке відповідник собі з живих мов має лише в українській та білоруській²⁷.

Таким чином і друге, «старокиївське» спрямування поліської концепції Кримського, якщо абстрагуватися від конкретної мети дослідження й полеміки, яку вів автор, об'єктивно сприяло вивченню архаїчних рис у фонетиці й архаїчних шарів у лексиці, насамперед, Київського Полісся. Розглянуті матеріали дозволяють усвідомити той факт, що Кримський був першим українським вченим, який цілеспрямовано вів дослідження лексики Полісся.

На сторінках різних праць А. Кримського розсипано чимало слів, які, безперечно, становлять інтерес для сучасних дослідників лексики, зокрема поліської, тим цінніших, що автор здебільшого подає при них географічні орієнтири. Так, *висмичок* «бугорок» (Київщина)²⁸ — пор. *висмичок* «підвищення на дсрозі» (Кіровоградська обл.)²⁹; *овдютка*, вар. *овдотка* «плямувата болотяна рибка» (північно-київське)³⁰ — пор. *овдюшка* (Димерський, Іванківський р-ни Київської обл.)³¹. «У північній та середній Україні особлива сумка називається як *кайстра* (лат. *canistrum*), так і *тайстра* — особливо на Поліссі»³² — пор. *кайстра*, рідко

²⁶ Л. А. Булаховський, Питання походження української мови, К., 1956, стор. 103.

²⁷ Там же, стор. 89. До речі, Ф. П. Філін у статті «Древнерусские диалектные зоны и восточнославянские языки» («Вопросы языкознания», 1970, № 5) теж використовує як ареально характеристичну лексичну знахідку А. Ю. Кримського — *лѣпѣкъ* «род цветка».

²⁸ Див. А. Г. Кримський, Михайло Комар. — «Розвідки...», стор. 305.

²⁹ Див. Т. А. Марусенко, Материалы к словарю украинских географических апеллятивов. — «Полесье», стор. 221.

³⁰ Див. А. Кримський, Древнекиевский говор, стор. 11.

³¹ Див. П. С. Лисенко, Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся, К., 1961, стор. 46.

³² А. Кримський, Древнекиевский говор, стор. 16.

*тайстра*³³; *яклити* (зам. *ятлити*, *дятлити*) на Київщині та Чернігівщині «настирливо канючити», «довбати» від *якіл*, зам. *дятіл* (*дятел*)³⁴ — пор. *якілка* «дятел»³⁵ тощо.

У деяких випадках лексичні свідoctва Кримського розширюють поліську локалізацію слів та виразів. Так, М. В. Никончук занотував у Житомирському Поліссі вираз *нізький на очі* «короткозорий»³⁶. Цей вираз, до речі, має паралелі в білоруській (*нізки на вочы*) та литовській (*žemiu akių*) мовах. У Кримського відзначено — *низькозорий* на Поділлі³⁷ і т. д.

Вивчаючи лексику Полісся, сучасні дослідники особливу увагу звертають на пошуки полісько-карпатських ізоглос (з продовженням в ареал південних слов'ян). Останнім часом, зокрема, цю проблему порушив М. І. Толстой³⁸, а укладена в Інституті мовознавства АН БРСР анкета з проблеми «Білорусько-українські ізолекси» (1969) містить у собі й питання: «Чи можете Ви назвати карпато-поліські ізолекси?»

Слід підкреслити, що дещо в цьому плані ми вже зустрічаємо в працях А. Ю. Кримського. Він постійно нагадує про спільність щодо архаїчності карпатських і поліських говірок, а в одному місці вказує й на ізолексу. Так, виділивши в текстах Довнара-Запольського термін *жуковіна* «(золотая жуковінка... купована ў Вильні — слово персидсько-арабське, означає «коштовна прикраса)», Кримський відзначає, що «у такому розумінні слово це заціліло в карпатських горах і, як видно, заціліло й на Поліссі. У староруському письменстві воно трапляється часто»³⁹.

Необхідно додати, що у своїх інколи побіжних зауваженнях щодо лексичних зв'язків поміж далекими терито-

³³ Див. П. С. Лисенко, Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся, стор. 33, 63.

³⁴ Див. А. Кримський, Древнекиевский говор, стор. 16.

³⁵ Див. П. С. Лисенко, Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся, стор. 72.

³⁶ Див. Н. В. Никончук, Сравнительный анализ лексики трех сел Житомирского Полесья. Автореф. канд. дисс., Одесса, 1970, стор. 15.

³⁷ Див. А. Г. Кримський, Михайло Комар.— «Розвідки...», стор. 305.

³⁸ Див. Н. И. Толстой, Об изучении полесской лексики.— «Лексика Полесья», М., 1968, стор. 12—16.

³⁹ А. Г. Кримський, До етнографії Полісся.— «Розвідки...», стор. 245.

ріями Кримський інколи випереджав свій час. Так, ще в 1906 р. він вказав на болгарсько-північноросійську ізоглосу: «Де-небудь на холодній півночі можна спіймати таке, здавалося б, типово болгарське слово, як *голям* «великий», пор. в'ятське *голямый* = «высокорослый, верзила»⁴⁰. Пор. більш як через 60 років постановку цього питання в статті Г. П. Клепикова⁴¹.

Сміливим є також припущення Кримського про те, що слово *кожнас* литовці запозичили «від малорусів і білорусів». «Ця литовська форма,— пише Кримський,— відома мені в Сувалкській губ.— в Маріямпольському, Владиславівському і Вілковишському повітах, а в Ковенській губ.— над Німаном»⁴².

Не викликає сумніву те, що творчий доробок Кримського з українського мовознавства ще багато в чому лишається для нас невідкритим і неоціненим. В одній із своїх статей А. Кримський, між іншим, сказав: «Що ж до творів наукових, то вони взагалі мають лиш тимчасову вартість...»⁴³. Напевно, ці слова не можуть бути адресовані до самого Кримського, звертання до праць якого є необхідним і тоді, коли, здавалося б, дослідження певної теми ще не має довгої традиції. Тема Полісся — наочний приклад цього. У цьому плані Кримський ще не дістав належної оцінки. Характерно, наприклад, що в праці Булаховського «Питання походження української мови», де знайшли найбільш повну оцінку україністичні роботи Кримського, тема Полісся в поглядах славіста-сходознавця залишається не сформульованою, а сам термін Полісся і в розділі про українсько-білоруські мовні зв'язки навіть не згаданий.

Поліські інтереси Кримського були відзначені лише в огляді розвитку української діалектології А. А. Моска-

⁴⁰ А. К р и м с к и й, Древнекиевский говор, стор. 30.

⁴¹ Див. Г. П. К л е п и к о в а, О некоторых южнославянско-севернорусских лексических параллелях.— «Советское славяноведение», 1970, № 3, стор. 67—77.

⁴² А. К р и м с к и й, Украинская грамматика, т. II, вып. 1, М., 1907, стор. 108. У сучасному мовознавстві нам відома лише єдина спроба визначити українізм у литовській мові — це слово *кигарка* «птаха» з укр. *курінка* через білоруське посередництво (див. J. P a l i o n i s, Lietuvių literatūrinė kalba XVI—XVII a., Vilnius, 1967, стор. 281.)

⁴³ А. К р и м с ь к и й, Про нашу літературну мову.— «Літературно-науковий вісник», т. XVI, кн. X, вид. II, Львів, 1901, стор. 43.

ленком. Говорячи про період 1917—1933 рр., автор слушно відзначив: «Можливо, що саме під впливом А. Кримського українські діалектологи цього періоду приділили багато уваги саме вивченню українських дифтонгічних говорів»⁴⁴. Звичайно, Полісся— це лише одна з гілок на могутньому й розлогому дереві наукових інтересів А. Ю. Кримського. Започаткована А. Ю. Кримським поліська традиція в українському мовознавстві продовжується й по сьогодні.

Г. І. Нікулін

А. Ю. КРИМСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК МОВ БЛИЗЬКОГО І СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

Мовознавчі дослідження є лише однією з ланок багатогранної і різнобічної наукової діяльності А. Ю. Кримського. Переважна більшість праць ученого присвячена питанням історії, етнографії, історії релігій (зокрема, мусульманства і різних мусульманських сект) семітських, іранських і тюркських народів, питанням становлення і розвитку їхніх літератур (і окремих художніх творів), культури і освіти.

Проте не можна не відзначити важливості тих праць і лекцій А. Ю. Кримського, які безпосередньо присвячені східним мовам, так само, як і його зауважень, що містяться в примітках і коментарях до праць з мовознавства інших авторів.

У відомій праці «Семитские языки и народы» А. Ю. Кримський не обмежується доданням нового фактичного і бібліографічного матеріалу і доповненнями, які мають загальновідомий характер. У додатках до глав праці Т. Нельдеке він висловлює свої думки про складні загальнотеоретичні питання, такі, як характер формування єдиної класичної арабської мови, причини відхилення живої арабської мови в процесі її розвитку від класичної мови, причини розпадання її на окремі говори. Використовуючи власні спостереження, він розглядає питання про відмирання іменної флексії в арабській мові, про що можна,

⁴⁴ А. А. Москаленко, Нариси історії української діалектології (радянський період), Одеса, 1962, стор. 6.

на думку вченого, зробити висновок на підставі даних епіграфічних пам'яток. Оперуючи ілюстративним мовним матеріалом, А. Ю. Кримський торкається питання про роль зовнішніх і внутрішніх факторів, що зумовлюють специфіку мовних явищ в окремих арабських діалектах, і виступає проти перебільшення ролі впливів з боку інших мов, з якими взаємодіяла арабська мова¹.

Процеси змін арабської мови і розпадання її на діалекти, які поширилися далеко за межі своєї первісної території, за А. Ю. Кримським, були викликані зовнішніми і внутрішніми причинами. До зовнішніх причин, що впливали на розвиток мови, належать такі, як зміна арабами свого первісного місця проживання і розселення їх по різних місцевостях на великій території з новими історичними і побутовими умовами (культурними, кліматичними та ін.).

В арабів північних, що відокремилися ще в доісламський період, окреме наріччя (з такою, наприклад, рисою, як ослаблене відмінювання) утворилося теж ще в доісламський період. Другою зовнішньою причиною А. Ю. Кримський вважає засвоєння арабської мови іншими народами і племенами (південними арабами, арамейцями, фінікійцями, іранцями, греками, коптами, берберами, іспанцями та ін.).

А. Ю. Кримський не поділяє помилкових поглядів арабських учених, які переоцінювали роль іншомовних впливів у процесі формування арабських говорів і вважали їх за єдину причину мовних змін.

Головним фактором, що обумовлює розвиток мови, А. Ю. Кримський вважає внутрішні причини, до яких відносить загальні закони розвитку мов. «Головна ж, внутрішня причина поступового відхилення арабської мови від старовинного класичного типу, причина «також розпадання колишньої єдиної мови на кілька говорів, була і досі є в загальних законах органічного, природного розвитку кожної мови», — писав А. Ю. Кримський².

Арабська класична мова, за словами А. Ю. Кримського, відігравала в процесі розвитку арабських діалектів

¹ Див. «Семитские языки и народы» Т. Нельдеке в обработке А. Крымского (с участием академика П. К. Коковцева), М., 1903, стор. 67.

² «Семитские языки и народы» Т. Нельдеке в обработке А. Крымского (с участием П. К. Коковцева), М., 1915, стор. 109—110.

таку саму роль, як латинська і церковнослов'янська в процесі розвитку романських і слов'янських мов³.

А. Ю. Кримський заперечував неправильні твердження західноєвропейських учених, які доводили, нібито між живими арабськими говорами і давньою класичною або літературною мовою існують лише незначні відмінності, що робить неправомірним зіставлення їх з романськими мовами, які виникли на базі латинської мови. А. Ю. Кримський відзначав, що хоча немає жодного з живих арабських діалектів, який би віддалявся від класичної арабської мови так сильно, як французька або румунська мова від латини, але, з другого боку, немає жодного арабського наріччя, яке стояло б так близько до класичної арабської мови, як близько стоїть до латинської мови сардинське лугодорське наріччя (мова), яким і досі розмовляють у Сардинії, хоча проміжок часу, який відділяє це наріччя від живої латини, є значно тривалішим, ніж той, що відділяє сучасні арабські наріччя від класичної мови.

Особливу увагу А. Ю. Кримський приділяє питанню про риси, властиві спільній прасемітській мові, які можна реконструювати на підставі даних арабської мови та інших споріднених їй мов (асірійської, арамейської, гебрійської). При цьому, на його думку, повинні враховуватися не тільки спільні риси, а й відмінності, які існують в окремих мовах.

Важливе значення надається арабській мові тому, що вона зберегла багато рис точніше, ніж інші семітські мови, зокрема, первинну кількість приголосних звуків, короткість голосних у відкритих складах у середині слів, а також чимало граматичних особливостей, що певною мірою були затемнені в інших мовах (види дієслова в порівнянні з гебрійськими і арамейськими, утворення пасивного стану шляхом спеціальної внутрішньої огласовки, яке було втрачене частково гебрійською і повністю арамейською мовами, форми двоїни у дієвідмінюванні та ін.)⁴.

А. Ю. Кримський, даючи загальну характеристику граматичної будови арабської мови (опис часової дієслівної системи і дієвідмінювання, фонетичних рис), зіставляє особливості будови семітських мов з будовою індоєвропей-

³ Див. «Семитские языки и народы» Т. Нельдеке в обработке А. Крымского (с участием П. К. Коковцева), М., 1915, стор. 128—129.

⁴ Див. «Семитские языки и народы» Т. Нельдеке в обработке А. Крымского (с участием академика П. К. Коковцева), М., 1903, стор. 43.

ських, вказуючи на специфіку семітських коренів (зміни їхнього фонетичного вигляду внаслідок сполучуваності з суфіксами і префіксами), і пояснює цим, слідом за Е. Рена-ном, швидкий розвиток фонетики і морфології індоєвропейських мов на противагу сталості семітських коренів і семітської морфології взагалі.

Вказуючи на більш архаїчний характер арабської мови в порівнянні з гебрійською (зокрема, в галузі фонетики), А. Ю. Кримський пише про одну з шкіл у Палестині (в Яфі), де викладання провадилося гебрійською мовою: «У вимові учнів цієї школи (принаймні тих, з якими я мав нагоду зустрітися) виявляється благотворний вплив арабської, тобто незіпсованої семітської фонетики, з якою яфінці не можуть не зрізнитися з дитинства»⁵.

А. Ю. Кримський обережно ставиться до спроби встановлення спорідненості між семітськими та індоєвропейськими мовами. «Для наукового з'ясування питання про спорідненість родини семітської з родиною індоєвропейською не можна зближувати свідчення окремих семітських мов з окремими індоєвропейськими, але треба кожного разу встановити яку-небудь фонему або форму прасемітську і зіставляти її з відповідною фонемою або формою теж праєвропейською»⁶.

В іншому місці цитованої праці, відповідаючи П. К. Коковцеву на зауваження щодо транскрипції семітських шиплячих і свистячих приголосних, А. Ю. Кримський зазначав: «Погоджуючись з вельмишановним П. К. Коковцевим в тому пункті, що висловлюватися категорично про прасемітські шиплячі і свистячі наука поки що не дає достатніх підстав, я все ж залишаюся переконаним, що прасемітські свистячі звуки були такими ж м'якими, як і теперішні арабські, а тому найзручнішим способом умовно відтворювати російськими літерами звук сін (звук напівшиплячий) вважаю все ж таки написання *сь*, з м'яким знаком»⁷.

У монографії «Тюрки, їх мови та літератури», розглядаючи питання про впливи тюркських мов на слов'янські та інші європейські мови, А. Ю. Кримський писав: «Вплив

⁵ «Семитские языки и народы», стор. 94.

⁶ Там же, стор. 19.

⁷ Там же, стор. 43.

од тюркських мов на інші, особливо на слов'янські, був не тільки лексичний: він торкався і граматики»⁸.

До таких запозичених явищ належить поява в слов'янських мовах суфіксальних утворень для *nomen agentis* на *-чы* і *-джы* і так званих парних виразів (*Reimwörter*) типу українських *фиглі-миглі*, *хвиגי-миги*, *кидра-видра*, *шуря-буря*, *шерт-верть*, *штринь-бринь*, *яйце-райце*, *равлик-павлик*⁹.

А. Ю. Кримський підкреслює в своїх працях проникність морфологічної системи мови.

Коментуючи Т. Нельдеке (який пише: «Адже деяка схожа риса може базуватися просто на запозиченні, тому що [є такі народи, які — *Ред.*],— це цілком доведено,— запозичають у інших народів навіть основні елементи мови, запозичають між іншим, навіть важко в це повірити, числівники і навіть особові закінчення дієслів»¹⁰), А. Ю. Кримський зауважує: «Та що там казати..., коли навіть пехлеві, тобто перська мова середнього періоду (мова, яка, мабуть, була дійсно живою розмовною мовою, а не просто умовною мертвою мовою), запозичила з семітської надзвичайно істотні частини: займенники, дієслівні форми, числівники, прийменники, сполучники»¹¹.

А. Ю. Кримський дає загальну кількісну оцінку шарам української лексики, запозиченої з тюркських мов: «Дехто міг би сказати, що число тюркських запозичень і в українській і в російській мові ніяк не можна назвати незначним. Але й воно виходить справді незначна дрібниця, коли ми порівнюємо той лексичний вплив, який мала мова османської Туреччини на народи балканські, підвладні їй з XIV—XV в., на слов'ян-сербів (надто босняків) та болгар, на греків, на албанців, на румунів»¹².

У працях А. Ю. Кримського зустрічається чимало етимологій слов'янських, зокрема, українських слів східного походження (наприклад, слова «бугай», нового запозичення з тюркських мов, «боярин», також тюркського похо-

⁸ Акад. А. Кримський, Тюрки, їх мови та літератури. І. Тюркські мови, вип. II, 1930, стор. 208.

⁹ Див. там же; Аг. Кримський, Розвідки, статті та замітки, I—XXVII, К., 1928, стор. 145—146.

¹⁰ «Семитские языки и народы», стор. 23.

¹¹ Там же, стор. 24.

¹² Акад. А. Кримський, Тюрки, їх мови та літератури, стор. 203.

дження, церковнослов'янського «оусмъ», яке А. Ю. Кримський вважає арабізмом, та ін.)¹³.

Подавши огляд літератури до розділу (присвяченого тюркським впливам на мови слов'янські, романські тощо) праці «Тюрки, їх мови та літератури» і справедливо критикуючи Локоча за те, що поза його увагою залишився «Опыт словаря тюркских наречий» В. В. Радлова, і за те, що «Etymologisches Wörterbuch» Локоча не відбиває достатньо мірою українську лексику східного походження, А. Ю. Кримський побіжно пропонує власну етимологію українського слова «пирка» (назви козацької військової частини), що походить від тюрксько-арабського *фира* «дивізія», і підтримує запропоновану Ф. Є. Коршем іранську етимологію українського слова «хата»¹⁴. При уточненні етимології Т. Ковальського польського слова *сіуга* (укр. «джура», «чура») А. Ю. Кримський наводить приклади з кримсько-татарської і ногайської мов (кр.-тат. *чора* — «прислужник») і робить припущення, що тюрки запозичили це слово з перської мови, де *rohra* має значення «молодий паж»¹⁵.

А. Ю. Кримський приділяв увагу вивченню половецьких документів XVI—XVII ст., писаних вірменським алфавітом, які збереглися на Поділлі і Галичині. За дорученням Московського археологічного товариства разом з Ф. Є. Коршем і С. Є. Саковим він знайомиться з частиною таких актів XVI—XVII ст.¹⁶ Наслідком цієї роботи була доповідь Ф. Є. Корша в 1896 р., в якій підкреслювалася близькість мови вірмен, що переселилися на Україну, з мовою північнокавказьких кумиків.

Пізніше вивченням цих пам'яток займається Тюркологічна комісія Української Академії наук, яку очолював А. Ю. Кримський¹⁷. Як відомо, частина вірмено-тюркських пам'яток на Україні, що зберігалися в Києві, була видана в 1967 році Т. І. Груніним¹⁸.

¹³ Див. Акад. А. Кримський, Тюрки, їх мови та літератури, стор. 202, 208, 209; А. Кримський, Украинская грамматика, т. I, вып. 2, стор. 369—544; вып. 6, стор. 474—475, Москва — Киев — Звенигородка, 1908.

¹⁴ Див. Акад. А. Кримський, Тюрки, їх мови та літератури, стор. 207.

¹⁵ Див. там же, стор. 205.

¹⁶ Див. там же, стор. 157.

¹⁷ Див. там же, стор. 158, примітка I.

¹⁸ Див. Т. И. Грунин, Документы на половецком языке XVI в., М., 1967.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції стало питання про перехід тюркомовних народів Радянського Союзу з арабського письма на латиницю (а пізніше на алфавіти, побудовані на базі російської графіки). У лютому 1926 року І Всесоюзний тюркологічний з'їзд у Баку визнав за бажане запровадження латиниці в усіх тюркських мовах СРСР. Торкаючись цього питання, Кримський вказував на велике значення цього заходу для розвитку мов, підвищення рівня освіти і культури тюркських народів СРСР, який в наступні роки був успішно здійснений за найактивнішою участю радянських мовознавців.

А. Ю. Кримський обґрунтовує необхідність реформи письма тюркських народів і робить конкретні зауваження щодо першого проекту нового письма в Азербайджані (наприклад, до літер *q* і *ш*)¹⁹.

Серед неопублікованих сходознавчих рукописів А. Ю. Кримського є низка праць з мовознавства: «Азербайджанська мова (оповідання в перекладах на російську мову з словником)», «Граматика турецької мови», «Замітки з арабської мови», «Матеріали для вивчення мови і побуту Сирії», «Науково-практичний курс турецької мови», «Практична граматика турецької мови», «Підручник перської мови» та ін.²⁰

Однією з праць в галузі тюркології, написаних А. Ю. Кримським в останні роки його життя, є рукопис «Лінгвістична приналежність хозарів (і одномовних з ними болгарів) як хронологічний ключ для їх найдавнішої історії»²¹.

Перш за все автор підкреслює важливе значення лінгвістичних даних у тих випадках, коли історичні документи не можуть допомогти в історичних розвідках.

Спираючись на свідчення відомого арабського історика і географа середини X ст. Масуді (який в своїй праці «Кітаб ат-танбіх» пише, що хозари є такими ж тюрками, як і огузи, і за мовою належать до тюрків), а також на дані сірської історіографії (легенду про походження хозарів і болгарів, переказану єпископом Іоанном Ефеським, який жив у VI ст.) і візантійської літератури (у Генесія в X ст.),

¹⁹ Див. Акад. А. Кримський, Тюрки, їх мови та літератури, стор. 197—198.

²⁰ Див. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. I, 25513, ф. I, 25306, ф. I, 25661, ф. I, 25167, ф. I, 25333, ф. I, 25375.

²¹ Див. там же, ф. I, 25495.

посилаючись на Іпатіївський літопис, А. Ю. Кримський приходить до висновку, що хозари і булгари належали до однієї групи тюркської сім'ї народів. Відповідаючи на поставлене в назві статті питання про мову хозарів, він наводить слова арабського історика X століття Бальхія: «Мова булгарів — така, як мова хозарів, а у буртасів (тобто мордві народності фінської) мова не така»²².

А. Ю. Кримський вважає свідчення Масуді і Бальхія, які дійшли до нас у пізнішій редакційній обробці Істахрі і Ібн Хавкаля, більш імовірними, ніж те твердження, яке робить Ібн Фадлан у своїх замітках.

«Звичайно, тямущий етнограф Масуді X в. знав, ми бачили, що хозари все ж тюрки і балакають будь-що-будь по-тюркськи, але одночасний з ним доволі поверховий спостерігач Ібн Фадлан, що приїздив на Волгу в 921 році, не завагався зробити в своїх пропам'ятних записах нотатку, що, мовляв, «мова в хозарів не така як у тюрків і персів». Далі А. Ю. Кримський вказує на суперечність відомостей, які містять у собі праці Істахрі та Ібн Хавкаля, в яких повторюються думки Ібн Фадлана про хозарську мову. Істахрі та Ібн Хавкаль «самі себе побивають, бо далі наводять звістку, що слово «чорний» буде по-хозарськи «қаға» (Ібн Фадл. у Якута [неясне], т. II, ст. 438 : 6, Істахрі, ст. 233, Ібн Хавкаль, ст. 283), — ну, а що слово «қаға» є щиротюркське, про це не може бути жодних сумнівів»²³.

Приєднуючись до позиції Н. Поппе і до тих висновків, до яких цей дослідник приходить у своїх працях, А. Ю. Кримський вважає, що за деякими ознаками чуваська мова, яка, на його думку, є нащадком хозаро-булгарської мови, зближується з монгольськими і є, якщо не тюркською, то, принаймні, «тюркоїдною» мовою, і стоїть на більш давньому ступені розвитку, ніж всі інші тюркські мови. Спочатку існувала єдина мовна група, яка охоплювала мови предків монголів, чувашів і тюрків і в якій мови прачувашів, прабулгарів і прахозарів займали проміжне місце між монгольськими і тюркськими мовами. Появу хозаро-булгарів А. Ю. Кримський відносить до більш раннього періоду, ніж появу орд гуннів (IV ст. н. е.): «булгаро-хозари тоді в Східній Європі вже жили». Пізні-

²² Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, 25495.

²³ Т а м же.

ще монгольсько-чувасько-тюркська прмова розпалася на дві групи: власно монгольську і чувасько-тюркську, відгалуженням якої і стала чуваська мова (яку А. Ю. Кримський ототожнює з хозаро-булгарською); вона зберегла деякі архаїчні риси і надалі розвивалася своїм шляхом.

Архаїчні риси, які зближують чуваську і хозаро-булгарську мови з монгольськими та тюркськими мовами, були втрачені. Відгалуження хозаро-булгарів від тюрків, на думку А. Ю. Кримського, відбулося в дуже давню епоху, можливо, задовго до нашої ери.

Отже, погляди А. Ю. Кримського на проблему хозарської мови деякою мірою збігаються з поглядами В. В. Бартольда, який писав у 1927 році, що «мова хозарів, подібно до мови булгарів, була незрозумілою для решти турків і, мабуть, була тією ж мовою, залишком якої є чуваська»²⁴.

У працях А. Ю. Кримського є висловлювання про характер взаємодії мов (близькоспоріднених і різносистемних), про причини змін, які відбуваються в мовах, про процеси формування літературних мов, про дію зовнішніх і внутрішніх факторів на розвиток мов.

Для мовознавців цікавими є і ставлення А. Ю. Кримського до спроб розв'язання складних питань генетичних зв'язків між семітськими і індоевропейськими та між семітськими і хамітськими мовами.

*М. О. Баскаков, Р. В. Болдирев,
І. Г. Добродомов, А. Є. Супрун*

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ УКЛАДАННЯ ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ ТЮРКІЗМІВ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

1. Розвиток лексикографії в Радянському Союзі, укладання різноманітних тлумачних, довідкових, фразеологічних, історичних, етимологічних та інших словників східнослов'янських мов і не завжди різнобічна підготовка їх укладачів, особливо щодо деяких мов народів СРСР,

²⁴ К. М. Мусаев, Грамматика караимского языка, М., 1964, стор. 28; див. ще Н. А. Баскаков, Введение в изучение тюркских языков, М., 1969, стор. 238.

вимагає розробки відповідних універсальних довідкових посібників, де описуються ті лексичні шари російської мови, які відносяться до запозичень із тюркських, фінно-угорських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, кавказьких та інших мов. До найбільш значного шару запозичень у східнослов'янських мовах належать тюркські лексичні елементи, засвоєні слов'янськими мовами та їх діалектами, які ще передували їх формуванню починаючи десь із IV ст. н. е. Глибоке вивчення тюркських лексичних елементів може бути здійснене тільки за умови розробки універсальних «Історико-етимологічних словників тюркізмів» для російської, української та білоруської мов.

2. «Історико-етимологічний словник тюркізмів» кожної конкретної мови повинен включати в себе всі тюркські лексичні елементи, що зустрічаються як у давній, так і сучасній формі в усіх її діалектних різновидах. Разом із цим диференціація належності тюркізмів до тієї чи іншої епохи й до тієї чи іншої форми мови передається системою спеціальних позначок. Завдання того, хто займається укладанням Словника тюркізмів, полягає у відборі, описі й визначенні походження кожного слова, що належить до тюркських запозичень у складі лексики конкретної східнослов'янської мови, в усіх його хронологічних і стилістичних модифікаціях.

Основна мета словника — універсальний історико-етимологічний довідник, що охоплює основні відомості про запозичене тюркське слово, його локалізацію й належність до тієї чи іншої мовної форми, відношення до конкретної тюркської мови і поширення його в інших тюркських мовах, запозичення його в інших слов'янських й неслов'янських мовах, дату його появи в даній східнослов'янській мові, шляхи проникнення (через угорську, французьку, румунську та ін.), про всю різноманітність його значень і вживання в даній мові, про всі існуючі його етимології, про слововжиток його у сучасній мові й похідних від нього слів, про відповідну бібліографію та ін.

3. Джерела слівників — головним чином наявні словники й картотеки сучасних і давніх східнослов'янських мов, обласні й діалектологічні словники, а також усі етимологічні словники й дослідження про тюркізми, включаючи статті в спеціальних збірниках, журналах, присвячені аналізу східної лексики.

4. У кожний із слівників включається тільки апелятивна лексика тюркського походження; власні назви (топоніми, антропоніми, етніміми тощо) та похідні від них у словники не вводяться. Проте, якщо на ґрунті даної мови тюркська власна назва набула апелятивного значення, подібні слова включаються у Словник. Вводяться у Словник також похідні від тюркських особових імен назви різного роду вчень та їх послідовників, хоч вони звичайно утворюються на ґрунті даної мови і запозиченими в них є тільки твірні основи.

У Словник включаються з особливими позначками тюркізми, що зустрічаються в мовленні місцевого російського, українського або білоруського населення тієї або іншої національної тюркомовної республіки тільки в тому разі, якщо вони одержали в даному ареалі загальнонародну вимову, наприклад, *карагач*, *тахья*, *кеса* в мові населення Середньої Азії.

5. У Словник включаються також усі слова, що належать до тюркізмів тільки гіпотетично, а також слова, які, на думку окремих дослідників, вважаються «гаданими тюркізмами», з поданням відповідних «нетюркських» етимологій і відповідної літератури.

Разом із тим, не слід вводити в Словник поодинокі випадки запозичень, що зустрічаються в мовленні або творах письменників, коли дане слово має okazіональний вжиток.

6. Маючи на увазі ту обставину, що переважна кількість запозичень з арабської, перської, монгольської та інших східних мов проходила через тюркські мови, до Словника включаються також усі східні слова з відповідними помітками про їх походження і міграції. Арабські й перські запозичення, що проникли в дану конкретну мову не через тюркські мови, включаються в Словник із відповідною позначкою про їх походження (через іспанську, французьку та ін.).

Таким чином, до тюркізмів належать всі слова, що проникли в дану мову через ту або іншу конкретну тюркську мову, незалежно від їх походження, але з обов'язковими вказівками на першоджерело (конкретна тюркська мова, арабська, перська та ін.), а також із вказівкою на шляхи проникнення даного слова в усне мовлення або літературну мову (через польську, угорську та ін.) і поясненням тієї фонетичної адаптації, сліди якої визначають мову-посередник.

7. Споріднені (однокореневі) слова тюркського походження типу *казна* і *казначей*, що увійшли в східнослов'янські мови самостійно, подаються в окремих словникових статтях із взаємним посиланням.

8. Самостійними словниковими статтями оформляються також так звані парні слова типу *шурум-бурум*.

9. Слова-синоніми в Словнику співвідносяться відповідними позначками.

10. Слова різного походження, які однаково звучать, відповідно однаково пишуться, розглядаються як омоніми, подаються як реєстрові слова в окремих словникових статтях і нумеруються римськими цифрами.

11. Словникові статті розташовуються в алфавітному порядку згідно з алфавітом відповідної східнослов'янської мови, причому в російських словах букви *е, ё та ѣ* (для давньоруських слів) не розмежовуються, тобто приймаються за одну літеру.

12. Словникова стаття складається з таких елементів: а) реєстрове слово з позначенням наголосу; б) граматичні, стилістичні, хронологічні, географічні позначки, що вказують на сферу функціонування слова і його варіантів; в) тлумачення реєстрового слова в усіх його значеннях і сполученнях з відповідною філіацією цих значень і виділенням їх арабськими цифрами; воно включає: 1) тлумачення значення, 2) синонім (наприклад, обласні слова або застарілі пояснюються синонімом з літературної мови); синоніми можуть подаватися й після описання значення, 3) антонім, 4) переклад іншою мовою; г) істотні діалектні різновиди реєстрового слова, а також похідні форми; д) зазначення найдавнішої відомої фіксації в пам'ятках писемності з наведенням повного контексту зі збереженням орфографії оригіналу; е) перша лексикографічна фіксація; є) інослов'янські паралелі, що відбивають те ж тюркське слово на слов'янському ґрунті у відповідній орфографії із зазначенням семантики; ж) наведення суттєвих для етимології відповідників за межами тюркського й слов'янського світу із зазначенням джерела запозичення; з) зазначення тюркського джерела слова з наведенням тюркських паралелей в єдиній латинській транскрипції або в орфографії оригіналу; і) історичний огляд інших етимологій білоруського, російського та українського слова.

13. Реєстрове слово подається в сучасній орфографії напівжирним шрифтом. Як реєстрова форма може бути

слово літературної мови або найпоширеніше діалектне чи архаїчне слово у початковій формі (для імен — називний відмінок однини; для прикметників — називний відмінок чоловічого роду; для дієслів — інфінітив; для інших частин мови — форми, не ускладнені суфіксацією, якщо вони репрезентовані також у писемності).

14. Тлумачення семантики реєстрового слова подається тільки для слів з обмеженою сферою вживання, слів маловідомих, що потребують тлумачення через свою незагальноживаність, тобто тлумачення буде тільки для архаїзмів, маловідомих історизмів, діалектизмів, професіоналізмів і подається воно в лапках.

15. Діалектні (діал.) й архаїчні (ст., іст.) варіанти реєстрового слова подаються після реєстрового слова. Якщо діалектні різновиди за абеткою мають знаходитися в різних місцях, то етимологічні пояснення подаються лише до одного з них, до інших робляться відповідні посилання.

Наприклад, лексико-семантичні варіанти *джабага*, *ябага* «руно степової вівці», *чебага* «ординська вовна, яку привозять киргизи», зводяться до одного тюркського архетипу і мають розглядатися разом під словом *ябага*; від слів *джабага*, *чебага* робиться посилання до відповідної словникової статті *ябага*, де повинні бути вичерпні відомості про названі тут варіанти цього слова.

Поряд із діалектними та архаїчними різновидами вибірково подаватимуться похідні слова, якщо вони зберегли особливості, що втрачені у реєстровому слові. Наприклад, *жѣмчуг*, діал. *зѣмчуг*, у похідних — *жемчужный*, *жемчужина* — давній наголос на -у-.

16. Стилiстичні ремарки ставляться після реєстрового слова і його варіантів перед тлумаченням (якщо воно є). Діалектний характер слова зазначається через географію його поширення, слова літературної мови лишаються без спеціальних ремарок; терміни мають зазначення на сферу існування. У деяких випадках стилістичні ремарки мають окремі значення слів. Ці ремарки також передують значенню.

17. Зазначення найдавнішої фіксації слова в пам'ятках писемності повинно супроводжуватися посиланням не тільки на рік (століття), але й у необхідних випадках — цитатою з відповідної пам'ятки писемності з вказівкою на видання або рукопис і сторінку (аркуш).

18. При подачі паралелей з інших слов'янських мов послідовність матеріалу залежить від кожного конкретного словника. Наприклад, для російського словника: російська (рос.), українська (укр.), білоруська (блр.), давньоруська (д.-р.), болгарська (болг.), македонська (мак.), сербохорватська (схв.), словацька (слц.), словенська (слн.), старослов'янська (ст.-сл.), польська (пол.), чеська (чес.), верхньолужицька (вл., в.-луж.), нижньолужицька (нл., н.-луж.), полабська (полаб.). Інослов'янський діалектний матеріал подається вибірково після літературної форми, відділяється від останньої комою, міжслов'янські відповідники різних мов відділяються одне від одного крапкою з комою.

19. Зазначення найвірогіднішого тюркського джерела подається стисло й передує переліку тюркських (тюрк.) форм слова, які подаються в такій загальній послідовності, що залежить звичайно від конкретного слова, наприклад: чуваська (чув.), половецька (полов.), чагатайська (чаг.), татарська (тат.), башкирська (башк.), кримсько-татарська (кр.-тат.), караїмська (кар.), кумицька (кум., кумиц.) карачаєво-балкарська (к.-балк.; карач., балкар.), ногайська (ног.), каракалпацька (к.-калп.), казахська (каз.), азербайджанська (азерб.), турецька (тур.), давньотюркські форми (д.-тюрк.) і інші: хакаська (хак.), шорська (шор.), чулимсько-тюркська (чул.-тюрк.), киргизька (кирг.), алтайська (алт.).

Якщо деякі тюркські слова є наслідком взаємних запозичень, то це відзначається в дужках після запозиченого слова вказівкою на джерело.

Тюркські діалектні форми йдуть після форм літературної мови, відділяючись від останніх комою. Дані з різних мов відмежовуються одні від одних крапкою з комою.

Наприкінці переліку тюркських форм наводяться етимологія тюркського слова, якщо вона відома, а також відповідники в монгольських і тунгусо-маньчжурських мовах; якщо останні є джерелом тюркських слів або, навпаки, є запозиченнями з тюркських мов, то шляхи міграції слова відзначаються стисло — лише вказівкою на джерело (без наведення самої форми, яка була цим джерелом).

20. Наявність слова за межами алтайського й слов'янського мовних світів відзначається в міру потреби в такому порядку мов: 1) балтійські (балт.; лит., латис., прус.),

2) германські (герм.; дісл., гот., нім.), 3) іранські (іран.; ав., перс., осет.), 4) романські (ром.; лат., рум., фр., ісп., іт.), 5) грецька (гр.), 6) албанська (алб.), 7) фінно-угорські (ф.-угр.; фін., ест., манс., хант., мар., морд.), 8) самодійські (самод.), 9) кавказькі (кавк.), 10) семітські (семіт.; івр., араб.) та ін.

21. Вказівки на етимологічну літературу даються тричі: а) на тюркську етимологію цього слова, яка застосована в словнику перед переліком тюркських слів (у хронологічному порядку); б) на етимологію тюркського слова, якщо вона подана поза зв'язком з аналізованим словом; в) короткий перелік інших етимологій слова з використаною літературою в хронологічному плані всередині кожної етимології, а також основна література до існуючих протилежних гіпотез та найважливіші аргументи за і проти наявних гіпотез.

22. Напрямок запозичення позначається стрілками: >(з... в...) або <(в... із...). Подвоєння стрілок(>> або <<) вказують на наявність не цілком ясних проміжних джерел. Споконвічно споріднені відповідники між мовними сім'ями (тюркські, монгольські, тунгусо-маньчжурські і т. п. в рамках алтайських мов) позначаються тильдою.

23. У Словнику вживаються бібліографічні скорочення, прийняті в «Этимологическом словаре русского языка» М. Р. Фасмера та в щорічному збірнику «Этимология» Інституту російської мови АН СРСР.

24. Розділові знаки: кома для розрізнення синонімів і позначок (напр.: обл., обласне); крапка з комою для розрізнення значень під цифрами, віддалених значень, ілюстративного матеріалу, матеріалів різних мов; дужки — для різних пояснень, тлумачень. Інші знаки — у звичайному значенні.

25. Цифри: 1) арабські напівжирні з крапкою — для семантичної філіації значень; 2) арабські світлі з дужкою — для різних значень ілюстративного матеріалу; 3) римські світлі — для омонімів.

І. ПРОБНІ СТАТТІ
«ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА
БІЛОРУСЬКИХ ТЮРКІЗМІВ»¹

Аёр (БРС) «рослина *Asogus L.*»; діал. *аір, аэр, яір, явар, явер, яер, ярай, ірны* (корань) (Киселевский); *ернік* (Выгонная, Тэз. мал. вуч. 1970, 27); рос. *аир*, діал.

ир, игир (СРНГ, Даль); укр. *аїр*, діал. *агир* (?), *аер, аєр, гаїр, гайвір, явер, явор, явір, їр, ир, лір, гав'яр* (Маковиєвський); пол. *ajeę*; болг. *аир* (Дювернуа); схв. *игирот, иђирот, иђирот* (Симонович). Кінцеве джерело — тур. *egir* (отц). на що вказував Шкалич (341), або аналогічне тюркське слово. Фасмер тур. *агїг* виводив з гр. *ακωρος*, що є сумнівним. На тюркське походження вказували Бернекер, Преображенський, Садник-Айтцетмюллер (1, 13), Юргелевич (126). Польське (звідки, можливо, і лит. *ajeęas* — Буга 3, 342) з укр. (SJP, SWO); для польського і литовського джерелом могла бути і білоруська мова. Назва цієї ж рослини *татарак* і под. (укр., пол.; рос. діал. — СРНГ I, 218; чес. діал. — *Machek, Česká a slov. jména rostlin* 301) вказує на можливість запозичення назви не з тур., а від татар, на користь чого і є білоруський переказ про те, що татари дезинфікували або освіжали воду в колодязях аїром. Не виключено, що блр. форма з мови блр. татар.

Аёт, айёт (Антонович БТПАП 391, ТЛЭ 2,3) «вірш корана». Тільки в китабах. У мові блр. татар з тур. або кр.-тат., де з араб. *аййāt* «вірш корана, знак». Пор. у мові схв. мусульман *ajeę* (Шкалич 77).

Ангорські (БРС) у висловах *ангорская кошка, ангорські трус, ангорская каза* «деякі породи тварин з довгою м'якою вовною»; *анго́ры* «ангорські кролі» (гродненськ., Стешкович); рос. *анго́рский* (у словниках з 1863 р.); укр. *ангорський*; пол. *ангога* «порода кіз, овець, кролів, кішок», *angorski*; чес. заст. *ангог* «хустка», *ангогка* «ангорська кішка», *angorský*; слц. *ангога* «вовна ангорських кіз, кролів; тканина, хутро», *angorský*; болг. *ангорски*. Джерело слов'янських слів — стара форма назви столиці Турції Анкари і вілайета — *Ангора*, звідки прикметник; іменники типу *ангоры* — вторинні. Безпосереднім джерелом білоруського

¹ Підготував А. Є. Супрун за участю А. І. Журавського.

прикметника є російські або польські форми, іменник утворений на білоруському ґрунті від прикметника або запозичений з польської мови.

Апанча́ (БРС: іст., Гар.) «опанча, накидка, плащ», ст.-блр. *епанча, епонча, опонча* (з 1508; Гіст. лекс. 139, 142); «Взялъ изъ скрыни тое... две *опанчы* бурьскихъ» (КСД 741; 1511), «Згинули два кони зъ седлы и зъ *епончами*» (КВС 526, 1552); д.-р. «Орьтьмами и *япончицами*, и кожухы начаша мосты мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ» (СПИ I, II); рос. *епанча* (з кінця XVI ст., Срезн.), діал. *опунча* «нехлюй» (рязан., Сл. Деулино); укр. іст. і діал. *опанча* (Грінч., Желех., УРС; Верхр. Говір батюків та ін.); пол. *оропсца*; болг. *япанджак*; мак. *јапанџак*; схв. *јапунце*. Тур. *јаѝпса, јаѝпса*; кр.-тат. *јаѝынѝы* «плащ, попона» і под. від тюрк. *јаѝ* «покривати» (Рясянен). У білоруській мові з турецької або кримсько-татарської, можливо, через українську мову. Блр., укр., пол. форми результат контамінації з *опона* «покривало» (Преобр.), пор. і блр. діал. *апоня* «широкий, не припасований до стану одяг» і «людина, яка носить такий одяг» (Янк. 3, 10); лит. *јаѝпѝѝта*, можливо, не тільки з пол. (Френкель), але і через білоруську. Про ст.-блр.—Марченко 223, 349; про ст.-укр.—Рогаль (3 іст. 180); пор. також—Мікл., Горяев, Бернекер, Фасмер (з літературою), Кононов ИАН ОЛЯ 1966, 226; Назаров УЗ КазанПИ 15, 270.

Ара́б (БРС) «особа арабської національності». Слово відоме в усіх сучасних слов'янських мовах. Його вважають запозиченим з фр. або нім. (Фасмер; Садник-Айтцетмюллер I, 25). Але наявність слова *арабський* уже на початку XVI ст. («Голова его *арабьского* золота» — СБ. 262, 84 б, Повесть о волхвах), а *арабъ* наприкінці XVI ст. («Учылъ... головою... и оръмяномъ, и *арабомъ*...» — Берест. собор 1596 р.), а також вживання слова *арабин* у блр. کتابі (Антонович БТПАП 62) робить вірогідним припущення про східне (через тюрк.) походження слова. Пор. в середині XVII ст. *арабчик* (Кн. ражаєў).

Ара́п (БРС) «негр; обманщик» відомо у сх.-сл. писемності уже з XVI ст. (Чижевський в рец. на Фасмера твердив, що у знач. «негр»). Ст.-блр.: «Приѝжчали до него... гатарове, египтяни, *арапове* из иншими кролями» (Стрыйк. поч. XVII ст.); «И о егѝптянехъ тежъ, *ара̀пехъ*, и кирпичикахъ читаемо» (Макр., 1598). Ст.-укр. приклади у Тимченка з XVIII ст. Пор. також ст.-блр., ст.-укр. *арапин*,

арапчик. Рос., укр. *арап* у тих же значеннях, що білоруське. У півд.-сл. мовах *арап*, *арапин* «негр» (крім слн., де слово не зафіксоване). Найбільш вірогідним є те, що сх.-сл. *арап* «негр» запозичено з тюрк. мов, де слово в цій формі відоме зі значенням «негр» (напр., в тур.). Блр. могло бути запозиченим з тур. або кр.-тат. в період Вел. кн Литовського безпосередньо або через українську (менш вірогідно — через російську). Версія Преображенського про грецьке джерело форми *арап*, яка була підтримана Шанською у «Кр. эт. сл. р. яз.» (пор. також ЭСРЯ I, 134), викликає заперечення у зв'язку з тим, що у сл. мовах уже є запозичена з гр. мови форма з в на місці β: *Аравия*, *ара-виискъ*, *аравитьскъ*, *аравьскъ*, *аравлянинъ* (ст.-сл. див SJS I, 48; ст.-блр. див. Александрию). Припущення Садник-Айтцетмюллера (I, 24) про подвійне запозичення слова зі Сходу і з Заходу на основі фіксації Фогараши в документі про зносини з Заходом у 1580 р. (St. sl. 4, 63) не зовсім переконливе, зокрема тому, що фр. *агабе* фіксується лише з 1564 р. (Доза; Вартбург — Блок), хоч у лат. слово відоме раніше, але в іншій формі (*agabus*).

Розвиток значення «обманщик» у східних слов'ян, можливо, відображає явище, яке зустрічається у романських мовах (Локоч), але можливе і зіставлення його з тюрк. фактами: Дмитрієв (Строй 492) у зв'язку з рос. арготичним *арапа* *заправлять* наводив тур. *агар* *саси* — «плутанина (дослівно: як волосся в арапа)», пор. і кирг. *арапчы* «спокусник, баламут» (Юдахін); не можна виключати можливості автономного розвитку цього значення на східно-слов'янському мовному ґрунті, яке, однак, маловірогідне через те, що східні слов'яни не мали безпосередніх контактів з арапами.

Аргамák (БРС) «порода рослих скакових коней», *аргамáка* «гуляка, п'яниця», *аргамáчыць* «пиячити, бешкетувати» (Нос.); ст.-блр.: «Взяль въ него *ограмака* серого» (КП 24, бл. 1545), «Тоть *громакъ* инаходникъ мой былъ» (там же); рос. *аргамák* «порода коней», діал. «незграбний кінь», діал. жарт. «про високу незграбну людину» (ряз., СРНГ); укр. *аргамák* «кінь певної породи» (УРС). Очевидно, пол. *gumak* < *hromak* < *ohromak* (з XVI ст.; Brückner, SWO). Тюрк. *аргамак*, *аргымак* і под. відоме в ряді мов (Дмитриев, Строй 522; Щербак, Ист. разв. лексики 89), у т. ч. в тур., азерб., каз.-тат. (Радлов), кум. (КумРС), кр.-тат. (Рясянен наводить у формі *агра-*

мак); з тюрк. мов слово потрапило до монг. (МРС), калм. (Рамстедт). Рясянен зпівставив тюрк. слово з д.-тюрк. (Куд. бил., Махм. Кашг.) *аркун* «скакун, помісь дикого жеребця з домашньою кобилою» (ДТС); Кононов невпевнено вказує на перс. як джерело тюрк. форм (ИАН ОЛЯ 1966, 229). Даль вказував на кабардинських і трухменських аргамаків. Рос. *аргамак* може бути з будь-якого з трьох джерел: з Кавказу, Криму, Сходу (Поволжя і Туркестану). Наявність слова у ст.-блр. робить малоймовірним припущення про запозичення блр. слова з рос. (Крук. 74). Очевидно, блр. і укр. з кр.-тат. або тур., а пол. з укр. і блр. На це вказує форма *ограмак* і под.; тоді не виключене повторне запозичення з рос. Про рос.: Mikl., Горяев, Преобр., Фасмер, ЭСРЯ, Труба-чов (Происх. назв. дом. жив. 57), Назаров (УЗ Казан. ПИ 15, 265). Пол. *гупак* «кінь» порівнюють ще з араб. *румак* «поганий кінь» (Mikl., Гор.), а також з півн.-тюрк. *урунмак* (Mikl.). Пор. Садник-Айтцетмюллер I, 26. Блр. прізвище *Румак* (Бирилло БА 2, 335), укр. *румак* (Садник-Айтцетмюллер), а також лит. *гупокас* «приручений кінь», латис. *гупакс* («кінь, жеребець, возовик») — з пол. (Френкель, Мюл.-Ендз). Блр. значення «гуляка» (пор. і латис. «широкоплечий хлопець») — розвиток на власному ґрунті (як і блр. *ogір/woгір*, рос. *жеребець*).

Арда́, іст. «татарське військо, держава, союз племен у давніх (східних) народів; гучний неорганізований натовп» (БРС); «дружки жениха, які їдуть за нареченою» (також *ірда* — Никольский, Происх. и история бел. свадебной обрядности, Мн., 1956, 55); *арду творець* «про дитячі пустоші, метушню» (Носович, Сб. бел. посл.; Янковский, докт. дис. I, 333). Ст.-блр.: «Всю силу ихъ и орду татарскую на голову побилъ» (Рач. л. 304, к. XVI ст.); «Сему же Салтану дошедшу Орды и седе на царство» (Увар. лет. 104, к. XIV ст.), д.-р. *орда* (Срезн. з 1307 р.); рос., укр. *орда* у різних значеннях; пор. ще укр. «набіг кримських татар» (Біл.-Нос.). Пол., чес. *horda*, *orda*, слц., слн., схв. *horda*, болг., мак. *орда* у різних значеннях. Тюрк. джерело вказували для блр. та інших сх.-сл. мов (Mikl., Горяев, Преобр., Фасмер; Булахов БМ-61 43, КСБЛМ 161). Слово *орду* (*орту*) «табір, резиденція хана та ін.» відоме вже давно у тюркських мовах (ДТС), воно співвідноситься з монг. *орд(он)* «палац» (< «табір війська, князя»), калм. *ордо* «двір, табір». У зв'язку з цим форми з початкових **х-, н-**

у слов'янських мовах вважають не безпосередніми запозиченнями з тюркських, а запозиченими через інші мови, наприклад, пол. *orda* (з XVI ст.) із сх.-сл., а *horda* (з XVII ст.—Речек) з нім. (Brückner 381). Болг. *орда*, а, можливо, чes. *orda* з рос. (БТР), хоч наявність слова у рум., гр., алб. говорить про можливість безпосереднього запозичення або іншого шляху. Блр. *ірда*, мабуть, з української.

Похідні були ще у ст.-блр.: *ардынски*, *ардыничына*. Пор. власні імена: с. *Арда* Кльоцьк. р. (з XVI ст., тюрк. походження підтверджується історично поселенням там полонених кримських татар — Жучкевич ТБ 159), *Ардзянка* притока Щари; прізвища *Арда* (з XVI—XVII ст. *Орда*), *Ардыцкі*, *Ардынец* (XVI—XVII ст.: *Ордынец*). Можливо, сюди ж *Ардашнікаў* (але пор. тур. *орудаш* «з того ж війська»). Бирилло БА I 241, БА 223.

Припущення Буги (II, 507, пор. також Жучкевич ТБ 159) про походження блр. *орда* «галас, безладдя» з лит. *ardas* «сварка» маловірогідно, тому що аналогічні значення відомі і в інших слов'янських мовах.

Ардок «качка?». Тільки ст.-блр.: «В Микутя дей взято два бараны и трыдцать *ордоковъ*» (КВС 506 б, 1552). Очевидно, з тюрк. (тур., кр.-тат.) *ордак* «качка» (Радлов I, 1237). Пор. болг. діал. *урдѣчка*, *юрдѣчка* «качка» (Зеленина СМБД 8, 91). Запозичення з тюрк. мов слов'янських назв птахів зустрічаються досить часто.

Армяк «довгополий селянський одяг з товстого сукна» (БРС, Касп., Бяльк.) на ПС Білорусії (карту реалії див.: Молчанова МКБ 153), діал. *гармяк*; рос. *армяк*; укр. (сх.-поліськ.) *арм'як*, *арим'як* (Лисенко); ст.-пол. (XVI ст. у Кохановського) *gięrtak* (Речек); чes. *agrtjak* з російської (БРЧС I, 27). У ст.-блр. з 1572 р. у формах *ермякъ*, *ормякъ*, *ермакъ*, *кгермякъ* (Марченко, 215): «Наложилъ... на себе... *ормякъ* сермяжный» (АЗР III, I, 1573). Ст.-укр. *ермякъ*, *гермачокъ* у І. Вишенського (Тимч. 643, 893). У сучасній білоруській мові з XIX ст. («Енеїда навыварат»; ГБЛМ 2, 26).

Кінцеве джерело блр. слова тюркське (Булахов БМ—61, I, 43; КСБЛМ 161; Юргелевич 126; ГЛБМ 139). Рос. *армяк* (у XVI ст. *ормякъ*, *ормячекъ* — Срезн. 2, 707), можливо, з тат. *армак* «арм'як» (ТРС 731) (Горяев, Преобр., Фасмер, ЭСРЯ). Перша фіксація у пам'ятках з 1517 р. Кубанова (О тюркизмах 35—36) вважає неможливим уточнити тюрк-

ське джерело рос. слова. Сучасна білоруська форма може бути з російської мови. Але ст.-блр., ст.-укр., ст.-пол. (в тому числі *кгермякъ* < пол.) запозичені без російського посередництва; не виключено, що сучасна білоруська форма продовжує ст.-блр. форму. Для уточнення походження ст.-блр. форм необхідні додаткові відомості про зах. ареал слова в тюркських мовах. У тюрк. мовах слово походить від кореня *ör* — «вити, плести, в'язати» (пор. тур. *öğme ulek* «в'язана жилетка» — ТБС, кирг. *өрмөк* «ткацький верстат» — Юдахін, ст.-казах. *өрмек* «ткацький верстат з пряжею» — ҚазРС, *өрмәк* «назва одягу» в уйг. XIV ст. — ДТС, каз.-тат., казах., чаг. *өрмәк* «сукно з верблюдою» — Радлов I, 801, 1242). Пор. ще рос. *армяжина*, *армячина* «тканина» і осет. *æрмæг* «матеріал» (< *арм* «рука» — Абаев I, 178).

+**Атава** «молода трава, яка виросла на місці скошеної в тому ж році» (БРС); розвиток цього значення: «другий врожай трави» (Бесс.) і под.; рос., укр., болг., схв. *отава*, пол. *otawa*, чes., слц., слн. *otawa*, с.-луж. *woława* «отава». Праслов. **otava* звичайно виводять з поєднання дієслівного кореня **tyti* «товстіти» з префіксом **o-*, звідки з аблаутом **otaviti* «примушувати рости» (як *славить*, *слава* і *забавить*, *забава* при *слыть*, *забыть*) і **otava*. Пор. ст.-чes. *otaviti sě* «ожити після хвороби», сучасне *zotaviti* «освіжити, дати сили». Див. Мартынов-Михневич, Малодосць 1969, 2, 145; Желтов ФЗ 1876, 6, 69 та ін. Літ. див. у Фасмера (EW, 2, 289). Інакше: Махек (**ot-aviti* «знову з'явитись», що зіставляється також із чes. діал. *otavě* «передзимове курча», але зустрічається з певними труднощами) і у Голуба-Копечного (**ot-* «знову» і **-ava* суфіксальне). Зроблене ще Міклошичем порівняння з лит. *atolas* «отава» та ін. балтійськими формами, яке підтримав Траутман (16), викликало заперечення у словнику Мюленбаха — Ендзеліна (1,149), де балтійські форми пояснюються від іншого кореня. Пор. Френкель 22. Неточно, нібито пол. *otawa* у Міцкевича — білорусизм (Романюк, Навук. зб. ГПБГКТ, Белосток, 1964): це загальнослов. слово відоме в пол. пам'ятках ще у XV ст. (Sl. st.-polsk. 5, 690).

Порівняння і тим більше виведення *атава* з тюрк. *öt* «трава» (Mikl., Дмитриев, Строй 541; Булахов КСБЛМ

+Цим знаком позначені слова, тюркське походження яких не підтверджується.

161) викликає заперечення у зв'язку з загальнослов. характером слова.

Аталык «сановник, високопоставлений чиновник (у Криму)». Тільки ст.-блр. «*Оталыку* Одыль Кгерей» (КП 317, близько 1568). З кр.-тат. *аталык* «тс.» (Радлов I, 456); пор. і інші знач. цього тюрк. слова, в тому числі «вихователь, опікун, вітчим». Пор. с.-рос. *аталык* (Назаров, УЗ Казан. ПИ, 15, 251).

II. ПРОБНІ СТАТТІ «ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА ТЮРКІЗМІВ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ»

Бра́га, діал. *браг* (Сл. р. говорів 3, 146) «вид домашнього пива» (Срезневский I, 163); укр., блр. *бра́га*; болг. *бра́га* з російської (Ет. сл. МГУ I, 2, 185); слн. *bražka* «помії» (Преображенский I, 41); слц. *braga* (<рос.; Ет. сл. МГУ I, 2, 185); пол. *braha* (<сх.-сл.); нл. *bražka*, наведене Бернекером і Шахматовим, відсутнє у Муки і заперечується Фасмером (Фасмер I, 205).

Д-р. **бърага* < булг. **бугау*, димінутив від **буга*, що втрачено чуваською мовою. Пор., проте, тат. *buza* «пшоняна бражка», тоб. «напій з ячменю» (Радлов IV, 1867); чаг. «?», тур. *boza* «напій із проса, рід бражки», *buzaq* «гострий напій, погане вино» (Будагов I, 279), кумиц. *boza* «спиртний напій з ячменю, що перебродив», казах. «напій з кислого молока, закисла пшоняна каша» (Радлов IV, 1683), чаг., тур., балк., карач. «напій із верблюжого молока» (*Räsä-nep*, 82), ног. *boza*, кирг. *bozo* «рід домашнього алкогольного хлібного напою» (Юдахін, 138), бараб. *poza* «брага із ячменю» (Радлов IV, 1293), куманд., тел. *pozo* «тс.» (там же), тур. *roso* «осадок, поденки, відстій» (там же, 1289). Звідси із небулгарських мов запозичені: рос. *буза* як тюркський екзотизм (докладно див.: Сл. р. говорів 3, 253 із переносними значеннями), укр., блр. *буза*, болг. *боза* (БЕР I, 63), *буза* «бруд, поденки, квас» (Ет. сл. МГУ, I, 2, 215 — із посиленням на Дювернуа), схв. *бóза*, у Ет. сл. МГУ тільки *búza*, чес. *buza* (Ет. сл. МГУ, I, 2, 215), пол. *buza* (через рос. — Brüchner, 51). Пор. за межами слов'янських мов запозичення із тюркських мов: перс. *бӯза* «напій із проса, просо», хант. *pūsā, pūsā, pussa* «брага, остяцьке пиво» (Kannisto, FUF, XVII, 155), манс. *pōsā, pōsə, pōsə, pūsə, pūsā, pūsā, pusā* «брага» (там же), араб. (ег.) *буза* «пиво»

та, можливо, *бѹз* (нар.) «морожене» (тобто «те, що прохолджує»).

Булгарська форма **rêġâ* збереглася у мар. *ruġĕ*, *ruġo*, *ruġõ* «мед хмільний, пиво»; морд. *ruġe*, *ruġe* (*Räsänen*, 82) > рос. діал. *пурé* «мордовський варений мед» (Даль, III, 539). Гуннськ. (?) > герм. (нім. *Bier*, голл. *bier*, анг. *beer*) > іт. *birra* > н.-гр. *μπίρα* > болг. *біра* > тур. *birâ* «пиво» (БЕР I, 49; *Räsänen*, 76). Можливо, сюди ж осет. *бугаеъ* «брага; напій, який приготують із проса». Абаев (I, 281) вважає аланським русизмом; більш вірогідно, булгаризм. З російської мови чув. *парака*, *прака* «барда, дробина», мар. гір. *вырăгы*; сх. *пурагá* (Саваткова, 90); лит. *brogas* «поміи»; латис. *brāga* «барда» (Преображенский, I, 41).

Індоевропейські етимології (в цілому непереконливі, як і виведення з кельт.) див.: Преображенский, I, 41, Фасмер, I, 205, Эт. сл. МГУ, I, 185 (з літературою).

Буза́ див. **бра́га**.

Джек «вид драхви у Південному киргизькому степу, *Otis orientalis* (*hubaga?*)» (Даль) < казах. *žek* «птаха, драхва, *Otis orientalis*» (Радлов IV, 670, Фасмер I, 510).

Каля́кать, просторіч. «розводити балачки, теревені правити». Тільки російське: з діалектів Поволжя < ст.-чув. **kâlâ*, сучасне чув. *кала* «говорити», пор. д.-тюрк. *keläčü* «слово», *kelämäči* «перекладач» (ДТС 296); *käläči* «мовлення, розмова, бесіда», *kälimäči* «співрозмовник, відвідувач, прохач» (Тэфс. XII—XIII, 170, 171); карач. *кӀлечи*, балк. *келеци* (*Räsänen* 248), кумиц. *geleči* «сват», *geleş* «сватати», ∞ монг. *kele* «говорити», *kele-n* «мова» (> тунг. *kēlē* «сватати» — *Räsänen* 248); ∞ фін. *kiele*, морд. м. *кяль*, морд. е. *кель*, удм. *кыл*, комі-зир. *кыв* «мова», саам. норв. *giellâ* (< фін.), манс. *kēlǎ* «знання»; хант. казимськ. *kəl* «слово, звістка»; ненец. *šē* «мова» (Лыткин — Гуляев 149) ∞ драв. *(k)el «говорити» (Иллич-Свитыч «Этимология» 1965, 336—7; *Menges Sto Fe XXVIII*, № 8, 4—8).

Про булгарське походження рос. *калякать* див. у Добродомова (РЯШ 1971 № 1).

Індоевропейські етимології (див. етимологічні словники російської мови) фонетично непереконливі.

Чув. *кала*, *калаш* > мар. *каласаш* «розповідати, сповіщати» (Ашмарин, Матер. XIV, Федотов I, 85).

Кáрий «бурий, каштановий, кофейний, темно-коричневий (про очі і кінську масть)»; д.-р. *карый* «чорний» сюди не належить; укр. *карий* (про очі), значення «вороний» (про кінську масть) сюди не належить; < булг. * *kār* «гнідий, гнідий з жовтими підпалинами, карий». Пор. алт., тел., шор., чулим. *kār* «карий, гнідий (масть коней)» (Радлов II 1083—4); кирг. *кер* «карий, караковий» (Юдахін); казах., к.-калп. *кер* «гнідий з підпалинами»; азерб. *kāhār* «гнідий, буланый» (< ? монг.) ∞ монг. *keger* «гнідий», монг., бурят. *хээр*, калм. *кер* «тс.». Тюркський та алтайський матеріал див. Laude Cirtautas 110; Räsänen 254. Булгарську етимологію рос. *карий* див. у Добродомова (РЯШ 1970, № 4).

Рос.> манс. *karāj*, *kārāj*, морд. м. *каряй*, морд. е. *карей* «карий (про масть коня)». Запропонована раніше етимологія: з тюрк. *қаға* «чорний» (див. етимологічні словники із посиланням на літературу) — прийнятна для д.-р. *карый*, укр. *карий* «вороний (про масть коня)» > пол. *кагу* (?) і чес. *kaŕý* (Юнгман).

Кáрый див. **ка́рий**.

Пурé див. **бра́га**.

III. ПРОБНІ СТАТТИ «ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА ТЮРКІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

Будзигáн, діал. «залізна булава», *буздóвань*, діал.; ст. *буздигана* «тс.» (род. відм. одн.) (1637); рос. заст. *буздыхан* «палиця з шипами, палка старости», д.-р. *буздыханъ*, пол. *buzdygan*, ст. *budzikan*, ст.-чес. *buzdykan*, болг. *боздугáн*, *буздогáн*, *буздовáн*, схв. *буздован*, *buzdòhan*, *buzdòvan*, *buzdùha* — мабуть, запозичення з турецької мови; тур. *bozdoğan* «дрючок, палиця», ст.-тур. *buzdoha* «тс.» споріднені з ст.-узб. *buzgıyan*, *buzdugyan* «тс.»; польські форми пов'язані з тюркськими через українське посередництво (Тимч. I, 151, Фасмер I 232, Brückner 51, БЕР I 63, Верп. I 105, Mikl. TEL I, 266, Радлов IV 1869, Lokotsch 28—29; Стаховський, Этимология 1965, 200).

Бузіво́к, діал. «однолітнє теля; бичок після першого року, відгодоване теля; теля, яке народилося восени», *бузелок*, діал. «півторарічне чи дворічне теля», *бузилок* «тс.», *бузимок*, діал. «відгодоване теля; однолітнє теля», *бузинок*, діал. «теля, яке народилося восени», *бузімок*

«тс.; однолітнє теля», *бузівка*, діал. «телиця після першого року», *бузів'я* «однорічне теля», *бузов'я*, *бузув'я* «тс.»; рос. *бузавик* «однорічний бичок», *бузавок*, *бузовок*, *бузивок*, *буз* «тс.», *бузавик* «теля», *бузевка* «однорічна телиця», *бузник* «однорічний валух», мак. *бузе* «теля» — очевидно, видозмінено запозичення з тюркських мов; пор. найближчі у фонетичному і семантичному відношенні: ног., кумиц., кипч., куман., Замахш., к.-калп., тат.-тоб., кирг. *бузав* «теля», азерб. *бузов* «теля до шести місяців», а також кипч., казах. *бузау*, тат. *бозау*, башк. *бызау*, тат.-бар. *ризац* «тс.» і більш фонетично віддалені: тур. *buzağı* «тс.; молоді слони, носороги, жирафи», ст.-узб. *buzagu* «тс.», д.-тюрк. *buzaǵu* «теля», *buzaγ* «тс.», що, очевидно, відповідають тюрк. **буз* // **боз*, тюрк., монг. **бур* // **бор* із значенням «сірий, темний» (пор. як. *боруоску* «теля з потемнілою шерстю; теля після п'яти місяців», *боруор* «темніти», а також монг. письм. *бируу*, *бирагу* «дворічне теля» з д.-чув. **барабу*, сюди ж — Замахш. *буру*, бур.-монг. *буруу* «теля до року»); тюркські форми з кінцевим голосним і попереднім задньом'якопіднебінним проточним ɓ більш давні, звідки прийнятні — пратюрк. **бузабу* // **бурабу*; щодо форм *бузимок*, *бузімок*, то тут, очевидно, простежується вплив з боку укр. *зимá*, *назімок* «однорічне теля», *назімок* «тс.»; малоймовірною з фонетичного погляду, зауважив А. Іокі (MSFOu, CIII, 111), є спроба Б. Муканчі вивести тюркські форми з індоевропейських мов: пор. дінд. *ráṣu*, ав. *rasu*, а також і.-є. **реku* (Nyk XXII, 404), проблематичним є також зближення Т. Рамстедтом (KWb 69 a) форм **бузабі*, *бузов* з шумерським *biṅ* «худоба»; сумнівне також припущення про зв'язок з болг. *бозка* «жіноча груди, вим'я», мак. *боска* «тс., сосок», ст.-сл. *бъзь-ка*, **бъзь-ка*, лит. *bužys* «опудало», латис. *budzis* «опух, здуття»; н.-гр. *βυζί* «вим'я, сосок; жіноча груди», і.-є. **b* (h)uǵ (h)-(i)- (Бълг. етим. р. I 63; Георгиев Вѣпр. на бълг. етим. 9—10; Vaillant, RÉS 32, 95); не зовсім ясний також зв'язок з етимологічно затемненим укр. *бу́зя* «уста, рот, ротик, обличчя», його слов'янськими відповідниками і, очевидно, спорідненими — алб. *buzë* «губа; край; облямівка, межа», нім. *Buss* «поцілунок», лит. *bič* («вигук, що передає звук від поцілунку»), *bičioti* «цілувати», новоперс. *bosi-dan* «тс.», що, мабуть, відповідають давньому індоевропейському звуконаслідувальному утворенню **bu-*

«цілувати, губа, рот» (Bern. I 104; Mikl. EW 25; Sławski I, 52; Brückner 5, 10, Machek ES 407—408; Holub — Lye 406; Fraenkel I, 61; Kluge—Mitzka 114).— Фасмер I, 232—233; Бертагаев, Взаим. 122; Миртов 30; Егоров 149; Щербак ИРЛТЯ 100; Mikl. EW 20 Kannisto FUF 17, 15.— Пор. *башма́к*, *бу́зя*.

Бузлу́к, діал. «вид підкови на підосві (щоб не послизнутися на льоду)», рос. *бузлу́к* «шипи на підосві», *бузулук* «залізна підкова з двома шипами», *базлук*, *базлык* «тс.» (Миртов 30); — мабуть, пов'язане з тюрк. *bozluk* // *bozlyk*, що, очевидно, є закономірними суфіксальними утвореннями від кореня **boz* — «льод», якому відповідають, наприклад, тур., кр.-тат., азерб., кипч., туркм., караїм. *buz* «тс.; дуже тверда земля». — Радлов IV 1366, Mikl. TEL, Nachtr., I, 19; Горяев 9; Фасмер I 106, 233.

Була́ний «про коня ясно-жовтої масті», діал. «бляклий, блідий», *булавний*, діал. «бляклий», ст. *буланых* (XVIII ст.); рос. *буланый* (з 1570 р.), блр. *буланы* «буланій», пол. *bulany* з тур. *bulan* через російське посередництво (Brückner 8); — мабуть, давнє запозичення, можливо, через російську мову з півн.-тюрк. **bulan* (Mikl. EW 417; Bern. I, 100); пор. споріднені: ст.-узб., тат., ойр., тув., казах., МК, *булан* «лось, ясно-жовтий»; алт., хак. *пулан* «тс.», тат. *болан* «олень» (Назаров УКП 15, 266); башк. К. *бўла́н* «лось», кирг. *булан* «вид газелі, ясно-жовтий», башк. *болан* «олень, ясно-жовтий; лось, ясно-жовтий», чув. *пйлан* «олень, лось», що, очевидно, відповідають тюрк. * *палан*, **булан*, які, можливо, походять від поєднання кит. *п'ау* «однорогий олень» і д.-кит. *лиён* «единорог», звідки — *б'ау-лиён*, потім *баулён*, *болён*; тат. *болан* (тур. *bulan*) пояснювалось також (Lokotsch 29; Vambergy 208; Горяев 33) як похідне від іменника *буг* «дим, чад» (тур. *bug* «тс.»); сумнівне також припущення Гомбоца (RS VII, 187) про запозичення тюркських форм з перської мови.— Шанский ЭСРЯ I, 2, 222; Фасмер I, 238; Дмитриев 530; Korsch AfslPh 9, 493; Mikl. EW 417; Bern. I, 100, Zajaczkowski PJ 1938, 4, 35, Егоров 146; Щербак ИРЛТЯ 141—142; Стаховский, Этимология 1964, 68.

Ковче́г «(бібл.-міф.) корабель, судно; (ірон.) старомодне судно, екіпаж; скринька», ст.-укр. *ковчегъ* «корабель, скриня»; рос., болг., мак. *ко́вчег*, блр. *каўчэг*, д.-р. *ковъчегъ* «ящик; сховище, скарбниця; рака; кіот»; *ковъчегъ*, *ковчегъ* «тс.», *ковъ* «посудина», *ковъць* «тс.», *ковъкалъ* «бокал, чаша»,

ковѣкалѣ «тс.», ковѣ «міра шляху», ст.-пол. kowlik «келих, бокал»; схв. кѡвчег «ящик, рундук, скриня; домовина, ковчег», кѡва «баддя, відро», слн. kónček «ковчег», kovčeg «скриня, скринька, чемодан», ст.-сл. ковѣчегѣ «ящик, скринька, ковчег; кіот», ковѣчегѣ «тс.»; — очевидно, давнього східного походження, проте певне джерело, час і шляхи запозичення з'ясувати важко; можливо, найближчими тут слід вважати з фонетичного й семантичного погляду етимологічно споріднені тюркські й монгольські форми: пор. чагат. *корич* «посудина», кобуґсак «коробка»; чулим. коуич «домовина»; монг. qagurčaq, калм. жүртсє «великий ящик, домовина»; мабуть, у тому слові, від якого були утворені слов'янські *ковсегъ, *ковъ/ъ/сєґъ, можна виділити корінь ***kov-** (пор., очевидно, споріднені полов. *ковуш* «порожній, дупло», *кув* «порожній, пустотілий»), який, мабуть, є фонетичним варіантом до тюркського кореня ***ков-** (**кор-**)/ ***кав-**(**кар-**) «набухати, набрякати; товстий, круглий, порожнистий тощо» і монг. *кəв*, *кəб*, *хəв* «форма; відпечаток, слід; вид, фасон, модель; зразок, фігура; будова тіла, зовнішні форми», бур.-монг. *хəб* «зразок, шаблон», і афікс -čəγ (-čəq), що, очевидно, разом з більш пізніми зменшувальними афіксами з дзвінким початковим приголосним -чаг/-чəк зводяться до іменника čaγ (čaq) «кількість (взагалі); кількість часу, час, вік» і більш давньої форми його — *čaŋ у тому ж значенні; менш переконливе безпосереднє пов'язання слов'янських слів з тур. карсук, карсик «футляр» (Mikl. TEL, Nachtr., II, 142); сумнівне з семантичного і фонетичного погляду виведення з гр. *καυμος*, *καυμιον* «кубок» (Mikl. EW 136, Bern. I, 594—595, Младенов 244) або з с.-гр. *καψάμιον* «ящик, скриня, сховище, посудина; футляр» (Matzenauer 48), або від дієслова *ковати*, д.-р. *ковати* (Ильинский ИОРЯС 23, 2, 230).— Фасмер II, 272—273; Преображенский, I, 327—328; Горяев 148; Егоров 88—89, 100, 105—106, 288; Lokotsch 98, 78; Vambery 64; Севортян 98—112; Deny §§ 509, 917—928; Боровков 191; Малов ДПМК 97; Баскаков ИСГТЯ IV, 70; Будагов II, 488; Ramstedt KWb 202; Festschrift V. Thomsen 185; Gombocz 98; Mikkola ISFO ugr. 30, 33, 16.— Пор. *збол*, *каб́ак*, *каба́н*, *ка́бат*, *каблѹк*, *кавѹн*, *ка́па*, *ка́пище*, *ка́птур*, *капишѹк*, *кібець*, *ківиш*, *ко́ба*, *кобѣля*, *кобеня́к*, *ко́бза*, *копѹл*, *куб*, *кувшѹн*.

Кордію́к, діал. «гнояк, налив на язика тощо», *курдію́к*, діал. «хвороба язика у худоби»; рос. *курдію́к*, діал. «два нарости

з сала на сидницях, по боках хвоста; хвіст, у якому буває до 15 кг сала (про кримські, казахські, калмицькі вівці)», пол. *kurdiuk*, діал. «набив на язика тощо», діал. *kordiuk*, *kurdjak* «тс.», — очевидно, запозичено (більш давнє слово *курдіюк*) з тюркських мов; пор. найближчі з фонетичного боку форми, засвідчені в пам'ятках середньотюркської і давньотюркської писемності, — *ḤṢQ. qudrıq* «хвіст», МК *qudrıq* (*qudrıq*), д.-тюрк. *qudrıq* (ДПМ), **qudrıq* (*Gabain*) «тс.», на основі яких внаслідок метатеми *r*, *d* могла виникнути у слов'янських мовах давньої пори форма **kurduk* у значенні «хвіст», сюди ж — сиб.-тат. *quduıruq* // *quzuıruq* «хвіст», уйг., тув. *kuduruk*, саг., шор., койб. *kuzuruk* «тс.», що пов'язані, мабуть, з монг. *quduırug* // *quzuıruq* (*худурук*) у тому ж значенні; менш імовірно безпосереднє пов'язання з тур., аз., алт., казах., кипч., ног., уйг., чаг. *kuıruk* «хвіст», фонетично слов'янські форми ближчі до тюркського **кудурук*, від якого походить **куйрук*, що зустрічається в пам'ятках середньотюркської писемності (Тэфс. XII—XIII ст., Cod. Cum., АФТ) і пізніше (Дмитриев 540; Фасмер II, 424—425; Преображенский I, 416; Мелиоранский ИОРЯС 7, 2, 286; Gombocz 13,33). — Дмитриев 496; Zajączkowski III, 142; Боровков, Лексика 216; Малов ПДП 415. — Пор. Курділь.

Толмáч, тлумáч, товмáч; рос. *толмáч*, блр. *тлумáч*, д.-р. *толмача* (знах. відм. одн., 1218 р.); *тълмачь* «перекладач», пол. *tlumacz*, чес., слц. *tlumač*, ходськ. *tułmač*, морав. *tlumač*, слц. *tlmač*, вл. *tołmač*, болг. *тълмáч*, мак. *толмач*, схв. *тѹмáч*, слн. *tołmač*, цсл. (глагол.) *тлѣмáчъ*; — мабуть, давньоруське запозичення з тюркських мов; пор. найближчі у фонетичному, семантичному і історико-географічному відношенні — полов. (куман.) *tolmač/tilmač* «перекладач, толмач» (Grønbech 248, 261) і більш пізні караїм. (трок.) *толмач* «тс.» (Радлов III, 1205); ці кипчацько-половецькі форми генетично, очевидно, пов'язані з печенізькою назвою роду *Боро Толмач* (Баскаков, Введ. 214); до того ж вони, як і спільнотюркські *dilmač*, *tilmač* «перекладач» (пор.: *tilmas* — з «Словника» Ібн Муханни, *тылмац*, *тылмач* [*tilmač*] — з «Codex Cumanicus», а також — алт. *тилмеш*, тат. *телмач*, тур. *dilmač*, туркм. *дилмáч*), зводяться до тюрк. кореня *til* // *tıl* // *dil*, що зустрічається послідовно майже у всіх тюркомовних народів із значеннями «мова; мовлення, слово» (пор., наприклад, дані писемних пам'яток: *til* «мова, мовлення» — у поемі «Хоср. і

Ширін», *tıl* «мова» — у Тефс. 12—13 ст., *tyl* «мова» — у М. Кашгарського, а також д.-тюрк. **til* // *tıl* «тс., мовлення; ширій, полонений»), і афікса суб'єкта або ознаки для відіменних утворень *-мач*, який, очевидно, є результатом морфологічного зрощення афіксів *-ма*, *-ч*; щодо шляхів запозичення і походження уг. *tolmács* «перекладач (частіше — усний)», рум. *țălmăciu* «перекладач, толмач», нім. *Dolmetsch* «тс., усний перекладач; толмач; тлумач, коментатор; заступник тощо» і ін. див.: Bárczi 312; Kniēzsa I 772—773; Németh *Acta orient.* VIII, Fasc. I 1958; DLRM 849; Kluge — Mitzka 137 тощо.

О. М. Рот

ПИТАННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКО-ТЮРКСЬКИХ ТА ЗАХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКО-ТЮРКСЬКИХ МОВНИХ КОНТАКТІВ І ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ МОВ ТА ДІАЛЕКТІВ КАРПАТСЬКОГО АРЕАЛУ

Наші дослідження мов та діалектів Карпатського ареалу показали, що розвиток мови забезпечується значною мірою, зокрема, складним механізмом взаємодії певної кількості внутрішньомовних та екстралінгвістичних факторів, які утворюють постійно мінливу ієрархію.

Серед екстралінгвістичних факторів, що впливають на дію інших факторів, в тому числі й на дію принципів мовної доцільності, велика роль належить мовним контактам. У наш час дослідження в галузі вивчення різних видів і форм мовних контактів (інтерлінгвістики, міжмовних відносин, взаємодії мов) привертають до себе увагу все більшої кількості дослідників.

Для ефективнішого вирішення проблем східно- й західнослов'янсько-тюркських мовних контактів на рівні досягнень сучасної лінгвістики слід розглянути деякі важливі питання теорії лінгвістичної інтерференції.

Теорія лінгвістичної інтерференції була за останні десятиріччя збагачена рядом цікавих досліджень. Проте в лінгвістичній літературі, яка присвячена питанням між-

мовних відносин та їх результатам (лінгвістичній інтерференції), до цього часу існують не тільки суперечливі, але й іноді діаметрально протилежні судження про те, які явища слід включати в поняття «мовні контакти», які є типи міжмовних відносин і якою є динаміка їх.

На наш погляд, вивчення мовних контактів не слід зводити до аналізу явищ білінгвізму, їх не можна також ототожнювати з субстратом, як це пропонує Р. О. Будагов. Широке тлумачення поняття «мовних контактів» найкраще відображає різноманітність міжмовних відносин.

Для правильної оцінки результатів міжмовних відносин необхідно врахувати, в якому ж статусі знаходились взаємодіючі мови й наскільки відповідають ці результати еталону лінгвістичної інтерференції. Але це не значить, що ми можемо підходити до різноманітності проявів міжмовних відносин з готовими формулами й схемами. Глибоке проникнення в сутність явищ мовних контактів, всебічне осмислення особливостей лінгвістичної інтерференції на різних мовних рівнях є передумовою успішного вирішення задач інтерлінгвістики.

Оскільки в ієрархії факторів розвитку мови міжмовні відносини посідають особливе місце, є тими екстралінгвістичними факторами, дія яких прориває зчеплення внутрішньомовних факторів мови-рецептора, впливає безпосередньо на принципи доцільності напрямку її розвитку, класифікацію типів мовних контактів слід, на нашу думку, будувати, виходячи з кількох екстралінгвістичних критеріїв, до яких приєднані й критерії внутрішньомовні.

Екстралінгвістичні критерії допомагають локалізувати міжмовні відносини або встановити факти певних інтерлінгвістичних зв'язків між територіально несуміжними мовами, обумовлюють ділення мовних контактів на внутрішні та зовнішні. Внутрішні контакти можуть бути маргінальними (пограничними) та інтра регіональними. Зовнішні контакти бувають тільки немаргінальними. Екстралінгвістичні критерії допомагають встановити тривалість й інтенсивність міжмовних відносин. Ми, як і Ю. О. Жлуктенко, розрізняємо перманентні мовні контакти, які забезпечують довгочасні інтенсивні зв'язки між різними мовами й діалектами, та каузальні мовні контакти, які є випадковими або дочасними зв'язками між мовами й діалектами.

Істотними є розбіжності між природними та штучними мовними контактами. Але екстралінгвістичні критерії не

дають можливості заглянути в лабораторію міжмовних відносин і з'ясувати особливості процесу мовного впливу або, за словами В. Ю. Розенцвейга, «механізму контактів», визначити динаміку лінгвістичної інтерференції. Для цього потрібні критерії внутрішньомовні. Але вони розроблені слабо. І тому не випадково в лінгвістичній літературі так багато суперечних суджень та висновків, особливо з питань динаміки лінгвістичної інтерференції й глибини проникливості структури різних рівнів контактуючих мов. У своїй більшості ці висновки зроблені на основі незначного розрізненого матеріалу лінгвістичної інтерференції здебільшого індоевропейських мов без урахування того, чи йдеться про міжмовні відносини неспоріднених (різноструктурних) чи споріднених мов, які протягом свого історичного розвитку виявили значні розбіжності у граматичній будові й лексичному складі, або близькоспоріднених мов, які мають значну структурну схожість та значну кількість спільних кореневих слів. Але поки що немає й не може бути універсальної класифікації типів мовних контактів. Не можна з певністю передбачити динаміку лінгвістичної інтерференції того чи іншого типу мовних контактів або на основі результатів мовних контактів побудувати абсолютизовану ретроспекцію й сказати, з якого типу міжмовних відносин вони беруть свій початок. Надто численні відносини факторів розвитку мови й ролі лінгвістичної інтерференції у ній, з одного боку, й структурні особливості систем різного статусу — з другого. Але вирішувати ці питання потрібно. Конкретні дослідження самих явищ лінгвістичної інтерференції, які базуються на «польових дослідженнях» явищ різних типів міжмовних відносин, — шлях до вирішення складних задач інтерлінгвістики. Багато в цьому відношенні робиться останнім часом у Радянському Союзі, де взаємодія мов і величезної кількості діалектів понад 130 націй і народів викликали багатющі явища лінгвістичної інтерференції.

Проте, з точки зору екстралінгвістичних критеріїв, у даному випадку маємо тільки один з типів міжмовних відносин — внутрішні контакти, і немає матеріалів для спостереження й висновків про те, як впливають інші співвідносини екстралінгвістичних факторів на динаміку лінгвістичної інтерференції міжмовних відносин одних й тих самих мов і діалектів. Такого матеріалу взагалі небагато. Але він є. Численні тюркські й слов'янські мови

та їх діалекти протягом більш як 15-вікового контактування створили багато типів і підтипів міжмовних відносин: а) внутрішні маргінальні й інtrarегіональні мовні контакти (наприклад, аварсько-давньоруські, російсько-башкирські, українсько-гагаузькі, білорусько-татарські), різні типи природнього субординативного й координативного білінгвізму (російсько-азербайджанський, російсько-хакаський); б) зовнішні немаргінальні мовні контакти (наприклад, чесько-татарські, верхньолужицько-турецькі).

Вивчення багатовікових східно- й західнослов'янсько-тюркських мовних контактів має свою історію, в яку вписали славні сторінки Ф. Міклошич й Ф. Є. Корш, М. К. Дмитрієв й М. О. Баскаков тощо. Чільне місце серед цих досліджень займає видатна праця академіка А. Ю. Кримського «Тюрки, їх мови та літератури»¹ і особливо її останній розділ, що присвячений впливу тюркських мов на слов'янські.

Важливість вивчення лінгвістичної інтерференції, мовних контактів слов'янських мов з генетично неспорідненими мовами, наприклад угорською, розумів уже видатний славіст П. Й. Шафарик, який писав, що жива мова стародавніх слов'ян відбита не стільки у їх писемних пам'ятках, скільки у слов'янських лексичних запозиченнях, що функціонують в угорській мові. Для підтвердження він наводить угорське *galamb* «голуб», підкреслюючи цим прикладом, що фонетичний вигляд слов'янського лексичного запозичення *galamb* в угорській мові, а саме наявність в ньому сполучення *-am-* відбиває існування у слов'янській мові-джерелі носового голосного *ǫ*, тобто диференціальні ознаки, що симультанно виступають в *ǫ*, були у процесі його фонетичної та фонологічної субституції розкладені в угорській мові лінійно на *a + m*. Таким чином, дані угорської мови підтверджують, що у фонологічній системі слов'янських мов, з якими угорська мова у VII—X ст. контактувала, ще функціонував голосний *ǫ*. Ці зауваження про підтвердження угорською мовою функціонування у давніх слов'янських мовах носових голосних П. Й. Шафарик зробив тоді, коли відкриття К. Востоковим цих голосних іншим, складнішим шляхом, було ще сенсацією.

¹ А. Кримський, Тюрки, їх мови та літератури (Тюркські мови), вип. II, К., 1930.

З подібних міркувань А. Ю. Кримський закликав вивчати лінгвістичну інтерференцію східнослов'янсько-тюркських мовних контактів: «Стародавня територія сучасної України була місцем для життя або для довшого перебування усяких орієнтальних народів,— і перед українською наукою стоїть ціла низка різноманітних питань і завдань, що чекають свого планового розроблення і розв'язання. Іраністика, тюркологія і (дисципліна ця особливо потрібна) арабістика,— без отих трьох наук всестороння, неоднобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зяючі лакуни в самому-таки українознавстві»².

За останні роки українознавство, як і русистика чи білорусистика та й славистика взагалі, стало успішно заповняти ці «зяючі лакуни» і всебічно вивчати тюркські лексичні запозичення й проникнення, тюркські лексичні елементи, тюркізми або слова тюркського походження в слов'янських мовах і діалектах. Але, на жаль, не враховуючи результати закономірностей теорії мовної інтерференції, дослідники ще мало зробили для того, щоб глибоко вивчити шляхи проникнення або запозичення фактів й елементів мовних явищ мов і діалектів східних або західних слов'ян, тих фактів й елементів мовних явищ, що беруть свій початок у тюркських мовах або діалектах, особливості тих мовних взаємин, в результаті лінгвістичної інтерференції яких вони й були запозичені; чітко розрізнити тюркські лексичні запозичення від проникнень, тюркські лексичні елементи від тюркізму або слів тюркського походження; показати дію «механізму» цих контактів на фонетичному, фонологічному, словотворчому, синтаксичному, а іноді й морфологічному рівнях досліджуваних слов'янських мов і діалектів, зробити спробу диференціюваніше показати, яка саме тюркська мова чи діалект або принаймні угруповання цих мов і діалектів були джерелом того чи іншого факту й елемента мовних явищ, що беруть свій початок в тюркських мовах і діалектах; розкрити особливості акомодатії, адаптації й асиміляції цих фактів й елементів мовних явищ в слов'янських мовах або діалектах.

² Цит. за зб. «Мовознавство на Україні за п'ятдесят років», К., 1967, стор. 347.

ТЮРКІЗМИ У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ СИСТЕМАХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

У східнослов'янських мовах є багато тюркізмів, але їх розподіл за тематичними групами нерівномірний. Вони входять до складу різних лексико-тематичних груп, компоненти яких позначають конкретні поняття. Наприклад, особливо інтенсивно проникали тюркські слова у лексико-тематичну групу, компоненти якої позначають масті коней (рос. *буланый*, укр. *буланий*, блр. *буланы*; рос. *бурый*, укр. *бурий*, блр. *буры*; рос. *карий*, укр. *карий*, блр. *кары*; рос. *чалый*, укр. *чалий*, ст. блр. *чалыш*; рос. *чубарый*, укр. *чубарий*; рос. *каурий*, *караковый*, *каракулый*), назви коней (рос. *лошадь*, укр. *лошак*; рос. *аргамак*, укр. *аргамак*, *румак*, блр. *аргамак*; рос. *битюг*, укр. *битюг*, *битюк*, блр. *біцюг*), пристосування для їзди і перевезення вантажу на конях (рос. *кибитка*, укр. *кибитка*, блр. *кібітка*; рос. *арба*, укр. *гарба*, блр. *арба*; рос. *чепрак*, укр. *чапрак*, *чепрак*; рос. *вьюк*, укр. *в'юк*, блр. *уюк*). Цю тематичну групу можна розширити ще словами: рос. *кумыс* (укр. *кумис*, блр. *кумыс*), рос. *табун* (укр. *табун*, блр. *табун*), рос. *аркан* (укр. *аркан*, блр. *аркан*) тощо. Тюркізми наведеної тематичної групи у східнослов'янських мовах майже не розширили своєї початкової синтаксичної сполучуваності і не зазнали істотних семантичних змін. У російській мові XVI—XVIII ст. намітилась тенденція розширення синтаксичної сполучуваності деяких тюркізмів, що позначають масті коней, але у подальшому розвитку мови розширилась сполучуваність лише у словах *чубарый* («Купить два косяка бархату *чубарого*».— «Памятники дипломатических сношений с Римской империей», т. I, СПб., 1851, стор. 1085; «Шолкъ *чубаръ* съ круживомъ».— «Опись домашнему имуществу царя Ивана Васильевича по спискам и книгам 90 і 91 годов».— Временник ОИДР, кн. 7, 1850, стор. 30; «Мне не жаль такъ дочери .., а мне жаль приданого — гусака *чубарого*».— «Великорусские народные песни. Изданы А. И. Соболевским», т. IV, СПб., 1900, стор. 121), *каурий* («Пиво *кауро*, а к носу понуро».— «Старинные сборники русских пословиц и поговорок, загадок и проч.

XVII—XIX столетий, собрал и подготовил к печати П. Симион», т. I, СПб., 1899, стор. 134), *карий* («А Ивашка ... лицомъ смугль, глаза *кари*, носъ прямъ». — «Акты, относящиеся до юридического быта Древней России», т. II, СПб., стор. 32; «Вынесено изъ подъ клѣта изъ сундука ... два бобра *карихъ*... » — «Акты Холмгорской и Устюжской епархий», ч. 3. — РИБ, СПб., 1908, стор. 174; див. ще приклад до слова *бурий*), *бурий* («Ростом Сенька высок, сухмян, рожеем круглолик, боротка маленька, волосом *карь*, глаза *буры*, лет в тридцать». — «Новгородские записные кабальные книги 100—104 и 111 годов», М.—Л., 1938, стор. 267; «Лисиць черныхъ и *чернобурыхъ* и *бурыхъ* и *сѣдыхъ* ... на 746 рублевъ». — «Дополнения к актам историческим», т. X, СПб., 1867, стор. 783). Тенденція розширення синтаксичної сполучуваності слів *чубар*, *каурій*, *карий* не призвела до їх вільного вжитку у словосполученнях, а лише збільшила кількість фразеологічно пов'язаних словосполучень (рос. *карие глаза*, укр. *карі очі*). Винятком тут є до деякої міри слово *бурий*, але й воно також піддається фразеологізації (рос. *чернобурая лисица*, *бурий медведь*, *бурий уголь*; укр. *буре вугілля*, *бурий як вовк*; пор. рос. *серый как волк*). Можливо, це слово первісно не було спеціалізовано для позначення масті коней. Семантика всіх слів наведеної тематичної групи не зазнала будь-яких змін. На позначення кольору, не пов'язаного з позначеннями масті коней, з тюркських мов у російську мову було запозичене лише одне слово *алый*. Воно має майже вільну синтаксичну сполучуваність, що, очевидно, свідчить про його неодноразове запозичення у різних словосполученнях. Так, у пам'ятках XIV—XVIII ст. воно вживається з словами *тамга*, *фerezи*, *шолк*, *киндяк*, *тафта*, *камка*, *атлас*, *саян*, *сукно*, *кафтан*, *лицо*, *кровь*, *цвет*, *тюльпан*, *чулки*, *мрамор*, *яхонт*, *лал*. Спочатку воно було запозичене в сполученні з словом *тамга*, пізніше — для позначення кольору тканин, коштовного каміння тощо. Слово *алый*, як і інші названі тут тюркізми, не розвинулось семантично. Врахування відмінностей у складі тюркізмів у східнослов'янських мовах, їх сполучуваності, семантики тощо, безумовно, повинно сприяти вивченню шляхів проникнення цієї категорії іншомовної лексики у кожную з названих тут слов'янських мов.

ТЮРКСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОВІСТЯХ І СКАЗАННЯХ

Матеріали для вивчення тюркських лексичних елементів були взяті з повістей і сказань XIII—XV ст., які дійшли до нас у літописах та інших документах, що були написані до XVI ст., тому вони можуть служити надійним джерелом відомостей про склад тюркської лексики, що увійшла через давньоруську мову до російської мови, про ступінь і характер її асиміляції у мовній практиці наших співвітчизників:

1. «Повесть о Калкской битве»: *боляре, печенеги, татары, таурмены, товар*¹.

2. «Повесть о разорении Рязани Батыем»:

а) «Волоколамский список XVI в.»: *мурза, орда, санчакбей, татарове, тма*²;

б) «Хронограф 1599 г.»: *орда, татарове, токмач*³.

3. «Повесть о Николае Зараском»: *богатырь, боляре, корчага, мурза, орда, паша, сан (?), санчакбей, тма, токмач*⁴.

4. «Слово Софония Рязанца (Задонщина)»: *байдан, богатырь, боярин, диво (див), казна, камка, катун (ь), насычеве (?), орда, печенеги, татары, телега, хиновин, чара, ярлык*⁵.

5. «Слово о великом князе Дмитрии Ивановиче и о брате его князе Владимире Андреевиче. Писание Софония старца рязанца»: *байдан, боян, бояре, булатный, бусорманове, диво (див), камка, катун (ъ), насычеве, орда, татарове, татарьский, харалужный, хиновин, хиповский, хорюгове*⁶.

6. «Повесть о Куликовской битве»: *бесермен, богатырь, боляре, казна, киличей, орда, печенег, татары, товар, улус*⁷.

7. «Сказание о Мамаевом побоище»:

¹ «Лаврентьевская летопись», ПСРЛ, т. I, Л., 1926, стор. 503—509.

² «Воинские повести Древней Руси», М.—Л., 1949, стор. 7—20.

³ Там же, стор. 21—32.

⁴ «Труды Отд. Древнерусской литературы», т. VII, М., 1949.

⁵ «Повести о Куликовской битве», М., 1954, стор. 7—16.

⁶ «Воинские повести Древней Руси», стор. 33—40.

⁷ «Повести о Куликовской битве», М., 1959, стор. 27—40.

а) основна редакція: *алпауты, богатырь, бояры, кочевать, орда, татарин, толмач, улус, урундук, яловцы, ярлык, ясовулы*⁸;

б) літописна редакція: *богатырь, еловци, казна, киличей, кочевать, орда, татары, упат, улан, улус, ярлык*⁹;

в) поширена редакція: *алпаут, баймак, еловци, козак, кочевать, орда, татарове, товар, толмач, улус, чара, ярлык*¹⁰;

г) «Забелинский список»: *алпатове, бусорман, еловци, катун (б), орда, печенег, сурна, татары, хозяевы*¹¹.

8. «Повесть о битве на Воже»: *алачюга, алпаут, измаилтянин, орда, ординьский, татары, телеги, товар, юртовище*¹².

9. «Повесть о житии и преставление великого князя Дмитрия Ивановича, царя Русьского»: *баскак, бояре, ординьский, татарьский*¹³.

10. «Повесть о Московском взятии от царя Тактамышша и о пленении земля Русьская»: *бесерменьский, бояре, женчуг, казна, орда, ординьский, татары, товар, тюфяк*¹⁴.

11. «Повесть о нашествии Эдигея»: *бояре, измалтеск, измаилтянин, ординьский, откочевать, татары*¹⁵. Частину цих слів було вже розглянуто раніше. Тому в даній статті етимологізуються лише деякі з названих тут тюркізмів.

Алпаут — «феодал». Це слово відоме з мови орхонських пам'яток. У написі на честь Кюль-Тегіна (VIII ст. н. е.) говориться: «оза кәлміс сүсін Күлті(гін) абытып, Тоңра бір обуш алпау он әріг, Тоңа тігін жоьынта, әгіріп өлүр-тіміз» («Після того, як Кюль-Тегін відігнав їх, ми вбили, переслідуючи на похованні Тонга-Тегіна десять чоловік, героїв із племені Тонгра»)¹⁶.

Морфема, яка входить до складу слова *алпаут*, мабуть, є афіксом множини, який у давньотюркських мовах існував, але приєднувався лише до імен, що позначали представників правлячої верхівки давньотюркського суспіль-

⁸ «Повести о Куликовской битве», М., 1959, стор. 41—75.

⁹ Там же, стор. 77—107.

¹⁰ Там же, стор. 109—157.

¹¹ Там же, стор. 163—206.

¹² «Рогожский летописец». — ПСРЛ, т. XV, М., 1965, стор. 134—135.

¹³ «Софийские летописи». — ПСРЛ, т. VI, СПб., 1853, стор. 104—111.

¹⁴ Там же, стор. 98—103.

¹⁵ «Рогожский летописец». — ПСРЛ, т. XV, стор. 177—186.

¹⁶ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стор. 33, 42.

ства. У кипчакській мові відома форма *alraut*¹⁷, в якій, як і в болгарських мовах, характерне для східнотюркських мов звукосполучення *ађ* перейшло в *аў* // ав. Морфема - *t*, очевидно, була переосмислена і увійшла до складу нової кореневої морфеми.

У пам'ятках давньоруської писемності слово з цим коренем з'являється з XIV ст. Так, у найбільш ранній редакції «Сказания о Мамаевом побоище» зустрічається слово *еулпат*: «И бе в себе нача глаголати к своим еулпатом и ясаулом, и князем, и воеводам, и всем татаром»¹⁸.

Подібну до цієї форми слова знаходимо у написі на честь Могилян-хана форму *йылпабут*: «Анта Тоңра јылпабуты бір убушыб Тоңа тігін јоб(ынта) әғәрә токыдым» («В той час я при похованні Тонга-тегіна, оточивши, переміг один рід Тонгира Йилпагута») ¹⁹. У тексті тієї ж редакції «Сказания» є також інша форма цього слова — *алпауты*: «И царь Тактамышь победив царя Мамаа и прогнал его, мамаевы же князи и рядци и ясовулы и алпауты биша челом Тактамышу»²⁰.

Зіставлення слова *алпаут* давньоруського тексту з формами цього слова в тюркських мовах дає право стверджувати, що давньоруською мовою це слово було запозичене саме з кипчакської мови XIII—XIV ст.

Слово *алпаут* у його кипчакській формі збереглося у деяких сучасних мовах кипчакської групи — в татарській і казахській із значенням «поміщик, дворянин».

Катун(ь) — «дружина». Це слово відоме з давньотюркських мов, з орхонських і енісейських пам'яток. Зустрічається воно у написі на честь Тоньюкуку (VIII ст.)²¹, на каменях, знайдених у басейні р. Талас (V—VI ст.)²², у двох енісейських написах з р. Уюк-Туран і р. Улуг-Кем²³. Це слово засвідчене також і в словниках кипчакської мови (див., напр., найбільш давню пам'ятку усної мови кип-

¹⁷ Див. К. Г р ö п b e c h, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex Zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, 1942, стор. 35.

¹⁸ «Повести о Куликовской битве», стор. 44.

¹⁹ С. Е. М а л о в, Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.—Л., 1959, стор. 17, 21.

²⁰ «Повести о Куликовской битве», стор. 76.

²¹ Див. С. Е. М а л о в, Памятники древнетюркской письменности, стор. 63.

²² Див. т а м ж е, стор. 74.

²³ Див. С. Е. М а л о в, Енисейская письменность тюрков, М.—Л., 1952, стор. 19, 34.

чаків — Тюрксько-арабський словник 1245 р.)²⁴. У відомому «Сказании Софония рязанца», чи «Задонщине», що належить до кінця XIV або початку XV ст., говориться, що хан Мамай, бачачи поразку своїх військ, вигукує: «Уже нам, братие, в земли своей не бывати, а детей своих не видати, а катунь своих не трепати». Це ж слово, тільки у формі *катунь*, ми знаходимо в іншому варіанті «Задонщини»²⁵ і в основній редакції «Сказания о Мамаевом побоище», яку відносять до кінця XIV — початку XV ст., де сказано так: «Уже нам, братие, в земли своей не бывати, а катунь своих не трепати...»²⁶.

Таким чином, автор «Задонщини», бажаючи передати локальний колорит, наводить таке висловлення, в якому слово *жена* було замінено кипчакським словом *катун(ь)*, яке свідчить про те, що Софонію Рязанцю як автору сказання була, хоч і в мінімальному обсязі, знайома кипчакська мова. Фонетична характеристика цього слова в названих тут давніх східнослов'янських пам'ятках XIV—XV ст. свідчить про те, що воно могло бути запозичено із будь-якої існуючої на той час тюркської мови, тому що воно всюди мало аналогічну звукову форму. Однак конкретні історичні обставини того часу підказують однозначне рішення: фактично єдині тюрко-мовні сусіди у східних слов'ян були на той час кипчаки.

Припущення, що слово *катун(ь)* могло бути запозиченим із монгольської мови, позбавлено будь-яких підстав, бо в монгольських мовах тюркському задньоязичному *қ* відповідає монгольське *х* (тюрк. *қара* — монг., бур. *хара*; орх. *қуду* — монг., бур. *худаг* у значенні «колодязь»).

Улус — «спочатку селище, підвладне хану чи члену ханського роду, дому»²⁷, потім уділ». Це слово відоме із давньотюркських мов з VIII ст. н. е. у формі *улыс* у написі на пам'ятнику на честь Кюль-Тегіна: «Курыја кўн батсык дакы Соѣд, Бърчакър, Букарак улыс будунта Нан, сандўн обул таркан калти» («Позаду від народів, які живуть у країнах сонячного заходу: согд, берчекер і бухарські (народи),

²⁴ M. Th. Houtsma, Ein Türkisch-arabisches Glossar, Leiden, 1894, стор. 86; A b ū - H a y u ā n, Kitāb al-Idrāk li-lisān al-Atrāk, Istanbul, 1931, стор. 73.

²⁵ «Воинские повести Древней Руси», М.—Л., 1949, стор. 40.

²⁶ Див. «Повести о Куликовской битве», стор. 71.

²⁷ Див. Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, М.—Л., 1950, стор. 473.

прийшли Нек-Сенгун і Огул-Тархан»)²⁸; у формі *ulus*-в уйгурській мові, наприклад, в сутрі «Золотий блиск» (X ст. н. е.). Тут воно мало значення «селище, країна, область».

У період становлення монгольської мови (XII—XIII ст.) слово *улус*, мабуть, було засвоєно цією мовою.

У зв'язку з виникненням на початку XIII ст. величезної монгольської імперії і наступного виділення з неї великих феодальних країн, у тому числі Золотої Орди (Улуса Джучі), слово *улус* набуло значення «уділ, удільна область».

Так, ми знаходимо його в давньоруському тексті ярликів, що були дані давньоруським митрополитам золотоординськими ханами (наприклад, в ярлику хана Узбека від 1315 р. та ін.)²⁹.

У досліджуваних нами повістях і сказаннях слово *улус* з'являється в кінці XIV — на початку XV ст. Воно є в основній редакції «Сказания о Мамаевом побоище» — в словах звернення до Мамаю, що приписуються князю Ольгерду Литовському: «Слышах, господине, яко хочещи казнити свой улус, своего служебника московского князя Дмитриа»³⁰. У літописній повісті про побоїще на Дону читаємо: «А сам Тахтамыш шед взя орду Мамаеву и царицу его, и казны его, и улус весь пойма»³¹.

У цьому ж столітті було створено і похідний іменник *улусник* «начальник улуса, феодал», що і було зафіксовано у тих самих пам'ятках: «И того ради молю тя, вольный царю, раб твой, яко велику обиду творить князь Дмитрий московской улуснику твоему князю Ольгу рязанскому ...»³².

У сучасних мовах слово *улус* немов би відбиває дві лінії розвитку значень: в тюркських мовах — «плем'я, народ», у монгольських — «державна» (пор. монг. *улс* — «державна», бур. *улас* — «країна, державна»).

У результаті попереднього вивчення характеристик деяких наведених вище тюркізмів, виписаних нами з повістей і сказань XIII—XV ст., можна зробити такі, наприклад, висновки:

²⁸ Див. С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, стор. 33, 43.

²⁹ Див. М. Д. Приселков, Ханские ярлыки русским митрополитам, 1916, стор. 91, 99, 101.

³⁰ «Сказание о Мамаевом побоище». — «Повести о Куликовской битве», стор. 46.

³¹ «Летописная повесть о побоище на Дону». — «Повести о Куликовской битве», стор. 39—40.

³² «Сказание о Мамаевом побоище», стор. 46.

1. Слова *алпайт*, *катун(ь)*, а також *улан* були запозичені з кипчакської мови.

2. Слово *улус*, як слово, що існувало і в тюркських, і в монгольських мовах, могло бути однаковою мірою запозиченим як з монгольської, так і з кипчакської мови.

А. К. Антонович

ДО ПИТАННЯ ПРО ТАТАРИЗМИ, ЩО УВІЙШЛИ ДО БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ З ТАТАРСЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

У татарсько-мусульманських пам'ятках, написаних білоруською мовою, є чимало слів тюркського й арабського походження. У нашій доповіді з цього питання на II все-союзному симпозіумі «Тюркські елементи у східних і західних слов'янських мовах» (Мінськ, 1969 р.) підкреслюється, що ці татарсько-мусульманські пам'ятки, як правило, не могли бути і не були посередником для східних слів, що увійшли до білоруської мови. Однак є і винятки з цього, здавалось, загального правила. Так, до слів, що міцно увійшли в білоруську мову з татарсько-мусульманської писемності, на нашу думку, належить слово *рахманы* і похідні від нього (*рахмана*, *рахманасць*, *рахманька*, *рахманець*, *парахманець*, *рахманіць*, *абрахманіць*). Найбільш поширеними значеннями цього слова у сучасній білоруській мові вважаються «тихий, скромний». За своїм походженням воно пов'язано з арабським прикметником *рахману*, що досить часто вживається у татарсько-мусульманських пам'ятках. Можливо, що слово *рахманы* було поширено спочатку у білоруській мові татар, для яких на певний час білоруська мова стала рідною. Потім воно проникає до мови білорусів, що мешкали безпосередньо поруч з татарськими колоніями, а пізніше слово це поширюється на всій білоруській мовній території і навіть за межами її. До того ж, у татарсько-мусульманських пам'ятках білоруською мовою порівняно часто вживається слово *семенчаваць* «вітати», що, очевидно, є татаризмом, а також словосполучення *семенча табе*

у тому ж значенні. Можливо, зараз є деякі підстави припускати, що це слово раніше вживалося не тільки у татарсько-мусульманських пам'ятках, але й у розмовній білоруській мові. Проте ні сучасна білоруська мова, ні її територіальні говори слова *семенчаваць* не засвідчують.

М. Г. Булахов

З ІСТОРІЇ СЕМАНТИЧНИХ ЗМІН ТЮРКІЗМІВ У БІЛОРУСЬКІЙ МОВІ

Загальновідомо, що будь-який запозичений в ту чи іншу мову елемент словникового складу піддається в ній певній трансформації, що дозволяє включати цей елемент у національну систему мовного спілкування. Про це свідчать численні факти вживання фонетичних, граматичних і семантичних варіантів іншомовних слів (особливо в початковий період їх проникнення до іншої мовної системи), випадки різною в графічній передачі їх тощо.

Якщо ж спеціально говорити про тюркізми, то вони у різних слов'янських мовах мають далеко не однакову долю, але характер їх змін звичайно відбиває деякі спільні закономірності розвитку мов. Частина тюркізмів збереглася і до нашого часу майже без істотних змін, інші в сучасних слов'янських мовах функціонують у значно зміненому вигляді.

Майже кожний тюркізм має свою історію в окремих слов'янських мовах, про це свідчить, наприклад, те, що одне і те саме за походженням слово має в різних слов'янських мовах різні значення тощо. Так, слово *кѣндюх* в українській мові має такі значення: «шлунок чотириногих тварин»¹, «шлунок»², «перший відділ шлунку і рубець (у тварин)»³. У польській мові відповідне слово *kindziuk*, яке деякі дослідники вважали запозиченням з української, одержало значення «шлунок кабана, сальцесон»⁴.

¹ Див. Б. Г р і н ч е н к о, Словарь української мови, т. II, К., 1908, стор. 235.

² Див. В. С. В а щ е н к о, Словник полтавських говорів, т. I, Харків, 1960, стор. 43.

³ Див. «Українсько-російський словник», т. II, К., 1958, стор. 324.

⁴ Див. А. В г ü с к н е г, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 230.

У білоруській мові слова *кандзюх*, *кіндзюх*, *кіндзюк* тлумачать як «шлунок»⁵, «шлунок свині»⁶, «шлунок (частина шлунка) теляти»⁷, «кишки, черево»⁸ тощо.

На всіх етапах вивчення лексичних запозичень, зокрема тюркізмів, дані синхронічного огляду разом з порівняльно-історичним методом — найважливіші ланки у дослідженні певних лексичних елементів кожної мови. Разом з тим необхідно підкреслити тут важливість і значення також типологічного і історико-типологічного моментів.

Вже сьогодні можна стверджувати, що тюркізми, займаючи особливе місце в лексичній системі кожної слов'янської мови, в той же час відповідають певним загальним семантичним процесам і тому зазнають таких однотипних змін, як спеціалізація значень, розширення «об'єму» значень, переосмислення, метафоризація, розщеплення на омонімічні значення, зниження чи, навпаки, підвищення стилістичної цінності якогось окремого слова тощо. Наприклад, вважається, що першоджерелом слова *кайданы* (*кейданы*, *кайдалы*, *кандалы*) є арабська мова, але до слов'ян воно потрапило, безсумнівно, через тюркські (зокрема, через турецьку) мови.

У пам'ятках білоруської мови це слово (в різних фонетико-морфологічних варіантах) відоме приблизно з XV—XVI ст. Як і в інших слов'янських мовах, воно спочатку, очевидно, вживалось тільки у прямому значенні — на позначення предмета або пристосування, кованого із заліза, що використовувалось для зв'язування кінцівок полонених чи підневільних людей, тварин (пор. рос. *оковы*, *цепи*, *колодки*). Саме це значення збереглося у білоруській мові до наших днів, але слово *кайданы* зараз уже майже не вживається у контекстах, де мова йде про тварин. Воно тепер належить до високого стилю, цьому сприяли, зокрема, публіцистика та поетичні жанри кінця XIX — початку XX ст. Звичайно, що в період загострення революційно-демократичної боротьби народних мас проти поміщицько-

⁵ Див. І. К. Б я л ь к е в і ч, Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны, Мінск, 1970, стор. 226; «Беларуска-рускі слоўнік», Мінск, 1962, стор. 390; Ф. М. Я н к о ў с к і, Дыялектны слоўнік, Мінск, 1959, стор. 95.

⁶ Див. «Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак», Мінск, 1970, стор. 64.

⁷ Див. Газ. «Звязда» від 3 квітня 1965 р., № 78 (13756), стор. 4.

⁸ Див. Е. Ф. К а р с к и й, Белорусы, Вильна, 1904, стор. 177.

капіталістичного гніту в слові *кайданы* відбувається певне семантичне зрушення: воно з синонімічного гнізда *путь, калодкі, ланцюгі, аковы* переходить у нове гніздо суспільно-політичних термінів: *неволя, рабство, соціальне пригнічення, політична нерівноправність; каторга, ув'язнення* тощо. Це нове, в порівнянні з періодом XV—XVIII ст., вживання слова *кайданы* послідовно простежується в художній та публіцистичній літературі другої половини XIX ст.

Семантичне зрушення, що мало місце в даному слові, вплинуло відповідно на лексичну сполучуваність його з іншими словами. Одночасно розширились його синтаксичні можливості у новій білоруській літературній мові.

Серед тюркізмів, що порівняно недавно почали вживатися не тільки у прямому, а й у переносному значенні, слід назвати також, наприклад, слово *кілім*. Первісне (основне) його значення було вказівкою на предмет — *килим*, вторинне (переносне) значення пов'язано з різними образними, фігуральними виразами, що характерні для мови художньої літератури.

Все це свідчить про те, що при вивченні тюркізмів недостатньо тільки з'ясувати час і шляхи запозичення їх у ту чи іншу слов'янську мову. Значно важливіше дослідити всі зміни (особливо семантичні), які зазнали тюркізми під час їх «освоєння» певними слов'янськими мовами. У білоруському мовознавстві тюркізмам приділялось багато уваги, проте і до нашого часу не зовсім ясна картина взаємовідносин тюркізмів з власне слов'янською (білоруською) лексикою, їх існування в системі народнодіалектного мовлення і в літературній мові тощо.

Г. Н. Асланов

ТЮРКІЗМИ В ПЕРШИХ АКАДЕМІЧНИХ СЛОВНИКАХ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Проблема культурних взаємозв'язків народів у нашії країні є однією з актуальних.

А. Ю. Кримський був одним із тих діячів вітчизняної науки, який зробив значний внесок у вивчення культури Сходу. Зокрема, праці вченого про Азербайджан, його літе-

ратуру, історію, мову свідчать про великий діапазон інтересів і глибину знань видатного вченого. Так, у праці «История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка» Кримський говорить про необхідність спеціального розгляду історії азербайджанської літератури: «Азербайджанська література розвивалась окремо від османської, і її історію потрібно розглядати окремо»¹.

Про глибокі знання й інтерес до азербайджанської мови та літератури свідчить вже один перелік назв деяких досліджень автора: «Низами и его современники», «Низами и его исследователи», «Начало азербайджанской литературы», «Насими», «Физули», «Вагиф», «Кязимбек Александр Касимович — по происхождению азербайджанец — русский востоковед» та інші.

Як відзначають деякі з дослідників азербайджансько-українських літературних зв'язків, А. Ю. Кримський вперше в історії вітчизняного сходознавства висловив думку про те, що нова азербайджанська література починається з XVI століття, а не з XVIII, як це визнавали до нього.

В архіві Кримського збереглися статті з історії татарської, башкирської, казахської літератур. Там же зустрічаються і матеріали з історії азербайджанської літератури, доповнені новими даними радянського періоду.

Говорячи про творчість Кримського за радянських часів, не можна не пригадати палке бажання А. Ю. Кримського розширити філологічне вивчення мов і літератур народів СРСР. Саме цим пояснюється створення в 30-х роках на Україні тюркського збірника «Тюрки, їх мови та літератури».

Великий знавець багатьох різносистемних мов, історії та етнографії, А. Ю. Кримський розкрив значення деяких кавказьких топонімів, наприклад, *Албанія* та ін., залишив спеціальні етимологічні етюди про слова *бюль-бюль*, *Гарагёз* та ін.

Оскільки ця ювілейна сесія пов'язана ще з симпозіумом з такої актуальної проблеми, як «Тюркські лексичні елементи в східних і західних слов'янських мовах», що знайшла різнобічне висвітлення в творчості Кримського,

¹ А. К р и м с к и й, История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка. — «Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков», вып. XIX, № 1, стор. 138.

звертає на себе увагу, перш за все, проблема створення словників тюркізмів у східно- та західнослов'янських мовах.

На попередньому симпозиумі у Мінську говорилося про «доцільність всебічного і неупередженого розглядання в словниках «уявних» та «можливих» тюркізмів»².

Відомо, що новий період у словниковій роботі в Росії починається з кінця XVIII ст., з моменту виходу в світ першого в історії російської лексикографії складеного за слововивідним принципом Тлумачного словника (1789—1794 рр.), що включав 43 257 слів.

Цінність цього словника полягає в тому, що він був першим нормативним словником, який, спираючись на розроблені на той час стилістичні норми, визначав правила літературного вживання слова; тлумачення слів було детальним, часто наводились відомості енциклопедичного характеру, при кожному змінюваному слові вказувались граматичні ознаки і т. д.

Серед недоліків першого академічного словника потрібно особливо відмітити відсутність багатьох іноземних слів, які вже на той час були широко відомі в мові. Так, всього в словнику, за даними М. І. Сухомлинова, 342 грецьких слова (серед яких переважають церковні терміни), 107 латинських, 92 французьких, 74 німецьких, 33 татарських; слів же інших мов — одиниці.

Не викликає жодного сумніву та обставина, що «татарських» (тюркських) слів на той час у мові було значно більше, ніж відмічених у словнику 33 слова. Інтерес до Кавказу і Закавказзя в Росії в кінці XVIII ст. настільки посилювався, що в художній літературі того часу з'являється чимало «східних повістей», літературних щоденників тощо.

Саме через повісті і різні описи в розмовну мову проникають нові тюркські слова або активізуються деякі розряди більш ранніх запозичень.

Слововивідний словник для практичного користування був дуже важким, тому академія приймає рішення перевидати його, розташувавши реєстрові слова за алфавітом, що і було зроблено в період з 1806 по 1822 рр.

«Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный» складається, як і слововивідний словник,

² «Тюркские лексические элементы в восточных и западных славянских языках». Тези, Мінськ, 1969, стор. 7.

із шести частин, але слів налічує більше — 51 388. Збільшення обсягу словника пояснюється введенням деяких нових слів.

В «Словаре Академии Российской» (САР) (1806—1822 рр.) східна лексика представлена позначками «тат.», «татар.» — *татарське*, «тур.», «турсь.» — *турське*, «перс.» — *перське*, «араб.» — *арабське*, «арав.» — *аравійське*, «бухар.» — *бухарське*; «сармат.» — *сарматське*.

З позначкою «тат.» представлено 33 слова: *алтын*, *артыш*, *арца*, *арчак*, *ахан*, *бакча*, *балабокча*, *балалайка*, *балахон*, *балык*, *барыш*, *баскак*, *басма*, *батман*, *бахча*, *башка*, *башимак*, *башня*, *бекеш*, *беркут*, *бешметь*, *бирюк*, *буерак*, *бузун*, *буланый*, *бурда*, *бурундук*, *ватага*, *карман*, *сайдак*, *сарай*, *тархан* і *юрта*.

З позначкою «тур.» — 13: *аба*, *айва*, *амбар*, *арак*, *арба*, *арбуз*, *артель*, *аришин*, *бунчук*, *драгоман*, *изюм*, *каланча* (тюркське з арабської), *кафтан* (тюркське з перської).

З позначкою «перс.» — 13: *абасы*, *алтабас*, *аргамак* (слова з позначкою — тат., тюрк.), *аркан* (у словах тюрк., тат.), *атлас* (тюркське з арабської), *базар* (тюркське з перської), *бакан* (арабське через тюркську — «червоне дерево»; в російській — «лакова червона фарба»), *бакун* («вид тютюну»), *бирюза*, *бурметь*, *изумруд*, *караван* (перське через французьку), *сатрап* (давньоперське через грецьку).

Три слова мають позначку «бухар.»: *бамберек*, *кумач*, *мухояр*.

Однак слід зауважити, що позначки етимологічного характеру потребують перегляду, тому що не досить точними, наприклад, з позначкою «тат.» є слова, віднесення яких до тюркських мов потребує ще доведення: *балалайка*, *башня*, *бекеш* (угорське), *бузун*. Слова, що мають позначки «тур.» та «перс.», також потрібно уточнити, тому що за даними етимологічних та спеціальних словників дещо не підтверджується: *драгоман* (через французьку араб. *ṭarāḡmān*) і т. п.; слова, що мають позначку «бухар.», за даними нових словників, позначаються як «арабське» (*кумач* — з араб. *qumāṣ*; *мухояр* — від араб. *muḥajjar*).

За попередніми підрахунками в САР кореневих східних слів представлено понад 200.

Основну масу з усіх східних слів складають тюркські; арабські та перські слова потрапили до російської мови переважно через посередництво тюркських мов.

Певна частина давніх запозичень уже увійшла до системи російського словотворення. Тому кореневі і похідні слова у цьому випадку не мають вказівки на мову-джерело (*чубук* — *чубучный*; *чугун* — *чугунный* — *чугунник*; *шалаи* — *шалаиный* тощо).

В. Д. Бондалетов

ТЮРКСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ В СКЛАДІ АРГО

Тюркські запозичення в російських арго вже досліджувались. Їм була присвячена спеціальна праця відомого тюрколога М. К. Дмитрієва «Турецкие элементы в русских арго»¹. З відомих на початок 30-х років арготичних матеріалів М. К. Дмитрієв вибрав і проаналізував понад 200 лексем (коренів) тюркського походження. Оскільки автор не прагнув до спеціального, скажімо у зіставно-порівняльному плані, розгляду запозичень у складі арго ремісників і торговців, сформульовані ним висновки мають дещо сумарний характер, без тієї деталізації, якої можна було б добитися при розмежуванні матеріалу за типами арго.

М. К. Дмитрієв, зокрема, приходив до висновку, що «центром зосередження турцизмів у російських арго було Урал-Поволжя (татари, башкири і мешчеряки) та Кавказ (азербайджанці), частково Крим (кримські татари). Є також деякі вказівки на Туркестан (узбеки, казахи) і турецький [тюркський — *Ред.*] Сибір»².

Більш уважний розгляд арго торговців і ремісників дозволяє уточнити зони проникнення в них тюркських елементів. Головними тут були Поволжя (Калінінська, Ярославська, Костромська, меншою мірою — Горьковська, Ульяновська і Пензенська обл.) і області на південь і південний захід від Москви (Брянська, Калузька, Тульська).

Далі вдається виявити певну залежність кількості тюркізмів від професійної належності арготуючих: більше тюркських елементів в арго торговців, менше — у власне ремісничих варіантах.

¹ Див. «Язык и литература», М., 1931, т. VII, стор. 159—179.

² Там же, стор. 163.

Найбільшу кількість тюркізмів зафіксовано в аргобрянських торговців-щетинників, кашинських (Калінінська обл.) базарників — «маяків», углицьких (Ярославська обл.) торговців, одоевських (Тульської обл.) та калужьких прасолів. Дуже низький процент тюркізмів у торопецькому (Псковської обл.) і ладвинському (Карельська АРСР) аргі. Проміжне положення серед них займає власне офенська мова з досить обмеженою кількістю тюркізмів.

У цих матеріалах із умовних аргі названих типів є біля 170 елементів (коренів) тюркського походження. Третина з них збігається з тими, які виявив М. К. Дмитрієв за картотекою В. І. Чернишова. Дві третини (понад 100 лексем) вилучено з нових матеріалів, які не знайшли свого відображення в зібранні В. І. Чернишова, отже, й не потрапили в поле зору М. К. Дмитрієва. Територіальні та інші поправки до висновків М. К. Дмитрієва значною мірою обумовлені залученням цього нового матеріалу.

Незважаючи на те, що тюркських коренів (лексем) зустрічається удвоє більше, ніж грецьких, загальна кількість слів із тюркськими коренями різко поступається числу грецизмів у наших аргі. Це пояснюється тим, що серед тюркізмів дуже багато таких лексем, які представлені поодинокими словами (наприклад, *альма́, аты́ш, а́чка, баба́й, байда́к, балы́к, барма́к, гюзе́ль, ё́к, ё́л, кан, карс, кукай, кул* та ін.) чи дуже невеликими (з двох-трьох слів) гніздами слів (*а́гер, ай, болта́н, кашы́к, майко́, охты́й, сýга, яры́м* та ін.). Грецизмів з «ізолюваними» коренями відомо ще менше.

Однак названі тут тюркізми не лише бідні словотворчими рядами, але й мають обмежені ареали поширення. Майже всі наведені вище слова відзначено лише в одній-двох арготичних мікросистемах. Проте виділяються декілька тюркських запозичень, які не поступаються багатьом грецизмам ні кількістю словотворчих дериватів, ні діапазоном свого поширення. Так, з коренем *бус* — (*буса́ть* — «пити») зафіксовано понад 80 різних слів, які зустрічаються на території 16 областей: Брян., Владимир., Горьк., Морд. АРСР, Моск., Орл., Пенз., Ряз., Куйбиш., Калінін., Ульянов., Яросл. та Чн.; з коренем *бұ́рым*-а («шуба») — близько 30 арготизмів на території 12 областей: Брян., Владимир., Горьк., Калуж., Костр., Моск., Орл., Пенз., Псков., Куйбиш., Ульянов. та ін.; з коренем *бі́р*-ить («дати, брати») — понад 30 слів на території 12 областей: Брян.,

Владимир., Горьк, Костр., Іван., Орл., Пенз., Псков., Куйбиш., Калінін., Тульськ., Ульянов. Широко вживані також: *бакры́* — «два», *баш* — «гріш», *калді́н* — «один», *са́ры* — «гроші», *шаван* — «чай», *яман* — «погано». Допустиме припущення про їх давнє запозичення. Можливо, що деякі з них — ровесники давніх арготизмів грецького походження.

Звертаючись до ранніх фіксацій східнослов'янського умовного мовлення, бачимо, що тюркські запозичення присутні в них вже як цілком органічна частина арготичної лексики (наприклад, *бирс* — «карбованець», *дер* — «полтина», *секана*, *секис* — «півполтини», *жирмаха* — «гривна» — у творах М. Комарова, московського письменника XVIII ст.; *набусаться* — «напитися», *манёк* — «брат», *халбур* — «овес», *чуха* — «шуба» — у рукописі А. Мейєра 1786 р.; *бирить* — «брати», *бусать* — «пити», *шаван* — «чай» — в «Сравнительном словаре» П. Палласа 1787 р.). У записках початку і середини XIX ст. налічуються вже десятки й сотні слів тюркського походження. Є вони, зокрема, в мові, наприклад, ковровських, а також шуйських офеней, галицьких, буйських і нерехотських торговців, кінешемських та макарівських шаповалів, біжецьких, кашинських і углицьких базарників, калузьких прасолів, кравців з Ульяновської обл. Властиві вони також білоруським і українським арго.

З усіх тюркських запозичень у складі російських арго найбільш значну частину займають татарські (поволзько-татарські), башкирські й чуваські елементи. Запозичення з інших мов (казахської, узбецької, туркменської, азербайджанської) представлені значно менше.

Вище було сказано про неоднакову насиченість тюркізмами різних мікросистем, про їх перевагу в арго торговців.

В середньому, в арго торговців тюркізмів знаходиться удвічі більше, ніж в умовних мовах ремісників.

Арготичні мікросистеми відрізняються одна від одної не тільки за кількістю, але й за «якістю» (власне — лексикотематичною належністю) тюркізмів. В арго торговців, як правило, значна частина тюркських елементів припадає на категорію «лічильних» слів — числівники, назви грошових одиниць, а також інших одиниць виміру. Наприклад, в углицькому арго вони складають близько 70% всього тюркського фонду (17 з 25 лексем: *акис* — 2, *уч* — 3, *дерс* — 4,

беш — 5, *алт* — 6, *едис* — 7, *токуз* — 9, *он* — 10, *отус* — 30, *кирк* — 40 та ін.); в кашинському — 66%; в одоевському — 44%. Жодне ремісниче арго не знає такого співвідношення «лічильних» і «нелічильних» слів тюркського походження. Майже весь фонд їх тюркізмів припадає на інші лексико-тематичні розряди (назви одягу, продуктів харчування, тварин та ін.).

Треба відзначити, проте, такий «несподіваний» факт, що в стародубському арго — одному з найбільш насичених тюркізмами — серед 30 тюркських слів (коренів) не зустрілось жодного тюркського числівника. Майже всі слова, що вживаються на позначення процесів лічби цього арго, мають російське походження: *сдвум* — 2, *стрюм* — 3 і под. Близька до нього й офенська мова (мстерський та інші її варіанти), числівники якої грецького, фінно-угорського і російського походження.

Звертаючись до «географії» запозичень, бачимо, що ареали поширення тюркізмів далеко не однакові. Так, *алт*, *алтын*, *дерс*, *беж*, *он* (*онс*), *жирма*, *отус*, *яръм*, *ёк*, *ашать*, *ясать* та деякі інші локалізуються, в основному, у верхньоволзьких арго (міста Кашин, Углич, Нерехта, Калязін); *болтйн*, *бурчак*, *сакъл*, *тузлук*, *ярмань* — у пензенських і ульяновських; *курсак*, *суга*, *чемезы*, *явгать* — у західних і південно-західних (Брянська, Калузька обл.). Велику групу складають тюркізми, відзначені в поодиноких арго. Так, лише в стародубському арго зустрічаються: *ай*, *атыш*, *бармак*, *гюзель*, *дайк* — «палка», «нога», *карх*, *куюк*, *окшан*, *сатлык*, *сус*, *таву́к*, *таш*; тільки «кінешемськими» виявляються: *ёл*, *псяк*, *сипы*, *сыро*, *яга*; тільки в скрипинському арго зафіксовані: *балык*, *сусло*, *туар*, *пыл* та ін. Лише «рязанським» є арготизм *карс*, «одоевським» — *капчег*, «зубово-полянським» (Морд.АРСР) — *эсем*, «ермоловським» — *кипеч*, «валовайським» — *альма*, «широкойським» — *санва́* (Пенз. обл.) тощо.

Різниця між варіантами арго у кількості і конкретному складі тюркізмів, відсутність збігу ізоглос тюркських елементів, значна кількість поодиноких запозичень (локалізмів) — все це, разом узятє, створює картину складних і неодночасних зв'язків російського населення, яке займалося торгівлею і різними ремеслами, з тюркомовним населенням країни. Зокрема, можна вважати, що найдавніші запозичення тюркських лексичних елементів були зроблені арго торговців. Пізніше засвоювались тюркізми реміс-

никами — заробітчанами (шаповалами, валяльниками, кравцями, жерстяниками та ін.). Причому у своїй основній масі кожне арго одержувало їх з різних джерел.

Е. М. Кушліна

ТЮРКІЗМИ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ МЕШКАНЦІВ СЕРЕДНЬОАЗІАТСЬКОГО АРЕАЛУ

Вплив узбецької, киргизької і туркменської мов на російське розмовне мовлення мешканців Середньої Азії поширюється лише на лексичний ярус мови.

Тюркські лексичні запозичення поділяються на дві групи: тюркізми загальноросійського поширення (запозичення в російській мові) і тюркізми ареального поширення (запозичення в російському розмовному мовленні мешканців Середньої Азії).

Ареальні тюркізми включають приблизно 400 слів, з яких біля 200 лексем — похідні утворення.

Їх частотність у російському розмовному мовленні зумовлена специфікою того чи іншого типу функціонального стилю, змістом мовлення тощо. Найбільшу стійкість у всіх стилях мовлення мають приблизно 50 слів.

Тільки незначна частина ареальних тюркізмів «одержала» у російській мові так зване лексикографічне закріплення у тлумачних, спеціальних, енциклопедичних словниках і в словниках іншомовних слів. Деякі запозичення в цих словниках мають неточне тлумачення, у багатьох з них не зафіксовані похідні, до частини слів подані помилкові етимологічні довідки.

У двомовних словниках (узбецько-російському, киргизько-російському, туркменсько-російському) в ролі російських еквівалентів використано понад 100 транслітерованих тюркських слів, відсутніх у російських словниках. До того ж, як еквіваленти, наприклад, до туркменських слів, у російській мові подані узбекізми — *дессерхан-дастархан, неше-анаша, хоят-дувал*.

З. С. Шеломенцева
СЛОВНИК ТЮРКІЗМІВ
У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ
МЕШКАНЦІВ КИРГИЗІЇ

У праці про назви мешканців Киргизії¹ термін «тюркізми» розуміється досить широко. Це не тільки тюркські за своїм походженням слова, але й іншомовна лексика, що увійшла до російської мови через тюркське посередництво. Як писав В. О. Гордлевський, при вивченні запозичень слід вважати важливим не стільки з'ясування, визначення мови-джерела для того чи іншого запозиченого слова, «скільки шлях, яким воно було запозичено».

Названий російський словник містить приблизно 500 тюркізмів, що у різний час і різними шляхами увійшли до розмовного і писемного варіантів російської мови жителів Киргизії і до яких є відповідні форми, що вживаються у киргизькій мові, наприклад, *амбар* (кирг. *амбар*), *колпак* (кирг. *калпак*), *торба* (кирг. *торбо*) тощо². Не увійшли до Словника тюркізми, до яких немає відповідників з киргизької мови, такі, як *бурдюк* (кирг. *чанач*), *юрта* (кирг. *бозҮй*) та ін. Словник укладений на матеріалах спеціальної картотеки, обсяг якої — 10 тисяч вибірок з різноманітних джерел. До того ж, тут були використані матеріали рукописного «Краткого диалектологического словаря русских старожилов Северного Прииссыкулья» Г. І. Хорольца і Г. І. Коротенка, а також матеріали з статей В. Скирдова³ й В. Зимовної⁴ та особисті спостереження автора і студентів-заочників Киргизького державного університету над мовою мешканців м. Фрунзе, Ісик-Кульської улоговини і Тянь-Шаня. Для характеристики тюркізмів, що вживаються у різних стилях літературної мови, були залучені також мовні факти з перекладів киргизького епо-

¹ Див. З. С. Шеломенцева, Словарь названий жителей Киргизской ССР, Фрунзе, 1968.

² Див. К. К. Юдахин, Киргизско-русский словарь, М., 1965.

³ Див. В. Д. Скирдов, Среднеазиатская лексика в речи русского населения северных областей Киргизии.— «Труды Пржевальского государственного педагогического института», вып. 4, 1956.

⁴ Див. В. Е. Зимовная, Из наблюдений над говором русского населения с. Покровки Иссык-Кульской области Киргизской ССР.— «Труды Пржевальского государственного педагогического института», вып. 5, 1957.

су «Манас», киргизьких народних казок, творів відомих письменників і поетів Киргизії, спеціальної літератури з різних галузей знань, а також дані газет і журналів, що видаються на території Киргизії. Для визначення семантики і етимологічних зв'язків певних киргизьких слів були також використані такі праці, як «Киргизско-русский словарь» К. К. Юдахіна, «Русско-киргизский словарь» та інші лексикографічні джерела.

Д. С. Сетаров

ТЮРКІЗМИ В РОСІЙСЬКИХ НАЗВАХ ХИЖИХ ТВАРИН

У багатьох народів назва вовка заборонена і не вимовляється. Підставні ж імена, якими замінюються заборонені, часто запозичуються від сусідів. Результатом подібної заміни слова *вовк*, на наш погляд, являється поширена у росіян назва вовка *бирюк*. У російській мові слово *бирюк* вперше зареєстроване в «Актах Астраханской воеводской избы» 1654 р. Але ще на початку ХІХ ст. назва *бирюк* у значенні «вовк» характеризувалась як запозичення, яке росіяни вживали лише в місцях, сусідніх з тюркомовними народами. У переносному ж значенні «похмура людина» слово *бирюк* у словниках наводилось без локальної позначки. З часом пряме значення слова значно поширюється у російській мові і проникає навіть у мову художньої літератури. Зустрічається воно, наприклад, у повісті Л. Толстого «Казачи»: «Никто уже не живет там [в станицах], и только видны следы оленей, бирюков, зайцев и фазанов». У великому академічному словнику російської літературної мови слово *бирюк* у значенні «вовк, вовк-одинак» як татаризм подається без будь-яких обмежувальних позначок.

Татарське *бүре* трансформувалося в російській мові у слово *бирюк*, очевидно, під впливом слів типу *барсук*. На появу ж голосного «и» могло вплинути лексико-семантичне зближення з тюркським числівником *бир* — «один», що, можливо, обумовило також і виникнення такого переносного значення слова *бирюк*, як «одинок, похмура людина»: «Бирюком называется в Орловской губернии человек одинокий и угрюмый» (И. С. Тургенев, Бирюк). У російських народних говірках слово *бирюк* уживається

також у переносному значенні, синонімічному слову *бука*, яким лякають дітей: «Сиди, сиди, там — *бирюк*, не ходи». В цих же говірках воно вживається в ролі лайливого слова або в ролі слова з невизначеним значенням: «Грязный, порванный, как бирюк, ходишь»¹.

Тюркським мовам, навпаки, властиве вживання цієї назви вовка у функції позитивного епітета: пор. кирг. *жоо бѳрүсү* «хоробрий, хоробра людина».

За допомогою російських словотворчих афікисів від слова *бирюк* утворені похідні лексеми: *бирюковатый, бирючий, бирючина, бирючок*. Це, а також вживання слова *бирюк* у переносному значенні, в тому числі у стійкому словосполученні «*смотреть бирюком*», дає підстави стверджувати, що слово *бирюк* міцно увійшло у систему російської мови. Деякі дослідники (наприклад, Г. Вамбері) назву вовка в тюркських мовах (ст.-кипч. *бѳрү*, тат., башк. *бүре*, казах. *бѳрі*, ног. *бѳри*, тув. *бѳрү*, хак. *пѳйүр*) також вважають результатом заміни іншої табуїстичної назви вовка. В тюркських мовах збереглись ще й такі назви вовка, як кр.-тат. *кашкыр*, казах. *қасқыр*, чув. *кашкар*, ст.-кипч. *курт*, туркм. *гурт*. Башкири, наприклад, осмислюючи етнічний термін «*башкорт*», вважають вовка за свого тотема. На тотемі ж, як правило, накладалась мовна заборона — табу. В результаті — замість назви вовка *курт* з'являється інше слово на позначення цього звіра — *бүре*.

Етимологічні словники частіше зазначають, що назви вовка *бүре, бѳрі, бѳрү* не мають надійної тюркської етимології. На наш погляд, цілком можливо, що в основі цієї назви лежить давня ротаційна форма тюркських **бор*, **бѳр*, **пор* із значенням «сірий» (пор. хак. *пора*, тув. *бора*, монг. *бор* та ін.). Аналогічний процес спостерігається і в російській мові: «сірий» — дуже поширена назва вовка.

Назва тварини з родини куніцевих *барсук* у російських пам'ятках зустрічається з XV ст. У росіян і в інших слов'ян була здавна і своя назва цієї тварини, наприклад, ст.-рос. *язвъ*, *язвъць*², рос. діал. *язвик, язвец, язво*³: «Бар-

¹ «Словарь современного русского народного говора», М., 1969, стор. 55.

² Див. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. III, СПб., 1912, стор. 1644—1645.

³ Див. В. И. Даль, Толковый словарь великорусского языка, т. IV, стор. 695.

сук, или язвец, живет в тех же уездах, где и медведь»⁴ М. М. Шанський, як і Фасмер, вважає, що «животное названо так по цвету шерсти: тюркское *bogsuk* буквально значит «серый»⁵. Рамстедт виводить слово *борсук* від **бор* «ситий, жирний» (пор. кирг. *борсогоі* «кругленький, товстенький») ⁶. На наш погляд, найбільш переконливою є етимологія, яку пропонує С. С. Цельникер⁷. Дослідник виводить це слово з тюркського дієслова *бор*, *бур* «пахнути, смердіти» (кирг. *борсу*-«смердіти», туркм. *порсамак* «смердіти», *порсук* «вонючка», *порсы* «смердючий»). Тварина так названа була тому, що у більшості представників цієї родини є анальні залози, що мають сильний запах. Назва тварини «*барсук*» є в словнику М. Кашгарського (*bogsuk*) й у сучасних тюркських мовах: тат. *бурсык*, ног., казах. *борсык*, узб. *бўрсиқ*, тур. *rorsuk*, алт. *борсук*, башк. *бурһык* похідне від *бурһыу* «пріти», діал. «тухнути (про м'ясо, яйця)».

У російську мову термін *корсак* увійшов дуже рано. У документах XVI ст. уже зустрічаємо цю лексему: «Царевичю Асмаху Фереца, сукно багрец червчат, на *корсакех*, завяски шолк зелен с золотом, кафтан камка кизылбашская, шолк ал да зелен»⁸.

Слово *корсак* із значенням «стєпова лисиця» є в багатьох тюркських мовах і в словнику Кашгарського. У киргизській мові слово *карсак* — це загальна назва для вовка, лисиці тощо. Частіше у киргизській мові це слово вживається в атрибутивному значенні: *карсак тўлкү* «стєпова лисиця, корсак». Лише у чуваській мові терміном *карсак* позначається — «заець-русак». Етимологізація названого слова ускладнена великою розбіжністю значень слів, з якими співвідносна назва цієї тварини: в алт. *корсок* «клик, кривий чи виступаючий зуб», хак. *хорсах* «той, що не має передніх зубів», діал. *карсак* «лапа, кігті»⁹, тат. *карсак*.

⁴ З е л ь н и ц к и й, Обзорение Калужской губернии в естественном ее состоянии. — «Урания», Первая четверть 1804, стор. 41.

⁵ Этимологический словарь русского языка, т. I, вып. 2, М., 1965, стор. 48.

⁶ Див. А. М. Щ е р б а к, Названия домашних и диких животных в тюркских языках. — «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, стор. 139.

⁷ Див. «Этимология — 1963», М., 1964, стор. 120—123.

⁸ «Акты исторические», т. 2, СПб., 1841 (1598—1613 гг.).

⁹ Див. В. Р а д л о в, Опыт словаря тюркских наречий, М., 1963, т. 2, стор. 206.

«куций, низький, карликовий», *карсак* *ят* «низькоросла собака». Професор М. О. Баскаков пропонує семантичне пов'язання назви цієї тварини із звуконаслідувальними дієсловами: кирг. *qorsoi* «вести себе погоршливо», *qorsondo* «грубо кричати, супроводжуючи крик погрозливими рухами»¹⁰. Слово *барс* до російської мови прийшло з тюркських мов, де воно, за своїм походженням — іранське запозичення; зустрічається у словнику М. Кашгарського у значенні «тигр» і у старокипчакській мові у значенні «барс» (пор. ног., к.-калп., кумиц., казах. *барыс*, туркм., кирг., уйг. *барс*, тур. *pars*).

У російській мові це слово зареєстроване в 1583 р. у складі похідного слова *барсовник*: «Три человек кречетины да барсовники» («Посольство Васильчикова в Персию 1588—1594 гг.»).

У деяких тюркських мовах слово *барс* входить до складу складних слів: д.-тюрк. *jolbars* — «тигриця», тат. *юлбарыс* — «тигр», ног. *йолбарыс*, туркм. *ёлбарс*, узб. *йўлбарс*, казах. *жолбарыс*, кирг. *жолбарс* — «тс.». Дослівно назва тигра в тюркських мовах означає «смугастий барс». Джеккаюча форма цього слова *джульбарс* увійшла в російську мову як кличка собаки.

Слово *тазы* «середньоазіатська хортиця» також є запозиченням із тюркських мов, у яких термін цей спочатку вживався на позначення коней арабської чистокровної породи (в основі тюрк. форм — перс. *тази* — «арабський»). Пор. д.-р. *актазъ* — «білий арабський кінь» (ак «білий» і *тазы* «арабський»).

Перенесення цього значення у російській мові з коня на собаку можна пояснити тим, що вже на тюркському ґрунті це слово вживалося в атрибутивному значенні і з словом «кінь», і з словом «собака» (пор. ст.-кипч. *тазы* «арабський кінь», *тазы ит* «гонча, хортиця»). Те ж саме спостерігаємо і в сучасних тюркських мовах: ног. *тазы ийт* «хортиця», узб. *този (от, ит)* «борзий (кінь, пес)», уйг. *тази* «хортиця, гонча; кінь арабської породи, чистокровний кінь», туркм. *тазы* «хортиця, гонча» (пор. подібне вживання слова *борзая* у російській мові: «*борзая собака, борзый конь*»).

¹⁰ Н. А. Баскаков, Русские фамилии тюркского происхождения. — «Советская этнография», М., 1969, № 4, стор. 24.

ПРО БУЛГАРСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Булгарська мова (або булгарські мови?) відрізняється цілою низкою фонетичних особливостей від інших тюркських мов, завдяки чому булгарський внесок у слов'янські мови може бути визначений через чуваську мову, що є єдиним нащадком давньої булгарської групи діалектів. Правда, у сучасній чуваській мові значно видозмінений лексичний склад за рахунок запозичень з російської мови, фінно-угорських мов, татарських і мишарських діалектів.

Спільнослов'янський характер деяких булгаризмів (*кѣнига*, **дѣрофа*, **дѣропѣа*, **дѣропѣ-*, *батогѣ*, *печать*) свідчить про їх досить давнє проникнення у слов'янську мовну сферу. Більш пізніми запозиченнями слід вважати спільно-східнослов'янські булгаризми (*шлыкѣ* < **ѣлак*, *чоботѣ*, *хозяинѣ*//*хазяинѣ*, *баштан*, *чабанѣ*).

Порівняно новими є специфічні українські булгаризми типу *таркач*, що увійшли до української мови через посередництво інших мов.

Хронологічне розшарування булгаризмів вимагає не тільки врахування часу першої фіксації слова в пам'ятках писемності і внутрішньомовної історії цього запозичення, але, якщо ці джерела по-справжньому не можуть бути використані, включає також фактор поширення відповідних слів в інших слов'янських і неслов'янських мовах. Такий підхід тим більш необхідний тому, що східнослов'янсько-булгарські мовні контакти були досить тривалі і в історико-фонетичному плані дуже різноманітні, що, як відомо, значно утруднює можливість повного використання методики хронологізації запозичень. Подібний лінгво-хронологічний аналіз апелятивної лексики дозволяє використовувати як додаткове джерело також ономастичний матеріал, який краще від апелятивів піддається ареальній та хронологічній стратиграфії і тому може бути вихідним для аналізу відповідних лексичних запозичень у мовах східних слов'ян.

Булгарський за походженням шар тюркізмів української мови має деякі фонетичні риси, що зумовлені специфічними особливостями булгарської групи мов, які

виділяють їх серед інших тюркських мов. Саме це і створює надійні передумови для виділення болгаризмів із загальної маси так званих тюркізмів.

Булгарський лексичний матеріал, який зберігся в українській та інших слов'янських мовах, дає можливість збагатити новими фактами і гіпотезами порівняльну граматику тюркських мов і історичну фонетику чуваської мови.

Г. Ф. Благова

РОЗПАД ЛЕКСИЧНОГО МІКРОПОЛЯ ВНАСЛІДОК НЕОДНОЧАСНОГО ЗАПОЗИЧЕННЯ

(*орду* // *орда, сарай, кошк* // киоск у тюркських мовах,
в російській та українській)

Вивчення тюркізмів, що неодноразово проникали у різні слов'янські мови з різних тюркських мов, передбачає використання максимально повних даних усіх слов'янських мов, а також факти іносистемних мов, які довгий час контактували з тією чи іншою тюркською мовою. Такі дані можуть бути використані для встановлення або перевірки первісної форми запозичення і шляхів його семантичного розвитку.

На перший погляд, вибір трьох слів — *орда, сарай, киоск* — здається випадковим. Але для носія сучасної російської мови *орда* — це історичний термін, крім того, у просторіччі це — «безладний натовп»; *сарай* — «господарська будівля», а метафорично — в якійсь мірі означення безладдя («у них в доме как в сарае»); *киоск* — «маленька торговельна точка». Проте значення цих слів у російській мові не завжди були такими. І, можна сказати, зовсім іншими були значення відповідних слів у тюркських мовах. У тюркських мовах, через які ці слова проникли в російську, *saray* і *köşk* є запозиченнями з перської мови, а *ordu* /*orda*/*ordo* (всі три варіанти зафіксовано у словнику Махмуда Кашгарського) визнається тюрко-монгольським словом. Ці багатозначні слова, зазнавши неоднакового семантичного розвитку у різних тюркських мовах, почали виявляти в окремих мовах тенденцію переважного вживання,

закріплення в них лише одного із суми значень кожного слова—значення *палац*. Завдяки цьому, наприклад, у давньоуйгурській та у сучасній уйгурській мові склалась синонімічна пара *ordu* і *saḡau*.

Проникнення в турецьку мову перс. *kōšk* «замок, палац» і розвиток у турецькому *ordu* значення «військо» привело до виникнення там синонімічної пари *saḡau* і *kōšk*.

Така синонімічність здається несподіваною носієві сучасної російської мови. Однак історично в російських літописах можна було спостерігати явище, правда, іншого порядку, зовнішньо подібне до зазначеної вище тюркської синоніміки. Так, наприклад, вживання слова *орда* в значенні золотоординської столиці *Сарай*: «... а по реке Ахтубе на 10 верст от Царицина Золотая Орда ...» (ПСРЛ, т. XIX, стор. 8). Пор., навпаки, згадку «под 6841 г.» про те, що прийшов «Сараи по великого князя по Ивана, поидоша во Орду».

Подібні явища можуть бути пояснені тим, що розглянуті запозичення в російській мові спочатку семантично узгоджувались із своїми тюркськими прототипами. Кожне з цих слів потрапило в російську мову своїм особистим шляхом і не всі, зрозуміло, з однієї й тієї ж тюркської мови. Тому ж і історія цих трьох слів у російській мові своєрідна, як і їх семантичний розвиток та зміни у сфері їх вжитку. Розглянемо кожне з цих запозичень окремо. «Недиференційоване поняття (стан→військо) і слово (*орда* — *орду*)», як називав його М. К. Дмитрієв, з різних тюркських мов проникає до російської народнопобутової мови, очевидно, не один раз і у різні часи. Слова *орда* і *сарай* увійшли, очевидно, майже одночасно через народнопобутову мову вже у період зіткнення східних слов'ян з татаро-монголами. Спочатку ці запозичення семантично узгоджувались зі своїми тюркськими прототипами; в сучасній російській мові такі значення збереглись як історичні. Книжне запозичення *киоск(а)* можна віднести до XVIII ст.; форма *кіошъ* (1804 р.) дозволяє вважати це запозичення турецьким (пор. фонетично схожі молдавськ. *кьошк* і рум. *chióșc*, що увійшли безпосередньо з турецької); пізніше воно схрестилось з французьким запозиченням *киоск* (*kiosque*).

Для всіх трьох запозичень характерне семантичне зниження в міру їх закріплення в російській мові. Для слів

орда і *сарай* це можна, мабуть, пов'язати з кінцем XIV — початком XV ст. (походить Тімура, які поклали кінець золотоординським містам, зокрема, Сараю — Берке; звільнення східних слов'ян від панування Золотої Орди). Південно-західне слов'янство, яке стикалося з османсько-турецьким регіоном, до наших днів донесло «високе значення» слова *сарай*: схв. *сарај* — «палац турецького вельможі», болг. *сарај* — «палац». Те саме можна сказати і про молдавськ. *ордие* «турецьке військо», рум. *ordie* «військо». Якщо зіставити це молдавське слово з схв. *ордија* «банда», можна уявити один із можливих шляхів семантичного зниження цього слова.

Для слова *сарай* можливість такого семантичного зниження була закладена до того ж в одному із значень його персько-таджицького оригіналу: «будинок (з усіма службами), двір, торговий двір». Слову *киоск* нове значення — «маленька торговельна точка для продажу прохолодних напоїв, фруктів, газет і т. ін.» — приписується в 1906—1907 рр.

Російські деривати слова *орда*, як правило, перемістились у галузь топонимістичну, тоді як українські похідні відмічаються в ролі словникових лексем. Пор. рос. *Ордынка* (назва вулиці) і укр. *ордінка* «казанська овеча шкура»; рос. *Ордынский* (прізвище), *Ордынское* (топонім) і укр. *ордінський* «той, що належить до орди».

Проникнення *ordu*, *sarayu* в топонімію базується на буденності апелятивного вжитку слів із значенням «палац», «стан», «стійбище» (пор. рос. *Карши*, *Петродворец* — *Петергоф*, *Мариенгоф* та ін.). Ареали топонімів з компонентами *sarayu* і *ordu* збігаються не цілком: у першому випадку — це Туреччина і регіон її історичного впливу, історичний «золотоординський» регіон, Середня Азія і Афганістан, Індія; в другому випадку — Туреччина, Азербайджанська РСР, Середня Азія, Новосибірська обл.

Розгляд слів *орда*, *сарай*, *киоск* у російській мові з залученням матеріалів інших слов'янських і неслов'янських мов дозволяє зробити деякі висновки.

Можна виділити — хоча б умовно, попередньо — ізоглоси тюркізмів з погляду, по-перше, спільності їх матеріального оформлення і, по-друге, їх семантичного розвитку. З погляду спільності матеріального оформлення можна провести лінію, яка об'єднує тур. *köşk*, молд. *кьошк*, рум. *chióșc* і давній російський варіант *кіошъ*.

Для слова *сарай* виразно виділяються два семантичних ареали. В одному ареалі — східнослов'янському — слово *сарай* зазнало семантичного зниження. В іншому — південнослов'янському і ширше — західноєвропейському — такого зниження не відбулося. Проміжне положення між цими двома ареалами посіла одна з балканських мов — румунська, де відбулося немовби розгалуження цього запозичення на два слова: застаріле *sarăi* у значенні «палац» і *sărai* — «сарай, амбар».

Пояснення такого неоднакового семантичного розвитку у споріднених мовах, мабуть, можна шукати ось у чому. Для російської та української мов вплив тюркської мови-джерела, завдяки якому підтримувався зв'язок запозичення *сарай* з відповідною реалією, припинився досить давно. Причому, наприклад, у татарській мові слово *сарай* не залишилось незмінним щодо значення і вже з першої половини XVIII ст. воно стало означати там не тільки «палац», але й «дім, господарську будівлю у дворі».

У південнослов'янському ареалі, який запозичив слово *сарай* з турецької мови, зв'язки з цією мовою були міцними і тривалими, а отже, не втрачався зв'язок слова з відповідною реалією (палацом).

Такий самий зв'язок з відповідною реалією зберігає, наприклад, рум. *ordie* «турецьке військо», яке залишається своєрідним острівцем серед майже загального семантичного зниження слова *орда*.

Близькоспоріднені мови виявляють розходження у значеннях деяких похідних слів з етимологічно однаковою морфологічною структурою. Так, російські деривати слова *орда*, в основному, перемістились у галузь топонимістичну, тоді як аналогічні українські похідні виступають у ролі словникових лексем.

СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ ТЮРКІЗМІВ ПРИ ЇХ ЗАПОЗИЧЕННІ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Для виявлення цих семантичних змін тюркізмів при їх запозиченні виникла необхідність у порівнянні семантичної структури тюркізмів російської літературної мови із структурою тих самих слів у тюркських мовах.

Як відомо, при запозиченні можливі семантичні зміни такого характеру: звуження значення, розширення значення, переосмислення значення. Окремі слова при переході зберігають свою семантичну структуру без змін.

Цих самих змін зазнають і тюркізми при їх запозиченні. Про це, зокрема, пишуть Л. Кубанова, Г. Н. Асланов, які вивчали функціонування тюркізмів у говорах, і Е. М. Кушліна, котра описала тюркізми, що вживаються в російській мові газет республік Середньої Азії.

Однак в названих працях, на жаль, немає чіткого розмежування семантичних змін, що виникли в результаті переходу тюркізмів у російську мову, від змін, які відбулися в результаті семантичного засвоєння слова системою говірки або літературною мовою.

Тому тут і робиться спроба розглянути особливості семантичних модифікацій тюркізмів при їх запозиченні.

Тюркізми російської мови виділені зі «Словаря современного русского литературного языка»¹. Крім того, залучався тюркський матеріал СЦСРЯ² і «Материалы ...» І. І. Срезневського³.

Семантична структура тюркізмів у мовах-джерелах визначалася за «Опытом ...» В. В. Радлова⁴ й «Древнетюркским словарем»⁵. Поряд з цими словниками використовувалися дані ряду таких двомовних (тюрко-російських

¹ Словарь современного русского литературного языка, М.—Л., 1948—1965, т. I—XVII.

² Словарь церковнославянского и русского языка, составленный Вторым отделением Академии наук, т. I—IV, СПб., 1847.

³ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I, СПб., 1893.

⁴ В. Р а д л о в, Опыт словаря тюркских наречий, М., 1963.

⁵ Древнетюркский словарь, Л., 1969.

і російсько-тюркських) словників, як «Узбекско-русский», «Турецко-русский», «Киргизско-русский» словники та інші (всього 23 словники).

При вивченні семантичних змін запозичень найскладнішим є процес відмежування семантичних перетворень при запозиченні від змін у процесі дальшого засвоєння слова.

Ці труднощі з'являються з таких причин: мало вивчена історія контактів російської і тюркських мов, не відома епоха запозичення більшості тюркізмів; нерідко важко визначити мову, яка дала те чи інше слово; не відомий шлях переходу слів у мову, не завжди ясними є взаємостосунки запозичень і іншомовних слів у тих тематичних і лексико-семантичних групах, в які включаються іншомовні слова в момент запозичення.

Орієнтування на первісну словникову фіксацію має, як відомо, деякі недоліки.

При відмежуванні семантичних змін тюркізмів під час запозичення від змін, що відбулися після запозичення, ми виходили з таких положень. Вважати, що семантичні зміни відбулися при запозиченні, якщо: 1) багатозначне тюркське слово моносемічне в російській мові; 2) однозначне тюркське слово з широким предметним співвідношенням має в російській мові одне значення, але співвідноситься з меншим колом явищ (пор. *балык*, *изюм*, *шептела* та ін.).

Крім того, якщо слово в тюркських мовах має одне значення, а в російській — інше, то умовно приймаємо, що переосмислення, яке тут має місце, відбулося в момент запозичення в тому випадку, коли не виявлено в деяких тлумачних словниках російської мови переконливих доказів поступового освоєння зміни цього певного значення тюркізма (див. слова *каланча*, *томоша*, *кутерьма*).

Полісемія тюркізма є наслідком семантичного розвитку тюркізма в російській мові, тому що запозичення всіх значень тюркського слова не спостерігається.

Метод зіставлення семантичних структур має ряд недоліків. Зокрема, через недостатню вивченість питань, пов'язаних з історією семантичного розвитку тюркізмів та інших слів російської мови, можливі випадки порівняння семантичних структур слів, що належать різним епохам. Перешкоджати тут може також неможливість точного визначення конкретної мови-джерела для того чи іншого тюркізма, тому що в групі можливих мов-джерел одне й те саме слово може мати різну кількість значень, що утруднює

більш чи менш об'єктивну оцінку характеру змін значень слова при його запозиченні. Проте названі недоліки цього методу зіставлення семантичних структур слів різних мов (в більшості — це недоліки об'єктивного характеру) не можуть повністю заперечити і не заперечують тих висновків, до яких можна прийти, користуючись цим методом.

Зіставлення семантичних структур певних слів з тюркських мов і тюркізмів у російській мові дозволяє визначити характер і спрямування семантичних модифікацій запозичень у системі російської мови. До того ж, питанням семантичних змін запозичень приділяється так багато уваги ще й тому, що, враховуючи особливості цих змін, можна з більшою вірогідністю визначити «освоєність» чи «неосвоєність» іншомовних слів системою, наприклад, російської мови.

Численні мовні факти свідчать про те, що характер семантичних змін для тюркізмів є досить складним і різноспрямованим, оскільки одні й ті самі слова можуть спочатку звузити чи зберегти свій обсяг значень, а потім розширити його. Чіткому розмежуванню таких складних і різноспрямованих семантичних модифікацій сприяє згаданий метод зіставлення певних семантичних структур. Більшість тюркізмів (53%) переходять у російську мову, зберігаючи свій обсяг значень без змін. В основному це слова, які в своїх мовах-джерелах є моносемічними. Звужування значень при запозиченні не ідентичне загальному процесу звужування значень слів якої-небудь однієї мови. Звужування значень багатозначного тюркського слова йде лише за рахунок зникнення так званих явно «зайвих» саме для тієї мови, що запозичає, значень іншомовного слова. Звужування значень моносемічних слів зводиться до звужування обсягу поняття, позначеного певним словом. Трапляються також поодинокі випадки розширення значень слова при його запозиченні. Загальною тенденцією слід вважати також те, що при зберіганні, звужуванні і розширенні значень слів, запозичених з тюркських джерел, значення цих тюркізмів у російській мові, як правило, генетично немов би «пов'язані» із значенням відповідних слів із мов-джерел.

Відсутність безпосереднього зв'язку між значенням спільних для двох мов слів характеризує процес, названий нами як «пересмислення значень при запозиченні». Тут зникає колишнє значення запозиченого слова, а фонетич-

на оболонка його використовується для номінації явищ іншого плану.

Проте зв'язок тут між давнім і новим значеннями все ж таки залишається. Його можна охарактеризувати як зв'язок, опосередкований ситуацією, приналежністю до однієї тематичної групи, зовнішньою подібністю, суміжністю позначуваних явищ тощо.

Вже відзначалось, що серед тюркізмів, які при переході до російської мови зберегли, звузили або розширили обсяг своїх значень, зустрічаються також багатозначні слова.

Це явище в комплексі можна оцінити як «своєрідне розширення значень» в результаті подальшого освоєння тюркізмів системою російської мови.

Дані факти свідчать про те, що запозичені слова в російській мові можуть зазнавати і таки зазнають певних різноспрямованих семантичних зрушень і змін.

Через те істотно важливим слід визнати відокремлення розгляду семантичних змін іншомовних слів при їх запозиченні від зміни цих же слів, що відбувається внаслідок подальшого функціонування їх у системі тієї мови, що їх запозичає.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступне слово президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона на відкритті ювілейної наукової сесії АН УРСР, присвяченої 100-річчю з дня народження академіка АН УРСР А. Ю. Кримського	7
Білодід І. К. Творчий подвиг ученого	10
Жовтобрюх М. А. Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А. Ю. Кримського	26
Русанівський В. М. Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського	40
Головащук С. І. А. Ю. Кримський як лексикограф	49
Тимошенко П. Д. Питання розвитку української літературної мови у працях А. Ю. Кримського	60
Москаленко А. А. Роль А. Ю. Кримського в розвитку українського правопису	71
Німчук В. В. Пам'ятки української мови, опубліковані А. Ю. Кримським	78
Цілуйко К. К. Ономастика в працях А. Ю. Кримського	88
Непокупний А. П. Полісся в мовознавчих інтересах А. Ю. Кримського	99
Нікулін Г. І. А. Ю. Кримський — дослідник мов Близького і Середнього Сходу	108
Баскаков М. О., Болдирев Р. В., Добродомов І. Г., Супрун А. Є. Інструкція для укладання історико-етимологічних словників тюркізмів східнослов'янських мов	116
Рот О. М. Питання східнослов'янсько-тюркських та західнослов'янсько-тюркських мовних контактів і особливості взаємодії мов та діалектів Карпатського ареалу	136
Козирев І. С. Тюркізми у лексико-семантичних системах східнослов'янських мов	141
Аракін В. Д. Тюркські лексичні елементи в давньоруських повістях і сказаннях	143
Антонович А. К. До питання про татаризми, що увійшли до білоруської мови з татарсько-мусульманських пам'яток	148
Булахов М. Г. З історії семантичних змін тюркізмів у білоруській мові	149

Асланов Г. Н. Тюркізми в перших академічних словниках російської мови	151
Бондалетов В. Д. Тюркські елементи в складі аргю	155
Кушліна Е. М. Тюркізми російської мови мешканців Середньоазійського ареалу	159
Шеломенцева З. С. Словник тюркізмів у російській мові мешканців Киргизії	160
Сетаров Д. С. Тюркізми в російських назвах хижих тварин	161
Добродомов І. Г. Про болгарські елементи української мови	165
Благова Г. Ф. Розпад лексичного мікрополя внаслідок неодногочасного запозичення (<i>орду//орда, сарай, кйшк//киоск</i> у тюркських мовах, в російській та українській)	166
Бабаєв К. Р. Семантичні зміни тюркізмів при їх запозиченні російською мовою	170

**А. Е. КРЫМСКИЙ —
УКРАИНИСТ И ОРИЕНТАЛИСТ**
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Ордену Трудового Червоного Прапора
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
Академії наук Української РСР*

Редактори *Л. К. Артем'єва, Л. П. Марченко*
Оформлення художника *Б. Й. Бродського*
Художній редактор *І. В. Козій*
Технічні редактори *Т. О. Василевська, С. Г. Максимова*
Коректори *С. І. Демченко, О. С. Улезко*

Здано до набору 28.II 1974 р. Підписано до друку 4.IX
1974 р. БФ 31860. Зам. № 4—593. Вид. 423. Тираж 1300.
Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. арк. 5,5. Умовн. друк.
арк. 9,24. Облік.-вид. арк. 9,83. Ціна 1 крб. 18 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
Київ, Репіна, 3.

Віддруковано з матриць республіканського виробничо-
го об'єднання «Поліграфкнига» в Нестеровській місь-
кій друкарні Львівського облполіграфвидаву, м. Нео-
теров, вул. Горького, 8, зам. 7184.

